

EX LIBRIS

РОМАНА

ТОВАРИЩЕСТВО БИБЛИОФИЛОВЪ

*Мужі є такими, якими
виростили їх їхні матері...*

Емерсон

Найдорожчій Мамі

і

*любій хресній мамі,
теті Стефі,*

*які навчили мене любити
й вірити в український народ
а враз із тим*

УСІМ

*прекрасним українським матерям,
які виростили воїнів і командирів
Української Повстанської Армії*

присвячує

а в т о р

NESTOR RIPETSKYJ

R 33

SHORT STORIES

1967

Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo)
Publ. Co. Ltd., 140 Bathurst St., Toronto 2B, Ont., Canada

НЕСТОР РІШЕЦЬКИЙ

Р 33

ОПОВІДАННЯ

1967

Накладом Видавництва „Гомін України”
Торонто, Онт., Канада

Бібліотека Видавництва „Гомін України”

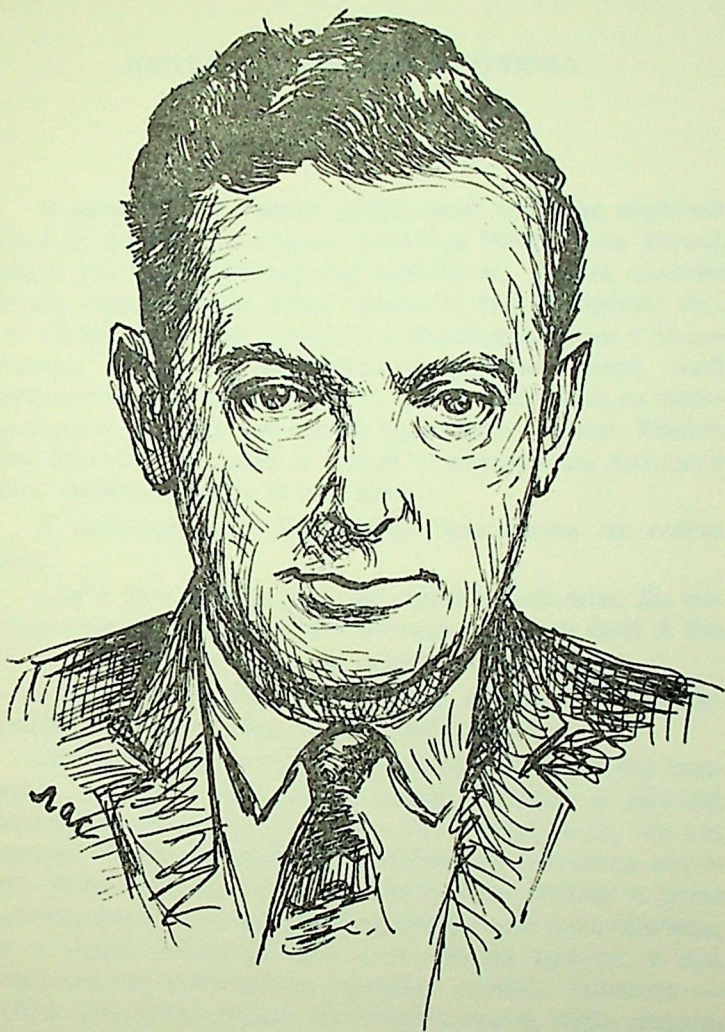
ч. 32

Мистецьке оформлення і портрет автора:

Володимир Ласовський

Всі права застережені

Copyright by “Ukrainian Echo”

*Нестор Рінецький
(Всеволод Листвич)*

БУДДА З ЧЕРВОНИМИ ОЧИМА

I.

Я немало здивувався, побачивши навстіж відкриті двері до помешкання мого приятеля Річчіо, але кінець кінців він був незвичайним чоловіком, часами повним різних несподіванок. Мені здається, що більшість людей Сходу начинені всілякими несподіванками і таємничістю. Можливо він зумисне відкрив двері, щоб підкреслити моє запізнення. Я дійсно спізнився на кількаканадцять хвилин, але це не було моєю виною. Навіть сама дирекція не завжди в силі контролювати точності своїх трамваїв, куди ж там мені.

Я ввійшов до помешкання, замикаючи за собою двері.

Але я не повинен був так дуже поспішати. До несподіванок взагалі не треба поспішати. Вони самі й без ніякої допомоги спішать за чоловіком навздогін.

І дарма над їхніми причинами ламати собі голову. Краще помислити над їхніми наслідками.

Мій приятель Річчіо лежав розпростертий на товстому килимі, а біля нього сумно гляділи в простір розбитими очима його окуляри. Мені здавалося, що він мертвий. Особливо неприємно побачити приятеля мертвим. Мені хотілося підбігти, взяти його голову в руки і заговорити до нього, але я пригадав собі десь завчене, що в таких випадках нічого не вільно рухати, а все залишити неторканим до приходу поліції. Кімната — це був один образ руїни. Все порозкидане, якби циклон пролетів, а навіть світло, що вічно горіло над „прахами” його предків — було загашене. Чи його хтось зумисне погасив, чи воно згасло від жаху — не знаю.

Завважив я також, що блискуча золота статуетка Будди, яка завжди стояла на письмовому столі, — пропала. Я часто подивляв її чудову мистецьку роботу. Мимо проминулих довгих віків вона залишилась такою чарівною і прекрасною.

Я покликав поліцію.

Коли я дожидав інспектора Гіллера з його помічниками — мені хвилини видавались вічністю.

Поза вікнами помешкання шуміло місто. Таке знайоме, повне життя місто. Його вулицями ми не раз ходили, розмовляючи про це й те, оглядаючи вітрини крамниць із книжками, нишпорюючи за старими друкми, чи взагалі античними предметами по антикварнях. У кімнаті ж висів жах як дим. Кімната видавалась мені незнаною й чужою. Ця сама кімната, де я провів не одну годину з моїм другом, до речі японським поетом по побічній професії, прочитуючи старі, або й новіші японські поезії. Він читав і перекладав з таким незвичайним мистецьким почуттям. Пригадувались мені ті приємні минулі години, ще більше унагляднюючи нерухомість постані Річчію, який лежав мертвий на килимі, розкинувши свої худі руки, ніби за чимсь шукаючи. За чимсь, що пропало безвиглядно.

Здавалося мені, що враз із ним усе, що в кімнаті було, все те, що вчора ще пульсувало повним життям і радістю, вмерло, відійшло кудись, звідкіля повороту немає. У вічність, що мовчазна й холодна...

Вигідний фотель із широкими поруччями, в якому я так любив сидіти і слухати його розповідей, нагло видався твердим, нестерпно шорстким. Мені думалось, що це тільки перед кількома хвилинами я у ньому сидів, слухаючи мелодійного голосу мого друга, або часами меланхолійних пісеньок, що їх наспівувала Іто.

Дійсно ж бо, подумав я, а де ж вона?

Іто — дивна дівчина, яку ми вважали не то нареченою, не то жінкою Річчію, була незвичайно таємничою постаттю. Висока, багато вища від нього, струнка, з чор-

ним, як у галки, волоссям і блискучими живими очима жінка, яка з'явилася серед нас несподівано, приїхавши нібито з Берліну. Ми не входили в деталі, бо яке нам до того діло? Обличчя Іто було кругленьке і наївно дитяче, але вогники, що часто загорялися в її глибоких очах, — ніяк до того обличчя не підходили. А втім, хто може розгадати всі таємниці, що криються в молодій, гарній жінці?

Виглядало, що вона закохана в Річчіо, а й він не приховував свого захоплення.

Іто не була японкою. Вона була білої раси і, як сама казала, народилася над прекрасним Чорним Морем, хоч українкою себе не вважала. По-українському вона говорила прекрасно і знала чимало українських народніх пісень. Але вона теж так само чудово говорила і японською, еспанською, французькою, німецькою, а навіть арабською і турецькою мовами. Вона була мохаммеданкою і читала Коран в оригіналі. Деякі знімки, які я бачив, показували її в строї танцюристки, а підписи називали її „пріма-балериною”. Талановита дівчина. Але це і все, що я, чи хтось інший про неї міг би сказати.

Та то правді було ще щось. Щось, чого ми не могли розуміти, але й глибше не пробували тим цікавитись, бо яке нам діло? Вона була дівчиною Річчіо і це його справа.

Я не розумів її понять про вірність, оскільки вона такі поняття взагалі мала.

Раз знайомий, що був радником в одній із західно-європейських амбасад, запросив нас трое до себе купатися до закритого басейну. Цей молодий і вродливий парняга піднаймав вілгу у якогось графа, який постійно перебував за кордоном.

Річчіо не міг скористати з запрошення, бо був дуже зайнятий різними пильними справами. Було це в часі відомої „чеської кризи”, але він сказав до мене й до Іто:

— Ти йди з моїми друзями й гарно розважайся...

Вілла лежала на окраїнах міста в прекрасному городі, а що день був гарячий, то ми всі радо користали з величезного басейну. Іто була веселою і говіркою і скоро, як то кажеється, стала „душею товариства”. Я хочу запевнити, що справді нічого непристойного там не діялося і не сталося, однаково ж під вечір Іто почала прилащуватись до нас, як розпещена кішка.

Була дуже роздратована, коли ми відмовилися від „сестриноного” поцілунку.

Вона закопилила свої чарівні губки і майже крізь сльози сказала:

— Я хіба повернуся до Берліну. Тут місто — мертвих людей...

II.

Коли я так сидів у фотелі і пригадував собі минуле, мені причувся стогін. Я дійсно побачив, що Річчіо ворухнувся. Я підскочив до нього і повернув його голову до себе. Він відкрив свої безколірні очі і прошептав:

— Будда... Буд...

І знов знерухомів і знепритомнів.

Тоді саме до помешкання увійшов інспектор Гіллер із своїми помічниками.

Річчіо забрали амбулянсом до шпиталю.

Інспектор випитував мене докладно про все, що я міг знати про цей випадок, вкінці махнув рукою.

— Грабіж... Боже милий, що діється в нашому місті? Щораз більше і більше таких випадків на мою голову. Добре, що мені вже недалеко до пенсії...

Коли я, зворушений подіями дня, повернувся до готелю, там застав писульку: „Прошу подзвонити до готелю Мажестік, кімната ч. 301.”

А це ж що? Хто до мене міг дзвонити з Мажестіка?... Замість ламати собі голову над цим нерозгадним питанням, я подзвонив туди.

— Алло, — почувся схвильований голос у трубці. Я його зразу й впізнав. Це була Іто. Вона майже плакала в трубку.

— Щось страшне трапилось. Ви мусите мені допомогти. Прийдіть негайно сюди... — і вона перервала сполучення.

Я закликав таксі і подався до Мажестік.

Мажестік, як відомо, непоганий готель, але дуже підозрілої репутації. Казалось, що в його історії траплялось чимало прикрих речей, не згадуючи вже про те, що цей саме готель був пристановищем для дамочок із півсвіту. Чи так воно дійсно було, чи ні, — не знаю, але, як то кажуть, немає диму без вогню.

Я під'їхав ліфтом на третій поверх і постукав у число 301. Ніхто не відповів. Вдруге постукав уже голосніше. Далі ніякої відповіді. Я спробував клямку. Двері були замкнені.

Готелевий урядник — сконфузив мене ще більше.

— Кімната ч. 301? Ви мусите помиляться, мій пане. Цю кімнату займає князь Драгоміров, а він — парубок. Ви певні, що ваша знайома подала номер 301? А крім того з тієї кімнати до вас ніхто не міг телефонувати, бо князь виїхав ще ранком поза місто і не повинен повернутись аж до завтра.

На всякий випадок він ще сам спробував потелефонувати до кімнати.

Ніхто не відповідав.

— Бачите, — сказав урядник, — хіба ця ваша знайома пошуткувала з вас.

Князь Драгоміров? Де я вже колись чув це ім'я?

Ціла справа ставала ще більше містерійною.

Я підійшов до телефонічної будки і подзвонив до японської амбасаді. Можливо радник Гото, який мав до діла з усілякими таємними справами, що їх так багато в кожній амбасаді, щось знає. Я попросив його заїхати негайно до готелю. Кільканадцять хвилин пізніше його

жовте авто заїхало перед готель. Я розказав йому про дивний телефон і про те, що сталося відтак.

Він покрутив головою, звичним рухом потер свої виски і шепнув:

— Ви, звичайно, ніколи не могли чути про князя Драгомірова, але я чув. І то чув від нашого спільного друга Річчіо. Він нібито працював для нас у Манджурії. Це російський емігрант і хитрий парняга. Але я не думав, що він міг з'явитися в нашому місті. Хіба сталося б чудо...

Він підійшов до готелевого урядника.

— Вибачте, але мені здається, що в вашому готелі мешкає мій старий знайомий князь Драгоміров. Я хотів передати йому записку.

— Чому б ні, але його сьогодні немає дома.

— Знаєте, я не бачив його яких 30 років уже, ще від того пам'ятного дня, коли то я його... як то кажеться, виручив з однієї ги... ги... ги... неприємної ситуації.

Урядник нахилився до Гото.

— Ви дійсно мусите помилятися, мій пане. Князь Драгоміров, що мешкає в нашому готелі, не може бути вашим знайомим, бо йому напевно ще немає навіть 30 років.

— Дійсно? — Гото вдавав здивованого, — можливо. В такому разі — вибачте.

Коли ми вийшли з готелю, зморшки на чолі в Гото ще поглибилися.

— Дивно... дуже дивно...

III.

Інспектор Гіллер покликав мене до своєї канцелярії і, чемно перепросивши за турботу, підсунув мені звіт про „грабунковий напад на помешкання радника японської амбасаді”.

— Це звичайна формальність, — додав він своїм повільним, звичайним голосом.

— Навіть радник Річчіо годиться зі мною, що це один із таких звичайних, хоч дуже неприємних грабункових випадків. Радник Річчіо вже поза всілякою небезпекою. А знаєте, ті грабіжники цими днями дуже непочитальні люди. Зрештою різниця між ударом, а ударом буває дуже мала. Така, як між життям і смертю.

Мені не здавалось, щоб справа була такою дуже простою, а зокрема, що вона закінчиться з моментом підписання протоколу, все таки я переглянув звіт, знайшов його згідним із правдою і ствердив це своїм підписом.

Річчіо вже повернувся додому. Він знову запалив світло над прахами своїх предків, але те місце, де колись стояла статуетка Будди, віяло неприємною порожнечою. Як ми всі звикаємо до певних речей на певному місці. Важних і менше важних.

Він був ще кволим, але життєві сили скоро поверталися до його мініатюрного тіла.

Тільки в його очах крилися відблиски чи то смутку, чи страху.

А може обоїх.

— Гото розповів мені про випадок у готелі Мажестік, — сказав він, починаючи розмову, — ти більше від неї нічого не чув?

— Ні. І я досі не можу зрозуміти всієї цієї історії. Що вона могла там робити і чому її голос був такий повен страху і неспокою?

Річчіо всміхнувся тим своїм звичайним усміхом, який так часто виглядав на усміх болю.

— Ти ніколи не долюблював Іто, правда?

Це правда. Я не долюблював її з першої зустрічі, хоч ніколи того по собі не показував. У ній було щось таке, що мене завжди насторожувало. Мені здавалось, що в її гарній постаті ховається якась трагічна таєм-

ниця, і вона завжди була в остраху, щоб таємниця та не вийшла наверх.

Річчію похитував головою, ніби вгадуючи мої думки.

— Друже, мені все таки не здається, що це був такий звичайний грабунковий напад наших жуликів. Чого вони дійсно в тебе шукали, коли нічого крім Будди не забрали?

— Гм... цей Будда — це неабияка вартісна річ. — А як ти думаєш, хто це властиво міг би бути?

Я хвилювався і це напевно виявилось на моєму обличчі.

— Я не знаю хто, але знаю напевно, що цей хтось не шукав праху твоїх шановних предків.

— Дорогий друже, — спокійно продовжував Річчію, — в моїй скромній квартирі дійсно немає нічого такого, що варта б грабежу. Але кінець-кінців і злочоді деколи помиляються. Ви, європейці, маєте часом багато помилкових понять про дипломатів. Зокрема азійських дипломатів. Вам здається, що ми купуємось в долярах, фунтах стерлінгів і т. п., а це неправда. Спеціально це неправда у випадку японських дипломатів.

Пронизливо і несподівано задзвонив телефон.

— Алло... Я хотіла б говорити з Річчію...

Іто... Це була вона...

— Він ще не зовсім сильний. Але, що з вами властиво трапилося?

У телефоні почувся її сміх. І він так дивно залящав мені в вухах, що я аж здригнувся. Це не була та сама Іто, яка кликала мене на поміч до готелю Мажестік.

— Я виїжджаю з цього міста мертвих людей. Скажіть Річчію, що колись може знов побачу його... Можливо в Токію...

— Подай мені телефон — викликав Річчію, зорієнтувавшись, що я говорю з Іто.

Але було вже запізно. Сполучення обірвалося.

Я сказав:

— Річчію, дорогий мій, розв'язки нарешті ту ломиголовку. Скажи, про що властиво йдеться.

Він поклав свої руки на поруччя фотеля і глибоко зідхнув.

— У нас японців є стара пословиця: не пробуй насильно відхиляти пелюстків цвіту, що ще не розцвівся. Коли розкриєш цвіт перед часом, ніякої краси не знайдеш і цвіт знищиш.

Я ще раз спробував.

— Слухай, це очевидно не був звичайний бандитський напад. Хтось дуже хотів мати твого Будду. І не без причини, на стільки в мене інтелігенції вистачить, щоб це вгадати. Крім того Іто сказала, що вона покидає наше місто сьогодні.

Він замкнув на хвилину очі.

— Щасливої подорожі... Хоч наша стара пословиця каже: початок подорожі завжди відомий, але кінець її — ніколи. Або: не пробуйте карати тих, що зле чинять. Вони самі себе покарають. Все на світі має свій початок і свій логічний кінець знайти мусить.

Я залишив Річчію з його філософією, а сам подався додому з твердим наміром випорожнити пляшку коньяку, щоб забути про цю історію. Хай дідько візьме і Річчію, і Іто враз із їхніми таємницями...

IV.

Впродовж двох днів Річчію зовсім поздоровшав і навіть став приходити до амбасади. Ніхто на згадував про випадок і все йшло своєю ходою. Було чимало роботи. Це був час, коли Європа коливалася над берегом пропасти, як п'янюга над риштаком. Кожен знав, що великі події наближаються, як страшна лявіна, якої нікому не затримати, ні перед якою нікому не втекти. Тривога висіла в повітрі, як дим, що душить своєю гіркотою. Люди нагадували лонатиків, які кудись бігли, кудись гна-

лися, не знаючи, куди і за чим. Криза тут, криза там. Що одну кризу залатали, — нова вибухала з ще більшою силою.

— Що робиться у нас на випадок війни? — запитав я.

Річчіо всміхався, як звичайно, і кинув однією із своїх улюблених приказок:

— Господарю, не жахайся, коли скажений собака кидається на залізний паркан довкола твоєї хати. Він його і так не перегризе.

Десь около четвертої години після полудня на другий день потелефонував інспектор Гіллер. Інспектор був схвильований і подратований.

— Скажіть радникові Річчіо, щоб негайно прибув до Мажестік. А ви з ним.

Річчіо зовсім не був здивований таким наглим викликом інспектора Гіллера.

— Всі ріки спливають так чи інакше до океану... — сказав він.

Ми поїхали до готелю. В готелі крутилося кількох уніформованих поліцаїв, і один з них негайно повів нас нагору. Хоч як це дивно, нас впровадили до кімнати число 301.

Інспектор Гіллер стояв біля двох нерухомих тіл. Одне з них я розпізнав негайно, хоч воно було накрите білим простиралом. Це була Іто.

Інспектор сказав:

— Якась, очевидно, отрута. Вони мертві вже два дні. Мужчина це так званий князь Драгоміров. Так принаймні він себе реєстрував у готелі. А жінка — ми думаємо, пане раднику, — що це ваша дружина. Дуже нам прикро...

Річчіо посміхнувся і низько вклонився.

— Пане інспекторе, мені ще більше прикро, але моя дружина в тій хвилині напевно здорова і спокійно

відпочиває в нашому помешканні в Токіо. Ця особа була моєю співробітницею. Ви побачите, що вона була правильно записана, як перекладачка в нашій амбасаді. Дуже її шкода, це була дуже здібна жінка. Може навіть гм... гм... занадто здібна. Шкода її...

Тоді побачив я статуетку Будди, що стояла на письмовому столику і гляділа на нас своїми червоними рубіновими очима, немов пробувала щось нам сказати. Але, де мені там зрозуміти мову Будди і його очей?

— Твій Будда, — сказав я приятелеві.

Річчю звернувся до інспектора.

— Ця статуетка це моя власність. Не знаю, як вона тут знайшлася, але вона саме пропала в часі того... гм... гм... нападу на моє помешкання. Вона має для мене не абияку сантиментальну вартість. Чи можу я її забрати?

Інспектор оглянув статуетку.

— Очевидно, пане раднику. Вона ніяк мені не виглядає на знаряддя смерті.

Річчю уважно підійняв свого Будду.

— Будда ніколи не вбиває. Він часами тільки справедливо карає.

Інспектор здвигнув раменами.

Ми готові вже були відійти, коли до кімнати майже влетів советський консул Сергій Сапожников. Він був затривожений і поденерований.

— Тут замордовано одного з моїх співробітників...

Інспектор відкрив лице покійного.

— Васілій Рунін, — скрикнув консул, — хто винен у цьому ганебному злочині? Я вимагаю вияснення. Васілій був моїм кращим дипломатичним кур'єром і ми складемо формальний протест вашому урядові. У вашій країні ніхто не може бути безпечним від фашистських душоубів.

Ми залишили його в кімнаті, а самі подались геть...

V.

Коли ми приїхали до помешкання, Річчіо поклав статуетку на її звичайне місце.

Ніби вся кімната проясніла, набрала якогось нового життя. Так, якби від тієї мертвої статуетки неслося якесь дивне проміння, від якого оживали стіни і навіть вогонь над прахами Річчіових предків запалахкотів живіше і веселіше.

— Дорогий друже — Річчіо звернувся до мене, — чи ти тепер нарешті все розумієш?

— В загальних тільки зарисах. Але бракує мені ще чимало деталей.

— Деталів? Ви європейці смішні зі своїми деталями. Але, якщо ти вже цього так дуже бажаєш, давай, доповню тобі ще деталі.

Він сів у своєму улюбленому фотелі, закурив цигарку і сказав:

— Іто була однією з наших кращих агенток. Звання „прима-балерини” давало їй можливість вільно курсувати поміж усіма європейськими столицями і виконувати наші завдання дуже задовільно. Але в Берліні якось вона познайомилася з Руніном. Це був пристійний молодець, який служив советській розвідці в різних характерах. Він був дійсно майстром на всі руки. Де був клопіт — він там появлявся і справлявся із своїм завданням спритно, і що найважливіше — дискретно. Іто закохалась у нього. Можливо вона закохувалась дійсно вперше у своєму багатому на пригоди житті. Вона стала лялькою в його руках. Лялькою, яку він використовував безжалісно і хитро. Задля нього вона готова була зробити все. Навіть зрадити себе саму.

— Як тобі відомо, наше місто в останніх часах стало центром всілякої явної і менше явної активності. Воно ж лежить на перехресті доріг зі Сходу на Захід і не дивно, що воно стало центром міжнароднього шпигунства. Ми, як незаінтересовані безпосередньо в європей-

ському конфлікті, стали хочачи-не-хочачи центром різних дипломатичних заходів, справ і зустрічей. На зміну — кожен був до нас вельми приязним. Не минуло проте довго, заки Рунін зажадав, щоб Іто постаралася про перенесення до нашої амбасади. Він сподівався, що через неї зможе дістатися до наших таємниць, яких, можу тобі признатися, в нас чимало. Тому, що Іто була прикріплена в той час до нашої амбасади в Берліні, — не тяжко було їй таке перенесення дістати. Тим більше, що й ми не були проти того. Ми знали про її таємну аферу з Руніном, але ми вірили, що краще мати в себе шпигуна, про якого ми все знаємо, ніж іншого.

— Ти знаєш, вона була дуже милою і гарною жінкою. Вона відразу стала вдавати, що закохується в мені, бо знала, що я маю в своїх руках так званий східноєвропейський відділ нашої амбасади. Тоді, коли вона вдавала, що закохується в мені, я відплачував їй тим самим, а що слабкість азійських людей до білих жінок є відомою, — ніхто нічого дивного в такому повороті справи не бачив. До речі, мушу признатись, що ми обидвоє були непоганими акторами.

Він встав, підійшов до своєї шафки в кутку кімнати, де тримались його вина, налляв мені й собі чарку запапного японського вина, яке я так дуже любив. Він мені завжди на свята робив презент із кількох пляшок такого вина.

— За все, що добре і справедливо кінчається...

Він продовжував, ковтнувши вина:

— З часом однаково ж ми захотіли її позбутися. Нам треба було доказу її зради. Тому одного дня, я в дуже романтичних, — він усміхнувся таємничо, — обставинах проговорився перед нею. Я відкрив їй великий секрет, ніби як доказ моєї любови до неї. Мовляв, у таємному сховку Будди я держу найбільш цінні й секретні документи. Але не сказав я їй нічого про таємницю рубінових очей мого знаменитого Будди.

Річчю запалив нову цигарку.

— Ясно, та інформація зразу опинилася в Руніна і він причвалав негайно впоперек Європи і зареєструвався в готелі Мажестік під прізвиськом князя Драгомірова. Чому саме це прізвисько він вибрав — я не знаю, але він був людиною, що часами любила робити зовсім несподівані речі. Бачиш, правдивого князя Драгомірова я знав ще з Далекого Сходу. Він давнесенько тому помер і то зовсім не-романтично. Це був старий лайдак, що пробував продавати себе кожній розвідці, яка тільки була готовою його купити. Він походив зі старої російської аристократичної родини, яку знищила революція, але в нього не залишилось ні трішечки шляхетської чести, чи сумління. Він помер в ризтаку у Шанхаї. Від перепою.

— Того фатального дня я сказав Іто, що виїжджаю з міста на кілька днів до Львова, до нашого консульату. Але, як ти догадуєшся, я нікуди не виїздив. Мій сюрприз удався повністю. Я застукав їх обоє у своєму помешканні. Тільки я не передбачив, що Рунін набагато сильніший від мене і він повалив мене ударом якогось предмету. Коли я прийшов до пам'яті в шпиталі і мені сказали, що в мене нічого не пограбовано крім статуетки мого Будди, — мені не залишалось нічого, тільки ждати.

— Ждати на що? — перебив я.

— На неминуче...

— Бачиш, — продовжував він, — вони не знали таємного замка, що відкриває статуетку. Ця статуетка була створена перед століттями, і в ті часи, видно, люди вміли берегти своїх таємниць.

Він встав і підійшов до Будди.

— Бачиш, таємниця мого Будди зовсім проста, коли ти її знаєш.

Він натиснув ліве око і ліве вухо рівночасно і статуетка розпалася на дві половини. Обі половини були порожні.

— А де ж документи? — скрикнув я.

Річчю розложив руками.

— Бачиш — там ніколи жодних документів і не було. Але про це наші нещасні і так ніколи не дізнались, бо вони ніколи мого Будди не відкрили. Вони вправді пробували напевно всіх способів. Розбити її не хотіли, бо Рунін знав, що ця статуетка дійсно вартісна, зі щирого золота і він крім нагороди за мої таємниці, ще зможе виклопотати чималу суму за самого Будду. Очевидно, першим, що насувалося на очі, були — рубіни. Ось як ..

Він натиснув один з рубінів і я почув легкий шепіт, якби повітря видобувалось з-під землі.

Річчію пояснював.

— Будда має ще другу скритку, де ховається смертельний газ. Що мої пращури в тій скритці ховали, — я не знаю. Але я завжди тримаю в ній певний рід газу, який не має ні запаху, ні смаку, і який, можу тебе запевнити, у вас в Європі є зовсім незнаний. Впрочім ти сам бачив його наслідки.

Він знову сів у своєму фотелі.

— Тепер ти знаєш уже всі деталі. — Його лице перекосилось у якусь гримасу. — Ми, люди Сходу, часами буваємо дуже небезпечними, правда?

— Дійсно, дорогий Річчію, і не хотів би я стати твоїм ворогом ніколи. Але, скажи мені, чого вона тоді телефонувала до мене?

Річчію загасив свою цигарку. Маленький, синій димок знявся до стелі.

— Справді. Я ніколи не претендував розуміти душу жінок, а зокрема ваших європейських жінок. Можливо, врешті-решт, вона розлюбила Руніна і закохалась у мене. Може в неї пробудилось сумління... А може й ні. Побоююсь, що того ніколи не розгадаємо повністю. Ніколи не знатимемо, що в останні дні діялось у її гарній голівці... .

Він замовк... .

Тільки Будда дивився нам прямо ввічі своїми червоними рубінами, мовчазний, як століття, що біля нього прощуміли.

ВОЛИНЯНКА

Я стояв посеред ліса і числив зорі. Хоч як воно дивно, але тим не менше залишається правдивим, що на канадському небі сіяє багато менше зірок, ніж на оксамитному глибокому небі моєї далекої батьківщини. Крім того і ті зірки, що тут мерехтять на вечірньому небі, якісь інакші, не ті, що там. Вони чомусь блідіші і не усміхаються так ласкаво, як тамті.

І саме тоді, коли я з великим трудом віднайшов малий віз, що то його я так колись любив спостерігати на безконечній мандрівці по міжзоряних просторах, саме тоді з-поміж дерев, неначе хвиля оп'янилого вітру з далекої країни, залунав молодий сміх. Я оглянувся і побачив глибокі, як глибінь степових просторів, окутаних ніччю, очі і блискуче в місячному світлі волосся, що мінилося всіми можливими відблисками чарівної казки. І я відразу був певен, що це дівчина з України. Бо так сміятися і мати таке волосся і такі очі можуть тільки дівчата моєї прекрасної батьківщини.

Вона станула посередині поляни, а сміх застиг на її устах. Вона, очевидно, не сподівалась нікого тут побачити.

Саме тоді місяць знову сипнув пригорцею свого срібного світла на світ і в тому світлі я виразно побачив її обличчя.

І я пізнав її...

**
*

Немов срібну пряжу хтось постелив над прибужанськими сіножатями. Сіножаті бігли рівними хвилями від ріки і, здавалося, хотіли заховатися в дрімучому лісі,

що наче казковий чарівник кидав свою широку тінь на простори. Від ріки вів холодний вітер. Він запливав між дерева, стараючись розізнати темряву, що застеляла лісову даль.

На оксамитному небосклоні миготіли зорі, але світло їх було тремтливим і неспокійним. Навіть великий віз, що завжди і незмінно прокладав з повагою свій космічний шлях в просторах, тієї ночі ніби збився із своєї відвічної дороги.

Тревога пахнула гірко і духмяно. Неначе хтось невідомий полином присипав повітря...

Ніч була бездонна і коротка. Ранок надніс вітер несподівано. Вранішній холод торкнувся обличчя, вкусив і полетів даліше.

Сонце вставало велике і червоне, немов гнівне. Червоною своєю воно залило край неба і простір загорівся жорстокими вогнями.

Ворог стояв перед нами, мовчазливий і нахмурений, немов судьба. Ми стояли напроти холодної й рішучої.

Ми дивилися на сходяче сонце і думали: чи світло переможе темряву?

Ми — світло...

Ворог — темрява...

Червоний сходячий сонця аж поблідла від вогню наглого бою, що зірвався, як літна буря — коротка, але страшна. Люди, вони і ми, мовчали як статуї, оживлені незанимаючим чаклуном. Тільки скоростріли говорили своєю жаскою мовою, а зриви гранат були, як стогін розбитих дзвонів.

Ліс плакав. Листя, неначе величезні сльози, обпадало з пораних дерев, а зелена кров вливалася в спраглию землю, мов у торло кошмарної почвари.

Скоростріли ставали червоними від власного вогню, що ним плавали скажено і безжалісно. Від нього запалювалися обличчя кулеметників, уста стискалися, аж біліли.

Місяць, що давно вже повинен був впасти за обрій, зупинився, знаючи, що матиме багато друзів, які враз із ним упадуть у провалля заобрійне. Він був блідий від жаху, аж білий.

І нагло грюкіт скорострелів заглушив несамовитий крик. Так наче б уся злоба і ненависть віків нагло вибухла і своїми божевільними хвилями залила світ.

— Уррр-а-а-а!

Аж сонце загряслося від несподіваного жаху і затулило свої очі серпанком хмар.

Темінь, здавалося, переможе світло...

Світло затремтіло від подмуху смерти і скорчилос. Скорострели догоряли.

І тоді, коли глибоченне провалля, здавалося, розкрило свої челюсті, щоб нас поглинути, я побачив дівчину з чорним волоссям й очима, розпаленими, як жевріючий вугіль. Рванувшись із гущавини, неначе з'ява, вона гнала вперед. З її уст, мов могутні вибухи, зривалися гарячі, полум'яні слова.

— Сла-а-а-ва-а-а-а!...

Її фінка сміялася, реготалася, аж захлистувалася непереможним сміхом. Ворог хитнувся від несподіванки, як спорохнявіле дерево від пошмагу величезного гурагану.

Від блиску, що променював з її очей, прояснів простір. І не бачили ми нічого, тільки прапор чорного волосся перед нами; не чули ми нічого, тільки божевільний регіт її фінки.

Наші лави двинулися вперед, як буря.

Скорострели ще раз, наче передсмертним віддихом, ригнули вогнем, і від того світлого зриву темінь відвернулася. Темінь впала долів. Ниць.

Сонце від здивування стрибнуло на сам верх столітньої сосни і звідтіля сміялося, сміялося, аж тим сміхом заливалося.

Дерева обтерли сльози і зашуміли своєю відвічну премудру пісню.

Ріки збурилася, брудними хвилями вдарили об береги і в своє русло, як у рибацьку сітку ловили ворога.

І коли вітер заспівав переможний марш, ми зупинилися.

Простір був веселий і ясний.

Командир Гамалія розглядався по побоевищі.

— А де ж Волинянка?...

Ми знайшли її над берегом ріки. Видко останнього ворога там здоганяла. Вона лежала з розхиленими устами, що короткими вриваними глотками ковтали повітря. Руками притискала до грудей свою фінку, а волосся, наче прекрасний килим, розстелялося по сніжкаті.

Коли її важко поранену відвозили до шпиталику, ми вперше в нашому житті побачили сльози в очах командира Гамалії. Він стояв спітнілий із запорошеним обличчям, держав у руці шолом, дивився вслід за від'їжджаючою підводою і шептав:

— Вона виграла цей бій... Не я... Не ми...

Від того дня я не бачив Волинянки ніколи...

*
*
*

Коли я охолонув від здивування, вона все ще стояла, переположена, серед канадського лісу.

Я підійшов до неї і сказав:

— Це ви, Волинянко?...

Вона здригнулася, а відтак скрикнула.

— Хто ж ви такий, що мене знаєте?

— Пам'ятаєте бій під Дубенкою?

Вона дивилася на мене довго і пронизливо, немов хотіла пізнати мене, а відтак сказала тихо, тихо, ледве чуто:

— Інваліди зустрічаються. Бо, якщо я добре пам'ятаю, вас після того бою відіслано на Захід. Із знищеною рукою...

— Дійсно так...

І нас, двоє інвалідів, сіло на лісову траву в тихому канадському лісі.

Ми слухали нічного шепоту чужого лісу і дивилися на небо.

Вона промовила тихо і сумовито:

— Інші зорі тут. Менше їх і блідіші вони...

І на хвилях вітру полинула наша думка туди, де зорі гарячі і співучі, де вітер п'яний і полум'яний, де світло все ще змагається із темрявою...

— О —

ПІСНЯ ПРО ЗАСНІЖЕНУ ЧОТУ

Ми впали в сніг. Ми борсалися в снігу, як кроти в мокрій землі. Ми пробували викидати сніг поперед себе, поза себе і на боки, але його все більше і більше прибувало. Він не падав, а лився. Він був мокрий, як зимна вода. Ми топилися в снігу, у сніговому буревію, як у нападі несподіваної повені. На наших шапках і бровах нависали тонни снігу. Ми нічого не бачили. Ні перед собою, ні за собою, ні по боках. Снігу було повно за халявами наших чобіт. Сніг топився за халявами, обливав холодним потоком ноги і ті — від того холоду дубіли. Аж трудно було їх підносити, згинати, трудно було ними взагалі рухати. Сніг засипав очі і закривав увесь світ. Він впихався за коміри і також топився, стікаючи зимними рівчаками по плечах і грудях.

Це був кінець світу.

Це був кінець світу, який ми мусіли видержати. Не перший і не останній. Цікаво, скільки „жінців світу” нам приходилось видержати?

І ми видержали.

І видержимо всі, що ще перед нами...

Ні мені, ні моїм друзям, що передо мною (я останній в тусаку), героїка не була тієї днини в голові. Ми йшли, бо мусіли йти. Так само, як йшли наші прадіди, наші діди і наші батьки. Ми йшли, бо ми — були си-нами волі. А воля — це така паморока, що від її подиху і небіжчик може воскреснути. Я, часами думаю, що якби так дійсно воскресла Україна, то всі небіжчики встали б з гробів бодай на хвилину, щоб їй віддати салют.

З нас деякі сміються...

З нас деякі кепкують...

А деякі нас просто напросто ненавидять...

Чому? За що?...

Бо ми — ті, які були, є і будемо...

Це нас веде через усі „кінці світу” і через той сніговий проведе.

Це щось, що в наших грудях каже серцеві битися, що каже нашим очам крізь вогонь і сніговію бачити прекрасні обрії рідної країни, це щось каже йти, не ставати, бо ті, які стають — гинуть.

Ми — люди звичайні.

У нас усіх, як не дружина мила, то наречена. Як не мати-батько, то сестра-брат.

І ми їх любимо. В усіх нас — хатина, як не багата, то бідна. Як не велика, то мала. Але наша, власна, рідна. В нас усіх у душі — сонце українське. Таке прекрасне, таке полум'яніоче, таке рідне. Ми стали поетами. А хто не став би поетом на нашому місці? Ми переміряли нашими ногами всю Україну вздовж і впоперек. Кожен із нас десь був. А ми всі всюди були. І себе частиною того „всюди” відчуваємо.

Ми всюди і те „всюди” в душі нашій. Вся Україна. І та, що нас любить, і та, що нас не розуміє. Уся. Наша прекрасна Україна.

Ми — звичайні люди...

Ми не дуже то кохаємось у буревіях і в снігових повенях.

Ми воліли б, замість брести сніговою пропастю, сидіти в затишній хаті і втішатись щебетом власних дітей і думати, що за нашим обійстям — кінець світові. Але ми знаємо, що йому там не крапка. Ми знаємо, що немає вже більше „моєї” хати, а може бути тільки „наша хата”. Наша власна, українська хата — від одного моря по друге, від одних гір по другі.

Інакшої — взагалі не буде. Не може бути...

І тому — ми бредемо сніговою пропастю...

Ми йшли гусаком.

Один за одним.

Пробуючи один другого побачити.

І в тих моментах, коли можна було відкрити очі, поки вітер знов засипле їх пошмагом хуртовини, перед тобою бовваніла якась біла кучугура, яка незугарно рухалася то в бік, то вперед, як якийсь дилювіяльне звіря.

Часами хотілось усе з себе скинути, всю зброю викинути в сніг, бо ж вона і так непотрібна. В такій ситуації — всіляка зброя — ніщо: але зараз приходило на думку, як то тяжко цю зброю друзі здобували, скільки то людей поклато своє молоде життя за те, щоб ми її могли мати — і нова думка находила на голову: видержати. Ще трохи... ще трохи... видержати...

А чейже ворог був і з-переду і ззаду і з боків. Ворог був усюди...

Ми були окружені сніговою бурею і, можливо, ворогом...

Ми нашого ворога знали добре.

Це той самий, що увесь час душив українську землю. Він має багато облич. Він має багато очей. Він щораз то під новою маскою на Україну наступає, але він той самий.

Він — ворог...

І доки ворог перед нами, за нами і довкола нас, доти спокою українській землі не буде...

Ми одні з тих, що ворога пробують протнати, коли вже не подолати.

Ми дужаємось зі смоком, як колись Кирило Кожем'яка.

Тільки в нас сили Кирилової немає.

Але може знайдеться?

Нагло вітер доніс щось, якби гаркотіння собак.

Невже ж село?...

Невже ж Лани?...

Невже ж?...

Відважніше й бистріше забилися ноги в сніговій погопі.

Кожній біді кінець приходить...

Легшою стала зброя...

Навіть гранати перестали тяжіти в кишенях...

Ми тримаємо гранати в кишенях, щоб не замокли...
Я відкрив око...
Побачив дерево.
А потім друге.
А там — обриси хати, по вікна затопленої в снігу.
Невже ж село?
Невже ж Лани?...
Дерева, обважені тоннами снігу, хилились додолу.
А хатина ще глибше западалася і вкінці пропала в
челюстях снігової потопа.

Нашій чоті відпочинку треба.
Ми були в бою, як частина куреня Гамалії.
Ми є частиною куреня Гамалії.
„Гамаліє — серце мліє”...
Де ж він тепер?...

Бій був жорстокий. Ворога — переважаюча сила.
Серед гаркітні скорострільів і вибухів гранат ми не завважили, як нас відрізано від головного фронту. А відтак — уже було тяжко. Ворог на нашу чоту наступав повною силою. З усіх боків.

Тоді наш чотовий Гонта крикнув:
— Відступаємо в напрямі Ланів.
І тоді почалася сніговія.

Спочатку — то ніби нічого собі. Великі клапті снігу спадали з небес і ніби туманом почали заступати простір. Потім сніг поменшав. Дрібненький такий став. А згодом почав сипати, як з решета. До того почав віяти вітер — холодний, пронизливий, аж вкінці знялася така метелиця, що не можна було бачити власної руки. Тоді десь і ворог подівся.

А ми брели.
Щоб тільки до Ланів добитися, бо про боротьбу не було що й мислити.

У такій сніговії — яка боротьба? Ні наступу, ні відступу. Перемир'я. Наставлене природою.

Але ворог був все таки довкола нас.
Ми були, як стадо куріпок.

Вправді не переполоханих, але безборонних. Хто в таку сніговію зуміє боротися?

Ніхто...

Але, якби так ворог нас і застукав — оборони в нас майже ніякої. Бо, бачите, в ворога танки, що вміють ходити по снігу, і в нього на очах такі окуляри, що крізь сніг видіти можуть. Ворог наш — могутен.

Але й ми не кволі. Не слабі.

Нас можна вистріляти, як куріпок, але ми як Фенікс — із власного праху знов встаємо.

Нові — і сильніші.

Бо ми за правду.

Бо ми за наш прекрасний український нарічд. ,

Так само, як наші діди і прадіди, як наші батьки ставали, так і ми стаємо.

І постоїмо.

Аж до смерти.

Або до перемоги.

Я об когось штуркнувся.

Отворив очі.

Передо мною — рухома кучутура снігу.

Це мусить бути мій друг Микола.

Смішний такий, увесь оброслий снігом, як святий отець Миколай. Тільки, що без дарунків.

Перед ним також певно хтось пристав. Микола обернувся і махнув чимсь, що певно було рукою, вдолину.

Це значить: стій.

Щось там попереду діється.

Чекай, аж відомість про те і до тебе, стрільче, діб'ється.

Чекай і замерзай на морозі, пропадай у снігу.

Сніг до пояса.

Така доля.

Але долі не можна гудити. Вона буває різна. І добра і погана. Але вона — пані.

Вона може змінитися.

І вона для нас напевно зміниться.

Бо ми — за правду.

А доля теж за правду.

Скоріше, чи пізніше.

Остаточо...

З нас вільно сміятися; з нас вільно жартувати, нас вільно навіть не признавати.

Є такі, що кажуть, мовляв, нас узагалі немає.

А ось тут, в завії сніговій ми є...

Ми є і будемо.

Бо ми — Україна.

Прекрасна, невмируща, вічна...

Минуть сніговії і вона знов зазеленіє свіжим багатим збіжжям. Вона заспіває тисячами прекрасних пташок, засміється до веселого сонця і скаже йому:

— Я є.

— Я буду...

— Я вічна.

М'який, зимний сніжок, яким ми колись так весело бавились на сільських вулицях — паде й паде. Сьогодні цей сніг — мій і наш ворог. Ним сьогодні не побавишся.

Кучугура передо мною рушилася.

Вона двигнулася вперед.

Я за нею.

Ми дійсно входили в село. Сніг перестав мести. Можна було відкрити очі. Слава Тобі, Господи. Ми в селі. Лани, чи ні? Хто знає. В кожному разі, очевидно, ворога тут немає. Можемо ступати вперед.

Бодай одне село в Україні — вільне від ворога.

Але ні: не одне — таких сіл багато. Наша армія в багатьох селах української землі стоїть і тримає варту. Боронить їх від ворога. Але хіба не в усіх селах така божевільна сніговія.

Добрели ми до будинку місцевої читальні. Пробували стрясти з себе сніг. Але він примерз. Увійшли до залі. В читальні — тепло. Ставали як можна найближче до печі. Таяли. Але піч не могла вспіти нагріти нас.

У залі позимніло від наших віддихів, що замерзли, і від таяння снігу. Але за хвилину бодай очі почали бачити і вуха чути.

Десь там знайшовся і гарячий чай. Сьорбали ми його, як чудесну амброзію. Почали відтаювати зсередини. Від самого пупця. Через якийсь час і сніг облетів, тоді щойно стало зимно-зимно, аж дрижаки чоловіка хапали. Зимно і в середині, і зверху, і з боків. Чота мокрих, перемерзлих куріпок...

Сільські дівчата (чи може не тільки сільські, хто в наш час це знає?) — увихалися по залі.

— Може ще чаю?

— А може рушника?

— А може закурити?

Які вони добрячі оті українські жінки й дівчата. Кудюю ми не проходили, кудюю не брели — все їх зустрічали, їх — прекрасних українських жінок, які нашому братові стрільцеві і неба прихилити б раді.

Скільки разів чули ми від української жінки:

— Чуйтеся, як у себе дома. Може ваша мати і мого сина сьогодні гостює...

Бо ми — збиранина.

Ми збіглися з різних сторін, з різних сіл і міст. Всіх нас зігнала разом одна й та сама доля, одна й та сама ідея. Хтось може навіть сміятися з ідей у наш час. Але не ми. Ми ідею чуємо, як себе самих. Ми чуємо, як вона гомонить у серці і під ним; як вона сверлиться хробаком впертим у мозку; як вона надпливає з вітром з сонцем і сніговією з усіх сторін нашої рідної землі.

Нас часто питали.

А за яку ви оту Україну?

Що ж тут відповісти?...

І дійсно: за яку Україну ми воюємо?

Це питання не раз і не два кожен із нас собі завдавав. Із прочитаних книжок, з історії впливала вона, ота Україна, чарівною казкою. І мусить ця казка страшенно могутньою бути, коли вже такі століття запалює

вона своїми оповіданнями і малих і старих, і мужів і жінок. Випливала вона і перед очима нашої душі такою казково чарівною, вбраною в зелені розквітлі вінці весняних садів, у лани спілого хвилюючого збіжжя; вбрана в серпанок вітчизняної любови, така, якої ні словом не описати, ні кистю змалювати. Ще кращою від тієї, яку батьки рідні в переказах передавали.

Такою, що манить своєю добротою, як найрідніша мати.

Що чарує своєю красою, як найкраща любка...

Мій друг Микола, той самий, що снігами передо мною брив, раз ото пробував відповісти на те настирливе питання.

Він підпер свою шпичасту бороду на двох руках, кліпнув раз чи два своїми сірими очима і промимрив:

— За таку Україну, щоб вона українською була. Щоб української людини ніякий ворог не напастував. Щоб українська людина могла жити і працювати так, як цього їй хочеться. Я за таку Україну, щоб у ній навіть лінтяям право було. І дурням. І кожному, хто українцем народився, або українцем хоче бути. Я не проти інших неукраїнських людей. Але я проти ворога. Ворогом є кожен, хто зла Україні і її народові бажає. Того я битиму. До загибелі. Я хочу вільно дихати своїм власним повітрям. І хочу, щоб кожен, хто на моїй Україні живе, також вільним повітрям дихав. На всю грудь. Широко. Щоб кожен, хто на моїй Україні живе, був людиною. Ви розумієте? Не наймитом, не невільником, а вільною людиною. За таку Україну мій батько загинув під Києвом у 1919 р., за таку Україну і я борюся.

— І за неї я готов загинути.

Мій прекрасний друг — Микола.

Ми всі знали, про що він говорить: його всю родину вивезли на Сибір. Ще в 1940 році. За що? Та хто там знає. Хіба за те тільки, що вони всі, Миколи рідні, були українцями. І ми знали також, якою та Україна повин-

на бути: такою, щоб української людини ніхто ні до Сибіру ні в Німеччину вивозити не смів, щоб українська людина знала, що їй вільно ходити по своїй власній землі, що їй вільно власну країну любити і для неї працювати, що їй вільно бути собою.

Українською прекрасною людиною.

За те ми воюємо.

На сцені станув командир Гонта.

Хто не знає командира Гонти?

Про нього вже й пісні складають, а дівчата то таки тільки охкають і ахкають, як він у селі з'явиться. Він не тільки стрункий і русоволосий із чорними, як вуглики перепалені очима, але ще й не жонатий. Не одна дівчина пробувала зловити його в свої сіті, але він все, як той в'юн, висмикувався.

Командир Гонта казав:

— Ми будемо спочивати в Ланах, аж поки метелиця не промине. Спочивайте всі по своїх квартирах, де вас добрі люди приймуть, але завжди будьте готові на „алярм“. Де ворог — ми ще не знаємо. Спробуємо довідатися. Де наш курінь — ми теж не знаємо. І теж спробуємо довідатися. Будьте готові на „алярм“. Здорові були, товариство!

Чоту розібрали по одному ланівські господарі. Ледве добилися до тих квартир. Я не можу нарікати, моя квартира зараз біля читальні. Господар, Олекса Гуляр, провадив мене за руку, як теля на мотузку. На дворі ще далі було мряковинно і вже темно. Він же, як добрий господарський кінь — дорогу знав напам'ять. Міг зайти і вдень і вночі і в метелиця і в сніговію.

В хаті було затишно й тепло.

Боже милий, як це тепло в українській хаті завжди?

Чи де є на світі така добра хата, як українська? Завішана святими образами, що всміхаються з-поза китиць рож і м'яти; тією м'ятою і пахнуть. Хата всміхається своїми білими стінами і своїми щирими серцями.

Я був увесь мокрий від голови до ніг, дриготів від холоду, хоч в хаті було тепло.

Олекса Гуляр запровадив мене до ванькира.

Засвітив свічку.

Подав мені якусь одежину.

— Переберіться, друже. Ваше шмаття треба просушити. Але скоро, бо вечере жаде.

— А крім того...

Він якось так косо посміхнувся і вусом моргнув.

Я перебирався і мислив.

Мислив про те, що там десь сунуться армії від обрїю по обрїй.

Полки женуть.

Відділи маршують.

І біжать люди...

Найприкріше дивитися на людей...

Армії сунуться і полки летять, бо їх жене жадоба перемоги. І свистить над ними батіг наказу. А відділи йдуть, бо в їхніх серцях горить вогонь. Вогонь ненависти. Ненависти до ворога. До того ворога, який рідну землю плондрує.

А люди біжать, бо тікають і від армій і від полків і від поодиноких відділів. Вони просто тікають від смерті. Тікають ще і від тяжкого життя.

Смерть — жахлива, бо знана, а життя ще жахливіше — бо незнане.

Армії пропадали в той час, ніби в землю западалися.

А над людьми, що впали, бігши, ніхто могилок не сипав. І земля під ними не западалася, ніхто їх у святу землю не ховав. Пропадали вони, мов би їх і ніколи на світі не було.

Люди ті бували різні. Попали в вир війни, у вирі тому закрутилися і загинули. Ні вони тієї війни не хотіли, ні участі ніякої в війні брати не могли.

Були люди ті білої, жовтої, а то й чорної шкіри.

З них усіх війна шкіру здирала. Жовту, білу, всіляку.

Олексій Гуляр стояв у дверях.

— Готові? Бо вечеря готова...

Біля печі сушилися мої манатки.

На столі парувала знаменита бульб'яна зупа й вареники усміхалися так, як ще ніяка дівчина до мене не усміхалася.

Навіть склянка самогону з'явилася. Я відмовлявся, хоч і як страшенно шкода було.

— Та випийте, по такій аварії воно добре зробить.

— Що pomoже — то певно, але я мушу бути готовий на „альяр”.

Олекса Гуляр махнув рукою і закрутив головою.

— Та який там альяр у таку метелицю?

В нього взагалі немає волосся на голові. Ні зморщок на чолі. В нього — тільки кріслаті густі чорні брови, що нависли над широким обличчям, як хмари над залитою сонцем землею. А решта у нього — як у мільйонів, крім одного, як це він мені при вечері оповів, крім задниці. Її в Олексі Гуляра польська карна експедиція вичімхала нагаями, а лікарі відтак її рівненько вирізали і так пустили на світ Божий Олексу Гуляра. Він клав руки до заду і регочучись, казав:

— Цікаво, якто люди не знають чого їм бракує. Були б поляки забрали мені мозок — може був би їм і пригодився, а задків у них так досить. Та ба, не вийшло їм то і так на здоров'я.

Очевидно не вийшло. Паціфікація пролетіла землею українською, як буря. Завалила деревину тут і там, спалила хатину тут і там. І на тому кінець. Хатина відбудувалася, деревина відросла, а з Польщі і сліду не остало.

Олекса Гуляр був розумний чоловік. В нього в пивниці сховане радіо.

— Бачите, друже, у Ланах чимало дечого можна сховати. Головно в такий час, як сьогодні.

Я запитав.

— А що каже радіо?

Олекси радіо наставлене на Лондон. Він був колись кілька років у Канаді і ще пам'ятає англійську мову. Лондонське радіо говорить на всіх мовах світу, але Олекса чоловік кмітливий:

— Чужі мови — пропаганда. А от по своєму мусять менш більше правду говорити, бо опозиція їх зараз пришпилить. Опозиція — це в державі мудра річ. Ті, що при владі ніколи не люблять до помилок признаватись і тоді виходить, що вони такі святі, як самі угодники Божі. А такого в світі немає. Тому то й Німеччина пропрає війну, бо проти Гітлера не було опозиції і він міг виправляти, що йому захотілося. Опозиція в кожній державі — потрібна річ.

— А що ж вони там говорять?

— Що говорять? Та багато говорять, але мало кажуть. Англійська хитрість. Пам'ятаю, як я був у Канаді, то завважив, що англійці ніколи не кажуть просто з моста так, або ні, а завжди оте своє „мейбі”. Може. А кажуть вони, що десь там Черчіль, Рузвельт і Сталін мають з'їхатися, щоб обговорити справу другого фронту.

— А про нас щонебудь кажуть?

Олекси лице перекошилося усмішкою.

— А чому б їм про нас говорити? За нас і про нас говорить Сталін.

— Хоч ми й не просили його, чортового сина, про нас говорити?

Олекса обтер губи, витягнув капшук з тютюном. Закрутив цигарку. Послинив папірець, заліпив, відкусив з кінця тютюн, що непотрібно виставав, виплюнув його, засвітив сірник і запалив цигарку.

— Так. За нас і без нас...

Мені зробилося гаряче. Аж апетит відібрало.

— Але ж це божевільно. І несправедливо... Ми, як і всі інші народи, також маємо право на свободу. Ще й Атлантична хартія усім народам право на свободу визнала...

— Мейбі... Чи б пак можливо. Але невірно.

— Та що ви говорите? — я не втерпів. — Я кажу ж так, як і належить. Неправда ж?

Олекса засміявся широко.

— Правда, а може й неправда. Знаєте ж ви, друже, що воно таке за штука ота правда?

Я не відповів, тільки замислився.

Дійсно, що воно таке — правда?

Хто звідкіля дивиться, таку й правду бачить. Скільки ж на світі людей — стільки і правд.

Чи б пак — півправд.

Мені однаково ж здається, що наша правда — таки правдива правда. Бо що ж може бути неправдивого в тому, за що ми змагаємося? Щоб усі люди були вільні й рівні і всім народам і кожній людині — була повна свобода, на його рідній батьківській землі, в його вільній державі.

Вечерю закінчили ми чаєм із липового цвіту.

Знаменитий чай.

Після того пішли спати.

Я спав на дерев'яному бамбетлі, спав так твердо, що не знаю, чи якийсь там і найбільший алярм був би мене добудився.

Коли я прокинувся — надворі стояв ранок. Сніг — до половини вікон. Але перестав падати і надворі було ясно-ясно, аж за очі ловило.

Як виглядало — то ми були відтяті від світу.

Олекса Гуляр усміхався, заходячись біля вогню в печі.

— Лани часто відтяті від світу. І восени, коли болото, і взимі, коли сніги.

На сніданок була каша з гарячим молоком.

В нашій хоті був звичай мати кожного дня ранком збірку. Я про те сказав господареві. Він тільки здвигнув раменами.

— Трудно, сьогодні не будете мати. Щойно треба відкопуватися. Як відкопаємося, будете мати і збірку.

Наразі спокійно відпочивайте, а коли хочете, то й почитайте. В мене чимало календарів: „Сільського Господаря”, „Просвіти” і „Червоної Калини”.

Після сніданку ми почали відкопуватись з-під обвалів сніговії. Під вечір у селі вже були прокопані стежки і ми провели збірку в читальні.

Командир Гонта казав:

— Ми відірвані від світу бодай на кілька днів. Навіть зв'язку не можна вислати.

Минув день, другий і третій. Ми відпочивали, проходили в читальні справи й різні заняття.

Селом можна було всюди пройти, але поза село і носа не покажеш.

Там десь іде боротьба, а ми — в Ланах — закопані і засипані. Дійдеш до кінця села, поки стежка прокопана — і перед тобою море снігу. Біле, біле, аж блищить. Аж в очі разить. А над світом веселе сонце. Наше, рідне сонце.

Я також слухав Гулярового радіо. Але там нічого про нашу армію не кажуть.

Де ж то вона блукає?

Щойно по тижні можна було рушитись із села. Післали зв'язкових. Наші відділи пішли далеко вперед. За нас можливо й забули. Можливо думали, що в тій пекельній зустрічі з ворогом нашу чоту зметено з лица землі. Розтрощено.

А ми — нудимось у Ланах і чекаємо вісток.

Зібрав після тижня командир Гонта чоту і сказав:

— Друзі, ми залишилися поза фронтами. Будемо починати війну наново. Завтра — в дорогу. Шукати нашого куреня, або ворога. Одне, або друге знайдемо. Серед снігів, чи метелиць, серед білого дня, чи серед чорної ночі...

Щиро прощали Лани стрільців нашої чоти.

Гулярева жінка аж прослезилася:

— Хай вас Мати Божа провадить.

А Гуляр потиснув мені руку так тепло-тепло, як рідний батько.

— Вертайтеся з перемогою.

Не одна дівчина зронила сльозу.

Бо хлопці нашої чоти — один в одного.

Найкращі, що пішли боронити рідного народу і рідної землі.

І, коли наша чота вирушала в снігові простори, на дзвіниці бамкнув дзвін.

У ланівській церкві правилася Служба Божа.

У наміренні українського народу.

У наміренні Української Повстанської Армії.

А снігами назустріч неznаній долі брела чота командира Гонти.

— О —

КРИВАВІ РОЖІ

— Ви розумієте, я з того часу ненавиджу рожі. Коли проходжу біля них, мені здається, що кожен раз, як вони нахиляються від вітру, з їхніх голів скапує густими краплинами молода кров. Кажу вам, людська кров...

У кімнаті висів вечір, як дим. Соснина, що тріскала від жару на ватрані, пахнула живицею і від того запаху повітря ставало ще густішим, ще більше непрозорим. Червоні язички полум'я кидали криваві відблиски на лиця і можна було подумати, що це обризькує обличчя живуца кров. Жінка, обгорнена великим, пухнастим шалем, порушилася в фотелі, що заскрипів якомсь так особливо жалісно й безпомічно.

— А все таки, дорогий друже, я не можу зрозуміти, як можна не любити тих прекрасних цвітів. Признаюся, що я сама особливо люблю їх. Я б ходила поміж ними і вдихала їхній ніжний аромат, я б пестила їх і приймала їхні ніжні пестощі.

Сухо тріснув портсигар. Мужчина затагнувся ароматичним димком і його очі зупинилися на обличчі жінки, яке так виразно зарисовувалося у вогняних відблисках і було спокійне, майже нерухоме.

— Я розкажу вам малу історію і тоді, думаю, зрозумієте, чому я так зненавидів ті прокляті цвіти.

Жінка повернула своє гарне лице в його бік і поклала руку на рам'я фотеля.

— Я слухаю вас, дорогий друже, але сумніваюся, чи зможу вас зрозуміти.

— Побачимо, ласкава пані. Ви ж знаєте, що мій небіжчик батько славився на всю околицю своїми рожками, які росли під його дбайливою опікою напричуд

гарно. Ви напевно пам'ятаєте, коли „білі рожі” з нашого городу були єдиними того роду. В усій околиці не було їм рівних, других, які мали б такий чудовий запах і були такі повні, великі. Ви теж напевно ще пам'ятаєте славу алею білих рож у нашому городі, яка пишалася зараз напроти ставка; цілу алею тих гордих цвітів, що ними ви так дуже захоплюєтесь. Отже можете зрозуміти, що і я, так мовити б, виріс серед ланів батькових рож, любив їх не менше, як ви, а може навіть і більше, а напевно інакше, бо вони були властиво тим світом, серед якого я виріс. І коли я з далеких доріг повертався додому, то вже довго перед тим мріяв про те, як то я ходитиму поміж ними, як пеститимуть моє око їхні оксамитні пелюстки і як упиватимусь їхніми пахощами.

По смерті мого батька я далі, так само як і він, плекав їх і — мушу похвалитись і кажу це я без зайвої гордості — навіть удалося мені виплекати нові породи і відміни. Можливо пам'ятаєте ту спеціальну рожу — жовту із легенькими червоними пружками, якою так захоплювались усі...

— І ось уявіть собі дальші події. Я не потребую вам надто докладно змальовувати їхнього тла. Ви гаразд знаєте ті часи, коли тіль зламаною хреста зависла над нашою країною. Вам напевно так, як і мені, ще й сьогодні тріщать в ушах сальви безконечних езекуцій, яких недобровільними свідками ми так часто мусіли бути. Так само вам добре відоме те, що діялося, так би мовити, поза світлом сонячної днини, чи як дехто каже у підпіллі, хоч це останнє окреслення мені особисто не дуже подобається, бо ніхто з нас у підземеллі не жив і навіть про таке не мислив. Ви знаєте ті всі шляхи, що ними плило наше життя, і знаєте, як часто під букетами препишних квітів їхав далеко менше ніжний і далеко менше приемний для ока вантаж. Ви ще хіба пам'ятаєте слова вашого ж таки листа, в яким, якщо я сам добре пам'ятаю, ви писали: „Ваші рожі викликали

у нас справжнішню повінь захоплення, головно їхне коріння. Мусите при нагоді зрадити нам таємницю, як то вам удалося чаклунськими способами вишпекати рожі з таким запащним корінням, що його запах приніс для деяких знайомих незабутні хвилини особливших вражень” . . .

— Ха-ха-ха! — засміялася жінка, відкинувши набік голову. — Ви знаєте, що це був дійсно незабутній випадок, як ваш кур’єр перевіз під букетами ваших чудових рож цілий ладунок динаміту. Я дійсно добре пригадую собі ці „особливі враження”, що мусіли огортати Бромбергера і Кукса, як вони на букетах цих прекрасних цвітів летіли в позахмарні простори . . .

— Ото ж! Ви певно теж пам’ятаєте Віру Прокопівну?

— Ту дівчину з синіми очима, що брала участь в акції на Чорну Діброву і там відзначилася одчайдушною хоробрістю?

— Так, пані, ця сама. Отже в один такий прекрасний соняшний день, як мої білі рожі саме пишались повнотою своєї краси, Віра Прокопівна несподівано з’явилася у мене, привізши надзвичайні, позачергові замовлення на цвіти. Ви певно не забули акції Довбуша?

— Очевидно, дорогий друже. Не забула, бо саме трипадково попала була тоді до столиці, як проїжджачого гебітс-комісара обсіпано цвітами, але на правду щойно сьогодні довідалася, що ті цвіти, які впали такими величавими букетами на його екіпаж, справді теж були вашого хову. Скажу вам, що після того атентату я ледве вирвалася з життям. Гестапо казилося зі злости, з безсильної злости, додаю, бо справжнього атенатника так і не зловили.

— Так, пані, я міг би назвати себе не абияким любителем цвітів, а рож зокрема.

— Отже, коли Віра Прокопівна передала мені ці доручення, вона зараз же мала від’їжджати в дальшу дорогу. Але мій візник того дня якось надто довго запрягав

коні. І тоді нагло задзвонив телефон і станиця повідомила, що через село перегнав автами невеликий відділ Гестапо і подався в бік мого хутора. Я переказав це Вірі Прокопівній і вона, виглянувши крізь вікно, вирішила сховатись серед моїх рожаних гаїв. А що не було часу на надто довгі роздумування, бо станиця була від мене зовсім таки недалеченько, я провів Віру в саму гущавину моїх цвітів і вона пропала там.

— Не вспів я віддихнути після швидкого бігу, як перед мою садибу ввалилися авта і комісар Мюллер здалека вже готів своїм страшенним басом:

— Герр Весоловски!... Герр Весоловски, зінд зі цу гавзе? (Пане Весоловський, чи ви дома?)

Я, як звичайно, прийняв усмішку придворного ла-яца і „гостинно” запросив череватого бурмила і його горлорізів до хати. Вони сповнили всю хату таким шумом і вереском, що рожі у фляконах стали обсіпати свої пелюстки і моя старенька господиня раз у раз хрестилася, як у найбільшу промовицю. Ви, ласкава пані, можете уявити собі мое почуття в такому положенні, тим більше, що в тому чесному товаристві був і Гайдмюллер, хитрий драбуга, який кожного підозривав і нікому абсолютно не вірив. Він не раз і перед тим при нагоді різних непрошених візит завдавав мені питання, які, що правда, могли бути зовсім без значення, але так само могли бути й хитрою засідкою.

Комісар Мюллер був уже добре на підпитку і його лице світилося від поту, як бік смаженого поросяти.

— Ви знаєте, лібер Весоловски, я дістав сьогодні телеграму, що вечером приїжджає моя дружина. Розумієте? Моя Грета мусить дістати щось особливішого, цілком щось надзвичайного і ось колега Гайдмюллер піддав думку, щоб запастися у вас, приятелю, у ваші прекрасні рожі. Ви славний годівець рож і напевно у вас знайдеться щось таке, чого ніхто інший не має. Неправда?

Він поклепав мене по плечі. Від нього бухав запах горілки і цигар.

Я просив їх хвилину подождати, поки пішло огородника, щоб нарвав кілька китиць щонайкращих квітів, але Мюллер заперечив.

— Дозвольте, любий приятелю, що я сам, власними руками виберу рожі. Це буде особливий сюрприз для моєї Грети.

— Що ж мені було робити, тим більше, що я почував на собі настирливі очі того проклятого Гайдмюллера. Ми вийшли в город і гестапівці розсипалися по всіх алеях, вишукуючи щонайдорідніші, найкращі квітки. Мюллер уже здалека звернув увагу на ту частину городу, де пишалися саме мої білі рожі і потягнув мене туди. Я помагав йому різати щонайкращі цвіти і в нього було вже їх повне наруччя, коли він скрикнув:

— Глядіть, там така чудова величезна рожа, якої я ще ніколи не бачив. Мушу її мати. . .

І він рванувся в сторону гущавини, де напевно була захована Віра Прокопівна. Я ніби в півсні попрямував за ним. Він простягнув руку до величавого цвіту і може ми проминули б небезпеку на волосок, коли б не великі колючки цих проклятих цвітів. Рожа, ніби боронячи своєї краси, вколола своїми колючками руку комісара і він заревів, як ранений бик. На його крик збіглися гестапівці і тоді з-за кущів вискочила Віра Прокопівна і посипала навмання пострілами.

Вогонь на ватрані спалахнув раз і другий та причахнув. Тиша дзвонила срібисто і, немов налякана своїм власним дзвенінням, втихла.

— Ви знаєте, ласкава пані, дальшу частину мого оповідання. Моїм щастям було, що я не мав при собі зброї і не боронився, коли гестапівці кинулися на мене і дав взяти себе, як баран.

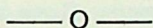
Хлопці подорозі мене відбили. . .

Ви чули про це певно у зв'язку з ліквідацією „ро-жаних акцій”, бо мені вже не можна було ніяк продовжувати забави в миролюбного і поцтивного годівельника квітів. Я мусів ступити в інші сліди.

Тієї ночі, над ранком, коли сонце сходило, пробираючись з друзями на Волинь, я поступив ще раз до своїх городів. Сади червоніли у ранішній позолоті і рожі пахли особливо п'ярко. Серед моря білих цвітів лежала Віра Прокопівна вже зовсім холодна. А мої білі рожі, що їх я з такою любов'ю плекав, не були вже більше білими. вони були обрिцкані черленню, яка у ранішньому світлі мінилася, бурилася, аж переливалася.

Я відтоді зненавидів їх.

І поки ми подалися в дальшу дорогу, я просив друзів повиривати все це прокляте цвіття разом із корінням...

ПЕРЕМОГА КОМАНДИРА ПАВУРА

Збіжжя хвилювали в пошмагах полум'яних вітрів, що були гарячі наче б сонце влило в них усю свою силу. А над збіжжями гойдалася синя далечінь, мов хтось тоннами правдивого сафіру засипав вишину. Переспівало літо, а на землі палажкотіла війна.

У дрімучому лісі вологість і холод. Тіні дерев клалися короткими, гострими обрисами на землю, а на тій землі, наче на килимі лежали вояки, покурюючи бакун, що струмками жовтавого диму підносився вгору і там пропадав. Коли вітрець від піль долітав між дерева, ставало душно і командир Павур, розстібаючи комір, кидав уривчасто й сердито:

— Смерека б тя втяла. Пече клятий...

Вояк, що лежав на траві біля Павура, засміявся.

— Ти друже все ще не привик до повітря нашої епохи. Воно має особливу властивість: раз дмухне — жара невиносима, дихне другий раз — холод, студінь, хоч до баби на запічок сідай.

Командир Павур був того дня справді сердитий. Він відмахнув рукою, наче б хотів відігнати звук, що торкнувся, як укол глуму.

— Ти, Степане, завжди мусиш вилізти із своїми жартами, як безсмертний Пилип, що то...

— З конопель вискочив — ще голосніше засміявся той. — Тільки ти забуваєш, що в наші часи він не міг би вискочити, бо наші чесні газди зовсім перестали коноплі сіяти, відколи німці наклали контингенти.

— Ет! — махнув рукою Павур і встав.

Він був високий, стрункий і кучеряве волосся розсипалося над чолом. Воно було ржаво-червоняве, як доспіла пшениця.

Повстанці гляділи на командира, як глядять діти на доброго батька, що має їм щось важливого сказати. Вони навіть перестали курити. Недокурки диміли в траві, немов вуглики розсипаного, погасаючого вогнища.

Було зовсім тихо, так, що навіть було чути, як вітер із піль оббивався об пні дерев і наче від болю коротко зойкав, тікаючи назад на житні і пшеничні простори. За лісом дрижало повітря і видно було, як його хвилі тремтіли в яскравому соняшному світлі. Але, крім гарячого вітру і сонця, над полями нічого більше не було. Навіть жайворонка.

— Друзі, сказав командир Павур, і його голос зазвенів, як звук удару заліза об залізо — коротко і голосно, — друзі, повторив він, глянувши довкола, — ви знаєте, що я не вмю красноречиво говорити. І не люблю. Так... — він помовчав хвилину, а відтак продовжував із притиском, — так, я не люблю говорити, а врешті для говорення ми маємо в відділі друга Степана...

Степан почервонів по самі вуха, бо він зрозумів, що Павур так саме віддячився йому за недавній жарт, але змовчав. Крім того Павур казав правду. Степан був політичним виховником відділу.

— Отже, продовжував Павур, — ви знаєте цей ліс. За лісом збіжжя. Наші українські хліби. За хлібами — залізничний насип. Міг би також бути нащ, але не є. Та про це скаже нам колись докладніше і цікавіше друг Степан. Я скажу тільки своє. По цьому залізному шляхові щоденно провалюються поїзди. Отож і сьогодні буде йти такий поїзд. Кур'єр. Ви знаєте, що таке кур'єрський поїзд? Цей кур'єрський поїзд повинен стати там за ланами збіжжів і вже далі не поїхати. Ви чуєте? Він стане, бо рейки вже розкручені і залізничний сторож в час його здержить. Це все вже зроблене. Ми маємо зробити що іншого. В поїзді — ворожий штаб. Вони певно будуть боронитися. Зрозуміло: штаб! Ми маємо якнайбільше з них захопити живцем. О-так, — і Павур розвів руками ніби загортав повітря і притискав його до

своїх прудей. Потім відгорнув з чола волосся і обтер піт. — Нас — п'ятнадцять. Їх певно буде більше. Але ми зате кращі і хоробріші, так принаймні я сподіваюся. Тому ми цього доконаємо...

Павур сів на траву і було видно, що він утомлений такою довгою, як на нього, промовою. Він простягнув руку до Степана:

— Прости мені, друже, я після кожної і найкоротшої промови, яку мушу сказати, починаю тебе подвійно цінити. Легше два бої звести, як п'ять хвилин говорити.

Степан глянув на годинник.

— Друже командире, час...

— Друзі, — зірвався Павур на рівні ноги, — кому в дорогу, тому час.

Вони вийшли з лісу і просувалися збіжжями. Повітря було дійсно жарке й немилосердно шмагало обличчя. Довкола було пусто й тихо. За збіжжями волікся залізничий шлях. Перед ним вони впали в збіжжя, як стадо жайворонків, і пропали.

З хатини залізничого сторожа курився дим. Мабуть старий Омелько варив свою картоплю. Незабаром двері хатини відкрилися і постать Омелька станула на порозі. Він хвилину розглядався довкруги і відтак попрямував насипом в сторону збіжжєвих ланів. Він ішов поволі, схиляючись що декілька кроків, нарешті зупинився перед місцем, де між збіжжями заляг командир Павур із своїми бійцями. Омелько приклав руку до чола і, мабуть, у далечині доглянувши те, чого шукав, сплонував.

— Їдеш уже, халеро, ой їдеш... їдеш...

Він розгорнув червону хорутовку і махнув нею кілька разів.

У далечині залунав свист паровозу.

— Увага! — голос Павура зірвався голосно і зіллявся водне зі свистом льокомотиви. Видко було дим, що валився з комина. Поїзд наближався. Омелько стояв на

насипі і махав своєю хоруговою повільно і сановито. Поїзд звільняв біг, вагони збилися докупи і, заскрипівши протяжно, залізний вуж зупинився.

— Цум тойфель! — закричали кулеметчики, що вартували скоростріль на платформі, але не стало їм часу дальше покрикувати, бо з тіль зацокотіли повстанські кулемети і прицвяхували німецьких вояків до тієї платформи раз назавжди.

Дід Омелько впав за насип і пропав, як тінь.

Жорстокий бій розгорівся.

І тоді залунав голос командира Павура:

— Друзі, брати їх живцем...

Рій вирвався з-поміж збіжжя і підскаочив під поїзд. Павур дерся на вагон. Ошоломлені від несподіванки німці метушилися, як зловлені в сітку риби. Павур із кількома друзями увірвався до першого вагону. Степан із рештою штурмував два інші вагони. Вітер, що вривався через вікна і двері, був несамовито жаркий. Кров парувала і змішувалася з сухою землею, скапуючи великими краплями.

Павур, увірвавшись до переділу, станув віч-на-віч із високим німецьким старшиною.

— Здавайся!...

— Німецькі офіцери не здаються...

Павур усміхнувся, але зараз же лють протяла його обличчя.

— Здавайся, — крикнув він ще раз, стріляючи.

Німець скривився від болю. Павур підскаочив до нього, але в тому моменті офіцер вихопив лівою рукою другий револьвер і бахнув просто в груди повстанського командира.

Але не встиг німець і глянути на повстанця, що зі-в'яв додолу, коли куля від дверей влучила його просто в чоло.

Дід Омелько стояв у дверях і важко дихав. Він відкинув свою зброю і закричав, як несамовитий.

Бій затихав. На вістку про те, що командир Павур ранений, збіглися всі повстанці, крім тих, що мусіли пильнувати полонених.

Павур лежав на землі і дід Омелько заходився біля нього.

— Що сталося, діду? — кричав Степан, надбігаючи.

— Командир убитий! — шепнув дід.

Але в тій хвилині Павур відкрив очі. Він глянув довкола, ніби пізнаючи знайомі обличчя і запитав:

— Як?..

Степан клякнув біля нього.

— Все добре. Тільки, що з тобою, друже?

— Це не важне. Колись мусів прийти мій останній рейд. Добре, що бій виграний. Все гаразд. А колись, як будете маршувати через Вербилівку, вступіть до моєї хати... і скажіть синові моему, ... щоб він... закінчив батьківський... рейд...

Було тихо, як у церкві. Вагон був повен вояків і вони стояли довкола умираючого командира.

— Ви, друзі, — голос Павура був тихий, як легіт, — стережіть цих піль... цих хлібів... цих шляхів, ... щоб усе стало нарешті... нашим... українським...

Останній подих життя ще раз струснув тілом командира і він застиг. Став спокійний і ясний. Навіть вітер, що цілий день був полум'яний, ввійнув тепер холодом, щоб, здавалося, прохолодити повстанського командира.

А жайворонки, які подівались десь цілий день, надлетіли і заспівали тужно-тужно і дзвінко. Ніби віддавали останній привіт і вітали командира Павура з перемогою.

— О —

БОГИНЯ ПЕРЕМОГИ

Про Марічку багато думали й говорили, але одне було ясне: кращої дівчини в усьому світі не можна б хіба знайти. Коли літнє сонце заливало потоками спеки світи, вона любила сидіти в саді, що ріс довкола її хати, і чесати своє розкішне волосся. Сад був зелений, а волосся Марічки чорне, як гріх. Гребінь, що ним вона розчісувала волосся, виглядав здалека як червоний метелик, що на льоту пестив молоду красуню. Вона сиділа на лавці, чесала волосся і при тім наспівувала одну з тих мелодій, що то в них посмак палючого степового вітру, запах дозріваючих піль і вся кипуча пристрасть молодости.

Рачок, що щоднини мусів проходити біля Маріччиного саду, пробував кілька разів її зачіпити, але вона ніколи не звертала на нього найменшої уваги. Впрочім це й не було таким дивним: де ж такі красуні завдаватися із якимсь там Рачком. Може Рачок і не був собі таким звичайним „хтосьом”, як на перший погляд могло здаватися, але це зовсім не міняло ситуації. Рачок мав риже волосся і присліпуваті очі, криві ноги, а ще й до того кумедно шепелявів. Взагалі красунем ніхто, навіть найбільший його приятель, не міг би Рачка назвати, а дівчата, як відомо, ніколи не вмюють відгадати, які таємні і безконечні цінності можуть часами скриватися під навіть найбільш незугарною поволокою. Та, чи тільки дівчата? Щодо того, то Рачок мав зовсім таки устійнені погляди. Світ безповоротно помиляється і це вже така доля всіх незвичайних людей, що на них пізнаються щойно після смерти. А що Рачкові абсолютно не залежало на тому, чи на ньому після смерти хтось пізнається чи може й ні, то він, проходячи біля Маріччи-

ного саду, коли побачив, що вона на його зачіпки не відповідає, вдавав, що він навіть у її бік не дивиться. Але як це всі знають, кожна людина має не тільки свого янгола-хоронителя, але і диявола-спокусителя. Це саме диявол той завжди повертав Рачкову голову в бік дівчини.

Рачок був не тільки урядовцем в якійсь зовсім не багатій кооперативі, він займався ще чимось іншим, про що, очевидно, в ті часи не можна було голосно говорити.

Коли Рачок повертався після пополудневої праці додому, він з'їдав щонебудь наприхапці, а тоді виривав на місто, як вітер. Аж дивно могло здаватися, як скоро вміли бігати його криві ноги.

Він цілими днями мріяв про Марічку. Думки про неї, про ту навісну дівчину, набігали на його голову, як дощові хмари, викликаючи часами в його малому, але палаючому серці цілу бурю. Та Рачок взагалі був буревійною людиною. Він навіть бурю любив. Коли надворі знімалася промовиця, він не ховав голови в подушку, ані не хрестився від перестрахи, навпаки — виходив на ганок свого старенького дому, в якому виросла вже третя генерація шляхетної і загально поважаної фамілії Рачків, і мріяв про те, щоб і його слово стало таким сліпучим, таким могутнім, як сам грім.

Бо треба знати, що Рачок також писав вірші. Він щоправда не любив про те говорити, але тим не менше з гордістю брав у руки кожне число „Лісовика”, де часто друкувалися його поезії під псевдонімом Івана Буряного, в якому напевно ніхто і не догадувався саме Рачка. Але сам Рачок знав, хто такий Іван Буряний і відчував особливу насолоду, коли в своїй кімнаті, щоб ніхто не побачив підпільної газети, прочитував ще раз і ще раз свої полум'яні, захоплюючі поеми.

Якби так Марічка знала!...

Але вона знати про те не могла, бо де ж їй, одинакці з багацької родини знати щонебудь про підпільну літературу?...

Так думав собі Рачок у буряну хвилину і чув, як хвиля меланхолії підповзає до його серця. Але він умів взяти своє серце в жменю.

Отож вечером, після праці, біг Рачок на другий кінець міста, збігав вузькими сходами в пивницю і відчиняв двері, через які входив до півтм'явої нори. Там його звичайно дожидали, бо коли входив, кілька постатей підіймалося, вітаючись з ним мовчазливо.

— Які новості, друзі? — в таку хвилину голос Рачка гострішав і шепелявіння ставало ледве помітним.

— Ет! — це сказав мужчина в робітничому комбінезоні. — А яка ж може бути зміна в нашій ситуації? Я думаю, що ту каналію Бавмгартена треба невідмінно ліквідувати. Він сьогодні знову розстріляв цілу групу.

Рачок підскочив до стола і вдарив кулаком, аж стіл обігнувся.

— Кого?

Чоловік у робітничому комбінезоні сказав і голос його був такий, як з намоклої баранячої струни.

— Романа... Євгена... Дмитра... Славка...

— Сто сот чортів! — прогутнявив Рачок і важко впав на крісло, яке закрипіло, застогнало, мов і саме вмирало.

У пивниці нависла мовчанка, як буряна хмара, яка ось-ось, здавалося, розгориться наглими вогнями блискавиць і вдарить грім, від якого цілий світ розсиплеться на шматочки.

— А як діла з групою Вовка? Він все ще не погоджується на співпрацю? Ви говорили з ним знов?

Людина в уніформі поліцейя сказала дзвінко і слова покотилися, як гільзи з вистрілених набоїв.

— Він згоден, але жадає нетайно і прямої акції.

Рачок встав і в низькій півтемній пивниці видався якимось більшим, майже високим.

— Він її матиме. Позавтра після полудня Бавмгартен зустрине свою долю. Завтра ввечір пришлете Віру до мене по інструкції.

І він вибіг нагору та пірнув у темряву, яка вже окутала місто.

Коли другого дня Рачок проходив попри Маріччин сад, він подивився на дерева особливим поглядом. А коли повертався додому вполудень, зупинився на вулиці і дивився на дівчину, що сиділа під кріслатим деревом і читала книжку. Розчесане волосся обпадало несамо-вито чорними хвилями на її рамена. Вона, як звичайно, не звертала уваги на кумедну постать Рачка, що прикипів біля огорожі. Рачок, постоявши хвилину, пішов скорою ходою вулицею в долину. Того дня він не повертався після полудня до праці. І наступного дня не збирався. Сказав, що почувається погано. Але він знав, що ще раз пройдётиме біля Марічки. Може востаннє?...

Ввечір заскочила Віра. Вислухала інструкцій. По-такнула головою. І побігла.

Ніч проминула скоро. Взагалі літні ночі пропливають незвичайно швидко. Коли ранок сипнув на світ тоннами соняшного проміння, Рачок усе ще сидів біля свого маленького столика. На столі білів папір, а на папері рівними рядками чорніли стрічки великої поеми. Вона так і називалася: „Остання поема”. Рачок був упевнений, що це найкращий твір його життя і він собі помислив:

„Лебедина пісня завжди найкраща...”

Бавмгартен, шеф поліції, напевно не передбачав своєї долі. Він, як звичайно, вийшов після полудня з будинку, де містилася його канцелярія. Навіть під-овистував, ідучи. Він минув браму і попрямував до не-далекої вілли, де ждала на нього коханка, ясноволоса Ядзя. Коли доходив до брами своєї (очевидно зрабованої в тубільців) вілли, з другої сторони вулиці надбіг Рачок. Заки Бавмгартен міг скрикнути, серія куль про-шила його товсте тіло. Він з харкотом повалився на брук. Рачок рванувся тікати. Але з будинку поліції над-летіли німці і почали гонити за ним, стріляючи навман-

ня. Коли Рачок побачив перед собою сад, де жила Марічка, ще раз тьохнуло його серце, але він не міг мати часу над тим замислитися, бо фіртка відчинилася і хтось скрикнув:

— Сюди! Скоріше!...

Він, як машина влетів вперше в своєму житті в Маріччин сад і тоді почув, як з-поміж дерев посипалися гучні сальви скорострільних черг в сторону ворога.

Хтось хватив його за рукав.

— Скоріше...

Це була Марічка!...

Вона прямо потягнула його через сад, на другу сторону, де пробігала інша вулиця. На вулиці стояло авто. Марічка штовхнула його в середину. Він упав на м'яке сидіння. Тоді з саду вибігло ще двох, вони вскочили до авта і воно рушило повною силою вперед. Гнали вулицями завмерлого від перестрахи міста. Щойно далеко за містом Рачок упізнав людину, яка сиділа за кермою божевільного авта. Це був Вовк.

Біля Рачка сиділа Марічка. Вона гляділа через задню шибку, держачи в руках машинний кріс.

Коли авто заскакало на вибоїстій пільній дорозі, яка вела прямо в глибокий ліс, Вовк повернув головою і засміявся.

— Бачите друже, що значить співпраця? Без неї були б ви пропали. А так — скоординована акція і все гаразд.

Марічка щойно тоді, ніби вперше, завважила Рачка і здивування стояло в її очах.

— То це ви Буряний?...

— У власній особі! — сказав Вовк, в'їжджаючи у ліс.

Рачок почував себе так, якби то його зловили на чомусь зовсім поганому.

Вони були в глибокому лісі. Лісовими дорогами дібралися до табору групи Вовка.

І коли вони сиділи довкола ватри, що червоними відблисками мережала волосся Марічки в чудові взори, Рачок почув утому. Він потер своє чоло раз і другий.

Вовк сказав:

— Я радію, друже Буряний, що ми відтепер працюватимемо спільно. Ворог же у нас той самий і доля наша однакова. Наша Марічка завжди мріяла про таку співпрацю, коли читала „Лісовика”, бо „Лісовика” читали не тільки люди вашої групи. Вона в нас займалася не тільки розвідкою, вона теж — віршує. Вона взагалі ідеалістка. Їй завжди мріється, як то наші всі поодинокі групи одного дня зіллються в одну, могутню визвольну армію, ту, яку ви так поетично оспівуєте в своїх поезіях. Вірно, що сьогодні зроблено початок. Вона, щоб вирятувати вас, друже Буряний, пожертвувала навіть своїм садом. Ми знали, що вам грозить певна загибель. Її батьків ми вчора ввечорі забрали в безпечне місце, а що було сьогодні, ви самі бачили й пережили.

Марічка встала, поправила волосся, що блиснуло від яскравих відблисків, і сказала:

— Я вірю, що спільною боротьбою досягнемо нашої мети. Я певна того...

Рачок глядів на неї широко відкритими очима і чув, як велика сила вливається в його груди. Він встав і простягнув Марічці руку.

— Дякую вам...

Він не міг нічого більше сказати, а коли Марічка стиснула його руку своєю, йому видалося, що це сама богиня великої перемоги доторкнулася його мізерної істоти...

— О —

МАЧОК

Іван сидить, як звичайно в неділю біля мене, потирає своє високе чоло і каже:

— Ти, друже, зовсім дивачієш. Твоя хата незабаром переімениться в несамопитий цвітник. Та твоя колекція живих, штучних, чи засушених маків та черлень, що розливається із кожного кутка твого дому, справді аж боляче разить очі.

І він дійсно прислонив очі рукою. Я усміхаюся, поправляю флякон із свіжими наповненими, наче келихи кров'ю, цвітами і кажу:

— Знаєш, дорогий, завжди, коли проходжуюсь полями хвилюючого збіжжя і зустрічаю острівчики червоних маків, причувається мені дзвінкий сміх кароокої і чорноносої дівчини, яку ми називали Мачком. Вона і тепер ще можливо чвалає закуреними степами і, засипаючи простір наглими пострілами з свого автомата, зараз же сміється своїм срібним, молодим сміхом.

На обличчя Івана, як збиточний промінь, вискочив веселий усміх.

— Це, друже, навіть романтично. Воєнне кохання?

Його заввага коле мене боляче.

— Ні, дорогий, не любов, а дружба. Зрештою я розкажу тобі історію Мачка. Історію Гандзі, молодій чудесної дівчини, яка всіх, а було їх чимало, почитателів її краси проміняла на автомат, а серце своє віддала безповоротно рідній, збезчещеній ворогом землі...

За вікнами тихо шелестить надпливаючий нечутно вечір і мої маки загоряються в тому тівсмерку яркіше, живіше.

— Вона з'явилася посеред нас зовсім випадково. Наш відділ відпочивав після томлячих маршів в одному малому селі. Ми хоч і мали подорозі кілька сутичок із ворогом, одначе втрат не зазнали жодних, крім одного легко раненого. Ним заопікувалися дбайливо наші санітетки. І саме тоді, коли після короткого відпочинку ми збиралися до дальшого маршу, наш ранений дістав нагло високу гарячку і його рана відкрилася. Санітетки забігали безпорадно, бо це був зовсім несподіваний випадок. Наш ранений лежав непритомний, увесь у вогнях і, здавалося, ніякий порятунок не був можливий. І саме тоді з'явилася вона. Станула струнка і прекрасна на порозі й сказала:

— Я тутешня учителька. До війни — студентка медицини. Дозвольте мені оглянути хворого.

Вона вийняла з малої чорної торби якісь блискучі струменти і приступила до хворого, що важко постогнував і цілий топився в потах. Вона оглянула рану і довго заходила біля нього. Відтак збрала свої речі, усмінулася і сказала:

— Все буде добре. Не буду вам вияснювати, що з ним було, бо це не цікаве. Найважливіше, друже командире, за два-три дні криза пройде. Він молодий, не таке поборов би...

І вийшла.

Ми мусіли здержати відмарш, бо не можна було залишити друга на поталу судьбі. Хоч населення села було дуже приязне до нашого руху, однаково ж ворог міг зайти до села колинебудь.

Я, признаюся, зацікавився особою місцевої вчительки і розпитав про неї у господаря, в якого я стояв на квартирі. Він розповів мені, що вчителька прийшла до села вже в час війни. Всі в селі її полюбили, а вже найбільше діти. Це все, що він про неї знав. Звідкіля вона прийшла, того ніхто не знав; у кожному разі, здавалося,

вона не має нікого з рідних ні знайомих, бо ані не діставала ніколи ніяких листів, ані поза село не виїздить. Хіба, як має вільний час, виходить на поля і завжди повертається літом звідтіля із наруччям червоних, польових маків.

— О, — казав мій господар, — вона дуже любить маки, і сама, як мак. Хорошенька...

Нашому раненому дійсно під вечір покращало, гарячка спала, він заговорив, а навіть і засміявся, коли Мачок — його несподіваний лікар (я так назвав її в своїй думці) подавала йому якісь ліки.

— Я певна, що ви скоро вже подужаєте. Найгірше проминуло. Недуга, часами, як ворог під час бою: коли вже бачить свою неминучу поразку, ще раз збирає всі свої сили до атаки.

І вона повернулася до дверей.

Я підійшов до неї.

— Дякую вам дуже, пані, ви дійсний чаклун. Дозволите, що підпроваджу вас до школи?

— О, не трудіться. А втім...

Ми вийшли. Надворі стояв теплий літній вечір. Я завважив, що до школи, де вона мешкала, було аж надто близько. Вона отворила фіртку і хвилину задумалась. Відтак сказала:

— Коли бажаєте випити склянку чаю — будь ласка заходьте...

Вона сказала це так просто і так ласкаво, що я уважливіше глянув їй у вічі.

Її очі горіли таким вогнем, що аж іскри висипалися і спадали на море маків, що хвилювало довкола школи.

Вона завважила мій погляд, що з її обличчя помандрував на цвіття і потонув серед розквітлих черлених хвиль, бо засміялася дзвінко, дзвінко.

— О, це мої улюблені цвіти. Надусе люблю маки. Червоні, повні грайливої молодой крові цвіти.

— Дійсно, яка дивна гармонія: ваші чорні очі, чорне волосся і черлень цих прекрасних цвітів...

Вона знов бризнула каскадою срібного сміху.

— Ви знаєте, командире, цей вірш, де кажеться:

*„чорний колір — колір зради,
а червоний — це любов.
Очі в мене — два свічада
і палка татарська кров...”*

Вона відкрила двері і ми ввійшли на веранду. Відтак вона відкрила ще одні двері й ми опинилися у кімнаті.

— Сідайте, командире, я зараз засвічу лямпу і заварю чай.

Черкнула сірник і світло розлилося по кімнаті. Вона вийшла, певно, до кухні.

Я сидів і оглядав кімнату. В ній всюди пишалися великі букети маків. Польових і городових. Всюди маки. Маки великі, повні і дрібні, польові, розквітлі пишно і тільки в пуп'янках. Два великі маки стояли на століку під вікном, кидаючи червоні відблиски на фотографії. З однієї гляділо суворе обличчя старшого чоловіка і молоді ще жінки, в обличчі якої видко було деяку схожість з обличчям учительки, а з другої сміялася юнацька радість.

По хвилині вчителька повернулася до кімнати і завважила, що я приглядаюся фотографіям. Коли я повернувся до неї, мені видалося, що вогонь у її очах пригас, ніби хтось пригасив його несподіваною вогкістю. Але це тривало тільки мить. Вона поклатала піднос на стіл і налила чаю.

Ми пили чай, але розмова якось не в'язалася. Вкінці я сказав:

— Вибачте, пані, мою настирливість і допитливість, коли я дозволю собі запитати, чи це не бува ваші батьки на тій фотографії?

Вона повернулася в сторону столика під вікном, відтак глянула мені просто ввічі.

— Так, це мої батьки. Батька замордували большевики у Львові перед своєю срамотною втечею у червні 1941 р., а матір ще перед тим, ще поки батько сидів у тюрмі, вивезли в Казахстан. Тільки я врятувалася і то тільки тому, що в час батькового арешту не було мене дома, а відтак я додому вже не поверталася.

Вона поклала склянку чаю на стіл.

— Знаєте, мені завжди дивно з деяких народів. Так, наприклад, російський народ. Він хоче вважати себе великим і культурним народом, а поводить, як найбільші дикуни давнопроминулого світу. Мені здається, що монгольська кров у жилах москалів ніколи не переведеться. Спостерігаючи, як вони втікали в 1941 році, я пригадувала собі, як вони вміли знущатися над безборонними нашими людьми перед тим, мені ставало гидко. Признаюся, я любило слухати деяких російських композиторів і читати твори деяких російських письменників, але, мені, здається, що це саме такі росіяни, в яких інша кров перемогла монгольську. Червона, людська кров перемогла чорну — канібальську...

Вона сказала це так просто і суворо, що чашка чаю аж задрижала в моїй руці.

Ми знову хвилину мовчали, а відтак я продовжував.

— А цей юнак, це певно ваш брат?

Її погляд став гострий, аж твердий.

— Це мій суджений, командире. Його розстріляли німці в Києві...

Ми замовкли і щойно по довшій хвилині вона заговорила.

— І саме тому я так дуже люблю маки. Мені здається, що вони вирости і завітти на крові моїх найдорожчих і мільйонів таких же дорогих мені братів і сестер. Мені здається, що це їхня добра кров червоніє в макових пелюстках...

Вечір станув за вікнами мовчазно. Я попрощався і залишив її саму між торіочими маками.

Може дійсно саме тому в моїй Україні так багато черлених маків?...

**
*

По кількох днях нашому раненому покращало зовсім і ми могли вирушити в дальшу дорогу, щоб пов'язатись із рештою наших відділів перед рішальною офензивою. А дорога ждала нас далека. Коротко перед нашим відмаршем з'явилася в мене Мачок і сказала так сердечно і просто:

— Командире, приймете мене до відділу?...

Вона пішла з нами...

Стрільці любили її за її ніжність, за її ласкавість, за її дбайливість і неабияку особисту відвагу, яку вона не раз виявила під час наших нелегких маршів.

Завжди й у всяку пору можна було бачити її струнку постать, її чорне волосся і блискучі, як чорні діаманти, очі. Черлень маків перемішувалася на її обличчю із білістю молока. Ніхто не кликав її інакше, як подруга Мачок, або ще простіше: наш Мачок.

Багато треба б оповідати про дальші шляхи наших походів. Один наїзник покидав серед вогнів і зривів нашу батьківщину, а другий із вогнями і зривами на неї наступав. Ми перейшли в боях у Карпати і там день і ніч тривали в боротьбі.

Проминули зима і весна, відтак ще одна зима, і ще одна весна. Коли дотоплювалася третя зима, мій відділ одержав несподіваний приказ. Нам треба було перейти рейдом на Захід. У далекий світ понести вістку про нашу невмовкаючу самітно боротьбу. І коли ми вже вирушали в похід, подруга Мачок станула передо мною. Її очі поріли, як розпалене вугілля, вона судорожно стискала рукоять автомата і казала:

— Друже командире, я знаю про ціль і мету рейду. Але прошу залишити мене тут. Перевести до іншого відділу. До тих, які залишаються, бо я залишаюся...

Я схвилювався.

— Подруго, але ж приказ відноситься до цілого відділу...

— Я розумію, але я з рідної землі не вступлюся, хіба мене з неї винесуть...

Це був наш останній вечір на рідній землі. Коли стрільці довідалися про постанову Мачка, сльози стали в загартованих безконечними боями очах.

— Мачок нас покидає? Наш Мачок?...

А вона держала за повіді свого чорного, як її волосья і її очі, коня і говорила, усміхаючись.

— Ви, друзі, йдіть у світ. Оповідайте про боротьбу нашої батьківщини. А ми, що тут залишимося, далі чвалатимемо нашими шляхами, будемо мститися за наших матерів і батьків, братів і сестер, і притадуватимемо ворогові, що день страшного суду не за горами. А щоб мене ви не забули, щоб ви, друзі, не забули вашого Мачка, шукайте на полях далеких світів цих черлених цвітів. Коли десь побачите черлень розквітлого маку — згадайте мене, і всіх нас тут. Слава!!!!...

Вона скочила на коня і почвாலала дорогою вниз. Ще раз оглянулася і тоді востаннє залунав її дзвінкий, гарячий сміх, що ще довго тремтів у просторах, наче черлені пелюстки польового цвіття.

Ще тієї ночі ми перейшли границю Словаччини...

— Ось, дорогий Іване, знаєш тепер, чому в мене завжди так багато маків?...

— O —

ПІСНЯ ПРО СПІВУЧІ ПОЛЯ

Скажені хмари насувались з усіх сторін, а Полк чвалав навпоперек полями, співаючи. З-під кінських копит вибризькувала мокра земля, під копитами кінськими вмирало прозябаюче збіжжя. Гинула озимина ота, не зріши і не простягнувшись вгору, до сонця; гинула, не зазнавши розкоші, як наливається сонцем і вітром зерно.

Коні чули хуртовину і стригли вухами не то від страху, не то від дождидання дощової води, яка обмила б їх від глини, що прилипла і до животів і до хвостів.

З усіх сторін обпадали на землю хмари, ніби обриваючись від тягару бурі, що пучнявила в їхніх нутрах, але над самим же Полком, що чвалав, глибиніла безко-нечна синява.

Вона так і манила око. Тягнула зір кудись, хто знає куди, туди, де немає ні початку, ні кінця, де не тарахкотять божевільні скоростріли, де ніщо, що живе, не вмирає ніколи.

І Полк чвалав, співаючи...

Полк засівав розмоклі поля словами і мелодією хвацької пісні, яку якийсь незнаний композитор створив спеціально для того несамого повстанського з'єднання.

Можливо, що для знавців музичного й поетичного куншту ціла ота пісня могла б бути недоречною. Але ні серед стрільців Співучого Полку, ні посеред тих, які ту пісню слухали, таких ото знавців не було. А що й казати, мелодія пісні була такою, що від неї і коні при-скорювали чвал, а ворогові від неї не тільки муравлі

лазили поза шкурою. Часами самого відгомону тієї несамоовитої пісні вистачало, щоб ворог в паніці відступав, не завдаючись із „співучими чортами” в баталію. Бо вони не тільки з піснею на устах гнали до бою, але й уміли співати її до останнього віддиху, вже заливаючись і захлистуючись кров'ю і на останніх відблисках пісні тієї відсилали душі свої Богові.

Полк гнав і приближався до села, що притулилось до пагорбів, ніби ластов'ячими гніздами почіплялося до обламків гір.

В селі всадовився ворог.

Від двох тижнів у селі стояла залогою ворожа сотня і стерегла шосе, що пролітало самою серединою села.

По шосе день і ніч котились ворожі обози, а сотня, що розмістилась у селі, розділившись на чоти, напала на поблизькі села, що по обох боках шосе, грабуючи.

Треба було за всяку ціну знищити ворога, поперше, щоб закрити шосе для обозів, а подруге, щоб звільнити околицю від розбишацтва.

Завдання оте взяв на себе Співучий Полк.

Командир Сергій, комендант Полку, і, як казали, найближчий друг самого головного командира Української Повстанської Армії, зібрав своїх бійців на галявині в діброві і казав так: (Командир Сергій, як говорив, — то здавалось, що він співає. Такий співучий голос у нього був, що навіть коли захропе, то й тоді мелодія якась така виходить, що тільки давай композитора й записуй. Увертюра, а може й симфонія...)

— Друзі, — казав командир Сергій, — ворога треба змести з лиця землі. Ми наступатимемо від поля. На кілометр від села — розсипатись, очевидно, не перестаючи співати. Відкрити вогонь. Пекельний вогонь. Співати, очевидно, не переставати. По перших пострілах з боку торбів піде в наступ сотня командира Галайди. Тоді-то рій командира Лиса зірве оба мости. На тому кінець. Очевидно, кінець для ворога. Ясно?

— Зовсім ясно, друже командире! — гукнули бійці і цей останній їхній вигук продрзвенів усіми тонами молоді симфонії.

Співучий Полк долітав до села...

А синява над ним так і висотіла, розпанахавши своєю веселістю чорні хмари.

Треба ж людям для такої роботи світла. Співучий Полк завжди б'ється краще серед білого дня. У бійців з Співучого Полку голос ясний і очі ясні. Вони самі і все в них ясне...

Рокіт ручних скорострілів зірвався нагло, ніби якась тасмна оркестра не видержала, а почала акомпаньювати полковій пісні. Зараз же з обох боків села страшений вибух розірвав простір, за ним — шалена тріскотня скотилася від горбів і розбурханою рікою влилась у село.

Це був один з таких боїв...

Шкода, що не було близько воєнного історика, який міг би написати цілий том про те, як то Співучий Полк влетів у село і як ворог, ніби зачарований, вискакував з хат, з піднесеними вгору руками, здаючись.

Тому, що такого історієписця там не було, то всім, що із того бою залишилось для історії була записка командира Сергія, накреслена прихвощем на коліні і вислана кур'єром до верховного штабу.

— Завдання виконане. Втрат не було. Полонених відсилаємо...

**

Дехто міг би помислити, що Співучий Полк — це відділ якихось духів, або взагалі не існуючих людей. Але такий серйозно помилявся б...

Без сумніву: Співучий Полк — був одним з найкращих відділів повстанського руху і про нього посеред народу кружляли десятки легенд та історій, які справді часами на звичайні вигадки скидались. Але все таки

Співучий Полк це було з'єднання живих і правдивих людей. Треба сказати, що з першого складу Співучого Полку, про який саме найбільше легенд у народі кружляло, ледве кількоро залишилось серед живих, решта ж бо розсіялась забутими і незабутими гробами по всій Україні. Однаково ж і сьогоднішній Співучий Полк був такий подібний до того первісного, що сторонній людині різниці не добачити.

Командир Сергій один з тих, які залишились.

Він, обершись об тин, жував пекучу цигарку і дивився, як розсідлували коней.

— Традиція — велика справа, мислив командир Сергій. — Не треба аж сотень років, щоб традиція така зросла. Традиція може бути стара, а може бути й молода. Може й молодша традиція сильніша від тієї старої, що про неї треба вчитись з книг, але яку часами важкувато відчутти серцем. Молода ж традиція, це не сиве тисячоліття, а просто-напросто вчора. Оце саме вчора, яке тільки ось-ось перед хвилиною за горби зайшло, сховалось враз з учорашнім сонцем. Хоч воно вже минуло, але воно ще живе, видне, таке, що ще не застигло ні під землею, ні в сувоях пожовклих пергаментів. Воно, хоч і відійшло, але ще пульсує незастиглою кров'ю, ще дихає. Його можна навіть доторкнутися. З ним можна навіть поговорити.

Співучий Полк — саме така молода традиція.

Одні відходять, другі приходять. А Полк — той самий. І такий самий.

Командир Сергій запалив другу цигарку. Бісовий тютюн гасне, поки ще розпалиться. Чортівська навичка оте куріння. Командир Сергій далі мислить.

— Ось взяти б того ройового Сову. Сьогодні — його перший бій. Але, коли б так не заглядати в його обличчя і не вишукувати різниць, можна б помислити, що це небіжчик Пугач. Шапка „на бакир”, глибокі сірі очі, що заховались за буйними кущами брів — ніби іншої людини. А от, коли скочить на коня, візьме рушницю

в руки, приляже до кінської гриви, до атаки женучи — Пугач з гробу встав і з друзями свого Полку в бій іде.

Традиція...

Добра й цікава вона річ...

Командир Сергій не докінчив цигарки.

— Перекурюється чоловік. А ще й тютюн який, Господи сохрани, трутизна сама...

Стрільці розходились по хатах і Сергій ввійшов до тієї хати, що біля неї стояв. Вона ніби кликала його своїми відкритими вікнами.

Скрипнули давно неоливлені завіси, війнуло порожнечю. Хата звірилася неладом. Щербата миска тупилася до пляшки на незакритому столі. З-над ліжка всміхався якимось ніби косо святий отець Миколай. На лавиці, під вікном, зеленів ворожий кашкет. Залишений сирота. Ніхто не надіне його вже на гордовиту голову, хіба що хтось зі стрільців Співучого Полку обітре ним заболочені чоботи.

Сергій стояв на порозі і розглядався.

Він навіть скинув шапку, ніби „Слава Ісусу Христу” хотів господарям сказати, але святий отець Миколай того не завважив. Далі всміхався тим вічним усміхом, що то його викликає не знати що: радість, чи глибокий смуток.

Це була хата, яких сотні він бачив на своєму шляху. Хати, що їх лиха доля виростила на світових перехрестях, щоб не господар сановитий у них господарив, а щоб вітри проганялись нею, віючи раз зі Заходу, а раз зі Сходу.

— Де господар твій, хато?

Ворог ввігнався такого одного вітряного ранку, застукотів кованими чобітьми по глиняній долівці аж порох піднявся вгору.

— Геть!!!

Зібрав господар рідню свою, жінка ледве захопила шматок хлібця, кинувши його до мішка разом з лахами

— геть . . . Хто знає куди? Хто знає на як довго? Може навіки. А що воно таке оте „навіки“?..

Командир Сергій здригнувся чи то від холоду, що нагло повів із опущеної хати, чи може від власної думки. Хто знає?

Вийшов надвір.

А над селом синява, ніби від радости розпанахалася, розсунула олив'яні хмари на боки. Розіграла грозу. І розлилася вона, синява ота прекрасна, ота рідна, від краю й до краю. І росла над світами, ніби не знаючи, що там вдолині — війна.

Сільською вулицею надходив командир Гамалія.

— Друже Сергію, — кликнув він, — зараз буде вечеря.

— Друже Гамаліє, мушу погратуловати вам за ваших вояків. Вони знамениті. Вони ніби до військового ремесла й народилися.

Гамалія усміхнувся молодим, повним радости усміхом.

— Матеріал, друже командире, такий, що хоч і куди. З ним і світ завоювати можна б було.

Морщини збіглися на Сергієвому чолі і застигли.

— Та хто ж хоче його, світ отой, завойовувати?

Гамалія стояв прямо перед ним. Він тицьнув пальцем в Сергієві груди.

— Може в тому саме й біда, друже. Ми ніколи не хотіли нікого завойовувати. Говорити гарні слова — справа одна. А дійсність — зовсім що інше. Мені часами дивно, якто багато людей уміє в один і той самий час так прекрасно балакати, а так погано діяти. Ніби дійсно: хай не знає правиця, що чинить лівиця. І все буде гаразд, правиця дає, а лівиця відбирає. І дбайливо пильнує, щоб забрати двічі більше, як дала. Щоб, бачите, корисний такий баянцс випав. Знаєте наше гасло: „за свободу для всіх“? А тим „всім“, вибачте, наша свобода десь... Нас болить серце і за киргизів і за татарів і за китайців,

а чи ми їм у голові? Коли хтось з них колись і попав в Україну, то хіба на те, щоб нашому ворогові служити.

Сергій кивнув рукою, знетерпеливився.

— Той Гамалія дійсно забагато говорить, — поміслив.

— Не можна узагальнювати, друже. Це винятки.

Гамалія аж скричав.

— Винятки? Га?

— А де ж ті інакші винятки, які за нашу долю і волю хотіли б потурбуватись? Як би так мене хто запитав.

Сергій перебив.

— І добре, що вас не питають, а то ви нагородили б такого, що...

— Насправді я нагородив би такого, щоб нас врешті зачали боятися і нас зачали шанувати.

Сергій почав крутити нову цигарку. Гамалія відступив набік. Він схвильовано замахав руками.

— Вибачте мені, друже, я знову загарячкувався. Але знаєте, це все болить. Ще й як болить...

Сергій заліпив цигарку і закурив.

— Не вас одного це болить, друже Гамаліє. Але це скомпліковані справи. А втім не наше це діло. Для нього є інші люди. Їхня це справа. А наша справа — проста. Бити ворога. І цього завдання з нас вистачить. У нас, бачите, зачасто всі хочуть все робити. А це неможливе. Коли всі все роблять — ніхто нічого не робить. Коли ж розділити все на розумні частини і кожен за свою частину відповідальний — своє діло зробить — справа наша матиме вигляди на успіх.

Він усміхнувся, зустрівши заклопотані очі Гамалії.

— А боротьба наша, друже, має вигляди на успіх, не думаєте?

Гамалія здвигнув раменами. Він теж усміхнувся, але його усміх був якийсь такий тіркий...

— Напевно має, але до нього ще дуже далеко. Далеченько, справді...

Із середини села донісся звук сурми.

Скликали стрільців на вечерю.

Стрільці набирали юшку в що хто мав, перекликаючись з кухарями.

— А вимили ви ворожі казани?

— Звичайно, ще й лізолем виполоскали.

Чути. Смердить. Шпиталем смердить зупа.

— Але зате всім ворожим бацилям — капут.

— Ба, та щоб і нам тут від того чортового лізолю капут не прийшов.

— Не бійтеся, вас й аршеником не добив би...

— Йди, як розбазарились, сякі-такі кашовари.

— Не їжте.

— Та ба, голодні...

— Так мовчіть, а то не дамо і підете пастися на незарослі левади.

Синява висіла над селом, а селом плив гамір. А довкола мовчали світи.

І доки вони так мовчатимуть...?

— О —

ПРЕМ'ЄРА

Борис Шумило, героїчний тенор столичної опери повернувся з довшого відпочинку в горах. Про те сповіщали великі афіші, розклеєні по всьому місті, які заповідали його виступ в опері якогось молодого, незнамого композитора.

Щоправда, ні ім'я композитора, ні заголовок нового твору не викликали особливого зацікавлення, але самого імені знаменитого співака вистачало, щоб публіка розкупила квитки таки першого дня, тим більше, що для цивільного населення небагато було місць. І то тільки на другому і третьому бальконах, бо перший балкон і партер були зарезервовані для окупантських військ і урядовців.

Борис Шумило жив самотньо і назагал мало коли можна було бачити його на велелюдних місцях. У відрізненні від усіх славних опіваків він любив тишу і самотність і мало хто міг почванитись тим, що в своєму домі гостив славного тенора. Борис мешкав на самому краєчку міста, в хаті посеред величавого саду, який здалека був подібний на ліс, і звичайно довго вночі горіло світло в його кімнаті. Таємничість, що сповняла його особу, ще більше поширювала його популярність, але різні фантастичні історії, що час до часу сколихували містом, а які говорили нібито про відкриття великої таємниці в житті мистця, його зовсім не зворушували. Коли ж театральні друзі часами й ставили йому якісь питання у зв'язку з найновішою поголоскою про нього, він усміхався криво і, здвигнувши раменами, казав, здавалось, зовсім щиро:

— Сплетні. Звичайні сплетні. Моє життя просте і нецікаве. Живу театром і для нього. Він моя любов і все...

День прем'єри наближався скоро.

Надворі стояла соковита осінь, яка п'янкими пахощами заливала навіть кам'яні простори великого міста. А місто жило своїм напруженим і нервовим життям, яким, між іншим, жили і всі інші міста всього світу в той бурхливий час. Хоч фронти були далеченько, хоч навіть і найменший відгомін боїв до столиці не долітав, але все таки препогане обличчя війни визирало з кожного кутка. Видно було війну на кожній вулиці, в кожному домі, в кожному вікні. Навіть автомашини, які, здавалося, шугали вулицями міста так само скоро, як у довоєнні роки, і вони вриваними, неспокійними голосами своїх сирен зраджували внутрішню тривогу і їх бездушні, здавалося, кадовби якомсь так кумедно і непевно підскакували по вибоїнах не направлених доріг.

Постаті пересовувалися сутінками.

Довгий ряд авт, що у вечір прем'єри стояв біля будинку театру, був довжелезний, безконечний. Люди входили до театру і, на хвилину затримтівши у світлі, що сполошено виривалось крізь відкриті двері, знов пропадали у темряві.

Зате в театрі горіла і розливалась повідь світла. Вона переливалась веселими хвилями, м'яко обіймала сотні людей в уніформах і цивілів, які, здебільша, голосно сміючись, займали свої місця. Тільки другий і третій балькони були оповиті мовчанкою, але так бувало завжди на прем'єрах, коли для місцевого населення вступ був дуже обмежений.

Другий і третій балькони припишкли, мовчазливо гляділи сотнями очей в долину, а очі ті повнілись якимсь таким дивним виразом. Не то жалем, не то ненавистю.

Очі боліли від світла, очі замикалися щохвилини і другий і третій балькони нетерпеливо очікували початку спектаклю.

Хтось надто голосно витер носа і зашепотів до су-сіда.

— А все ж таки ми зовсім відвикли від світла...

— До темряви теж можна звикнути і в темряві тій часами можна виразніше деякі речі бачити...

— Знаєте, — сказав хтось третій, — я над усе ціно народню мудрість, яка каже, що — мова це золото, однаково ж мовчання — це брильянти.

Вгорі стало зовсім тихо.

Світла на залі нагло загасли і ще хвилину висів срібний порошок у повітрі, а потім увесь театр потонув у темряві. Аж коли оркестра заграла і відкрилася занавіса, знову рожева ясність розсіялася по залі. Оркестра закінчила увертюру і на сцені почалася акція.

Хоч і невідомим був автор і нецікавим був заголовок опери, все таки дія, що з надзвичайною швидкістю мигала по сцені, а головню чудова музика, від першої хвилини полонили глядача. Очевидно, Борис Шумило, який після відпочинку в Карпатах виглядав особливо свіжо і голос його наповнився новою силою, підносив твір незнаното автора на належну висоту. Навіть така завжди гамірлива на кожній прем'єрі льожа губернатора була того вечора незвичайно спокійна. Але губернатор ще не був п'яний, або вже був занадто п'яний — так, що декілька далековидів зупинилось на тій льожі ніби, щоб упевнитись, що губернатор дійсно є там разом із своїм почотом. І дійсно він там був, сидів, ніби захоплений — так, що аж нахилився поза балюстраду і, коли занавіса після першої дії закрилася, він довго, довго плескав своїми товстими долонями, гукаючи на все горло, ніби вся опера тільки й для нього була поставлена.

— Фантастично! Знаменито!

Після перерви знову погасли світла і друга дія ви-кликкала ще більшу бурю оплесків і вся зала гриміла довго й настирливо:

— Автор на сцену!

Директор театру, червоний, як індик від задово-

лення, вийшов перед занавісу і пояснив, що автор запізнився, але він невідмінно прибуде і покажеться захопленій публіці.

Третя дія проходила в атмосфері тривалого напруження. Борис Шумилю сягнув найвищих вершин свого мистецтва. Музика — як відгомін позаобрійних хвилювань. Акція твору підходила до розв'язання.

Дія твору відбувалася в часах мусулманських наїздів на Європу. Європа дрижала в тривозі.

Губернатор, якому вишколені перекладачі перекладали кожне слово за словом, горлав захоплений:

— Так, як тепер! Так, як сьогодні! Але, мої любі, ми не такі, як наші предки! Ми зуміємо оборонити себе краще від них, від азійської потопа!

На сцені: одна з фортець, від якої вдержання залежала ціла оборона країни, — впала. Татари зайняли фортецю. На вулицях міста бешкетували переможці, а їхній вождь, заткнувши прапор пророка над здобутим замком, наближався до зловленого його бійцями християнського полководця. Він насміхався над полоненим, глумився над ним, кидав образами, а той, зв'язаний горів безсильною люттю...

— Бачиш, джавре, — казав татарин, — в пороху слава твого народу, в болоті прапор твоєї батьківщини, а твоїми святими образами я ще сьогодні скажу вистелити підлогу у моїй стайні. Що ж можеш на те порадити, невірний?

Мовчанка була йому відповіддю.

— Бачиш, мізерний праху, моя нога переможно йде по твоїй країні і немає сили, яка її зупинила б. Твій дім від сьогодні є моїм домом, а твоя жінка моєю жінкою...

— І що ж можеш порадити?

Бранець, який чорнів від образ і від ненависти, шарпав кайданами, але від того даремного зусилля вони тільки ще глибше в'їдалися в його тіло. А яничари реготалися.

— Бачиш, невірний, все моїм стало, навіть най-

ближчі твої приятелі тебе покинули, а твій придворний співак — вже мені співає свої чудові пісні...

Татарин подивився прямо ввічі своєму бранцеві.

— Ти не віриш мені? Приведіть сюди надворного співака!

Прикликаний співак увійшов задоволений, навіть усміхаючись. Поет і мандрівний музикант, якого колись ще той християнський полковodeць прийняв до себе на службу, обсилав ласками. Той же тепер знайшов скоро собі нового пана і покорився татарам.

— Чого бажаєте, світлий пане? — покійно запитав татарського вождя.

— Той джавр незадовго помре серед страшних мук, бо він непокірний — закликав татарин, показуючи на християнського полководця. — Але, щоб він знав моє милосердя, дозволю тобі ще раз перед смертю заспівати йому його улюблену пісню, яку ти йому так часто співав.

— Ваша воля — для мене наказ! — вклонився низько співак.

Коли німецький губернатор почув перші звуки тієї пісні, він здригнувся. Це ж була його улюблена пісня. Він шепнув:

— Не знаю, чи в тих часах вже співали ту пісню, але тому, що її так дуже люблю, — вибачаю авторові.

Голос Бориса Шумила котився співучою хвилею, повнів нечуваною силою і не залишав за собою простору. Він його виповняв.

— Хоч і чужа нога на моїй землі, але вона, земля та, навіки моєю залишиться. Вороже, тобі здається, що в пороху слава моя, що в болоті прапори мої, але вона встане скоріше, як ти того сподіваєшся. Хоч ти зайняв мій дім, моя дружина ніколи твоєю не стане. Вона може стати тільки твоєю невірницею. Хоч знайшов ти зрадників серед братів моїх, але їх стережися більше, ніж мене. Бо раз зрадник, двічі зрадник. Твоя перемога, вороже, коротка і поразка твоя страшною буде...

Губернатор слухав своєї улюбленої мелодії, але чу-

жих слів не розумів, а перекладачі перестали перекладати, бо самі затримтіли від дивного неспокою, який чимраз темнішою мрякою заслонював їх очі.

Голос Бориса Шумила був повний такої сили, що на залі всі здержували віддих, коли він підходив до високих нот мелодії. Всі відчували, що він осягнув найвищі щаблі свого таланту саме сьогодні.

Губернатор голосно дихав, схвильований від захоплення, бо ще ніколи не чув такого прекрасного виконання своєї улюбленої пісні. Він навіть не звернув уваги на заклопотання перекладачів, а під носом мимрив слова своєї, такої знайомої пісні.

І тоді, коли пісня кінчилася могутнім фортіссімо, Борис повернувся нагло до льожі губернатора, вирвав із звоїв свого одягу револьвер і серією пострілів напих і несподіваних, але дуже влучних, посіяв по губернаторській льожі.

Від гуку пострілів все в театрі завмерло і тоді в тій страшній мовчанці задзвенів ще раз сильний, молодий голос героїчного тенора столичної опери:

— Це вам, найзники, мое співацьке фортіссімо. Слава Україні! Смерть найзникам!...

Другого дня газети помістили фотографії замордованого губернатора, додаючи, що „англо-американський агент”, який замаскувався в колективі столичної опери, dokonав того атентату. Атентатника застрілено на місці.

Того самого дня большевицьке радіо подало коротку вістку:

— Советський партизан убив німецького губернатора під час прем'єри нової опери...

Два дні пізніше появилася надзвичайне повідомлення головної команди Української Повстанської Армії, в якому стверджено, що старшина УПА, Борис Шумило, виконав присуд підпільного уряду України, знищивши брутального німецького губернатора.

І тому останньому повідомленню населення України вірило.

КОМАНДИР ЗІРКА

Вони йшли...

Вони надходили з усіх сторін світу; ішли повільно і сановито. Господарські сини зеленої Холмщини. Лишали за собою незасіяні лани, на яких цього року хіба ніщо, крім бур'янів, не ростиме. Лишали за собою матерів, жінок і батьків, сестер, наречених, часто ще й малесеньких дітей, бо кликав їх могутній зов рідної землі, який однаково сильно дує: і від Сходу і від Заходу, з Півночі і Півдня. Ішли, гордо піднісши русьві, чорні, а часом рижі голови. Тиснули в цупких руках обрізи, а навіть часами і машинкові пістолі німецького, советського і всілякого іншого походження, бо знали, що на них жде командир Зірка. Властиво вони не уявляли собі, яким то є той командир Зірка. Ніхто не знав (а оповідання, що передавались з уст до уст, частенько самі себе заперечували своїми описами легендарного командира. Одні казали, що він — високий, стрункий мужчина з сірими й пронизливими очима; другі описували його ніби козака Мамаю, або Кармелюка — тільки з машиною пістолем в руці, замість старинної гаківниці, ще інші твердили, що він — старий козарлюга, ветеран іще Зимового Походу).

Просто напросто — командир Зірка — це легенда; він тільки народній образ всенароднього руху, який охопив українську землю з одного кінця по другий і від якого зацміла, затріпоталась народня душа, як пташка збуджена наглою громовією.

Ішли й орлоносі гуцули. Ішли вони з-під Надвірної, з-під Солотвини, з-під Ямної, навіть аж з-під Ворохти сунули вони нестримною ляміною, несучи з собою

писані кайстри, а ще й часами різьблені та й перламутрою вибивані топірці.

До командира Зірки поспішали.

Ішли вони з усіх сторін прекрасної України...

А чи можна вчислити всі чудові частини прекрасної України?

Ішли вони всі до командира Зірки, як ото претяся повинь на весну. Як ото все на світі прямує до свого первісного джерела. До своєї первісної мети.

Командир Зірка — це прекрасна легенда Української Повстанської Армії.

Тієї, що постала за „нашу і вашу свободу”. Тієї, що на прапорах своїх виписала завітне гасло свободи для людини і для народів. А в першу чергу для людини. Тієї доброї людини, що Господь сотворив її на образ і вподобу свою і поселив на найкращій із усіх плянет і зірок всесвіту, на землі отій багатій і єдиній, щоб вона, людина ота жила повним і чудовим життям, гідним і рівним тому, яке є на небесах...

Щоб вона могла в мирі і радості споживати пшеничні плоди багатющої Холмщини...

Щоб вона могла радуватись безкраїми верхами і бездонним небом Верховини...

Щоб вона могла чутиь господарем сановитим на безкраїх степах України. Всієї України, тієї, яка українському народові дана самим Господом у вічне посідання і користування.

За це саме боровся командир Зірка й змагалась Українська Повстанська Армія. І тому туди пливли сини України з усіх кінців широкого світу.

**
*

Командир Зірка щипав свого миршавенького вусика і вистукував якийсь дивний ритм дерев'яною ногою по глиняній долівці. Діло в тому, що командир Зірка — інвалід, без правої ноги. Замість ноги — в нього дерев'я-

ний майкут. Це дуже неприємна історія: ні на коня вискочити, ні відділу особисто до бою провадити, ні навіть у час дозвілля закрутитись на веселій коломиїці, яку так часто заводять ті з-під Коломиї, чи тамті з-під Ворохти.

Чи навіть „кривого танцю” піти — того, що його десь навчилися ті, з Сокальщини.

Командир Зірка скубав вуса і мислив.

Мислі командира Зірки куйовдились дивними бурунами в його лисавій голові і грозили вибухнути наглим буревієм.

Чому саме з усіх командирів Української Повстанської Армії йому припало стати легендарним?...

Чому саме на його долю припало розчаровувати своєю особою всіх тих, які зі Сходу, з Заходу, з Півдня і з Півночі пливли розбурханою рікою в лави Української Повстанської Армії? Чому легендою не вкрились відділи командира Зінченка? Або, наприклад, командира Буревія?...

„Летюча Сотня” командира Зірки вславилася не одним боем.

„Летюча Сотня” вміла налетіти на ворога, як буря — і змести, звичайно, ворога без пощади. Сотня ця здобувала перемоги як добрий садівник збирає доспілі груші в осені.

Ворог кликав „Летючу Сотню” „відділом одного чорта”.

Командир Зірка мислив.

Чи ж, бува, дійсно є він чортом?

Що таке чорт, а що таке янгол?...

Командир Зірка ніколи не зміг на це питання ясної відповіді знайти.

Зірка ще раз почесав свого вуса і — здригнувся.

Хтось надходив.

Ввійшов його заступник і, властиво, той, хто керував особисто всіма штурмами „Летючої Сотні” — командир Лис.

— Друже командире — сказав своїм молодечим і дзвінким голосом — прийшли нові добровольці. П'ять з Молодькова, двох з-під Грубешова й один з-під Володимира. Хлопці, як соколи. Всі озброєні. Хотіли б вас бачити.

Зірка підібгав дерев'яну ногу під себе.

— Хай зайдуть...

Вони ввійшли...

П'ять, тих з Молодькова — з орлиними носами. Високі. Стрункі. Засмалені гірськими вітрами на циганів.

Той, з-під Володимира, низький, огрядний з маленькими, але пронизливими очима. Куркульський син, правдоподібно.

Два з Грубешова — ні то студенти, ні то міщани, ні то... Чорт зна, хто такі вони.

Сині очі й русяві голови. Машинові пістолети під пахвами.

— Голосимось, друже командире...

— До вас, друже командире, летіли; до вас приходимо з проханням: прийміть нас.

А ті з-під Молодькова:

— Під ваш непереможний прапор...

Зірка провів очима по них усіх. Пробирав заглянути кожному не тільки в серце, але й у душу.

А тоді встав з ослінця.

Поштитувлькав з-за столу до них.

Вони відступились, побачивши його каліцтво.

Вони з видимим острахом глянули на його дерев'яну ногу.

Зірці здалося, що вони щойно тепер завважили рідке волосся на малій, шпичастій голові...

Рідкі миршаві вусики...

Почули харкітливий голос легендарного командира Зірки.

— Не до мене ви прилетіли, друзі, а до великої ідеї, якої я тільки маленьким і не найгіднішим прапо-

роносцем. Вас повела свята справа. Ви великій справі зголосились на службу. А справа та більша від мене, більша від нас усіх. Вона існувала ще до того, заки ми побачили світ. І після нас — існуватиме. Наша — українська правда. Ви чули чимало оповідань про командира „Летючої Сотні”. Ви здивовані, що командиром тим — такий інвалід, як я. Бо бачите — друзі — діло не в моїй особі. Я не „Летюча Сотня”. Я тільки припадково є її командиром. „Летюча Сотня” — це прекрасне згуртування українських воїнів, тих, що вже поклали свої голови на полях боїв, тих, які тепер її творять і тих, які після них знову прийдуть. Бачите, друзі, мої дорогі, Україна — це не я і не ви, Україна — це нас сорок і п’ять мільйонів душ разом. Бачите, чи в моїй сотні вам бути, чи в іншій сотні нашої Повстанської Армії — це не важне. Кожний з наших відділів сповняє свій обов’язок і свою роллю. Без решти Української Повстанської Армії не було б ніколи „Летючої Сотні” і її легенди. Легенда „Летючої Сотні” — це легенда всього воюючого українського народу. Справа наша велика. Українська Повстанська Армія воює не за командирів, навіть і не за стрільців: вона воює за весь прекрасний український нарід. Українська національна революція можливо ще шкутильгає, як я шкутильгаю. Але вона справедлива. Вона свята. Їй прийшли ви служити і за неї боротись, а не за командира Зірку.

Зірка повернувся до свого ослінчика і важко сів.

Змучений.

— А що ви тепер скажете?

І тоді той найстрункіший, той, з Молодькова оглянувся по них усіх і казав.

— Друже командире, ми прийшли служити Україні. Служити і боротись за наш любий український нарід. Коли в сотні командира Зірки немає для нас місця, то в якомусь іншому відділі нашої Української Повстан-

ської Армії воно для нас знайдеться. Посилайте нас там, де ми справі нашої найбільше пригодимось. Чи не так, друзі?

Всі відгукнулись однаково.

— Правильно...

Командир Зірка всміхнувся.

— Дякую, друзі, думаю, що для таких, як ви і в „Летючій Сотні” місце знайдеться. В тій сотні знаходять місце ті, які не особистої слави шукають, а такі, які справі дійсно служити хочуть і є готові. Вітаю вас, друзі. Слава Україні!...

Командир Зірка виграв іще один бій.

Він закуриє цигарку і замислився.

Знадвору доносився гамір вечірнього села. Господарі повертались з полів, на село спадала мряка. Вояки „Летючої Сотні” чистили зброю і чекали дальших наказів.

До кімнати ввійшов командир Лис.

Зірка посадив його біля себе.

Він сказав:

— Доки такі прекрасні хлопці будуть приходити до нас, щоб змінити тих, які відійшли — наша справа стоїть добре.

Командир Лис усміхнувся.

— Доки український нарід матиме таких синів і дочок, як ті, що творять Українську Повстанську Армію — його майбутнє запевнене.

— Яке наше наступне завдання? — запитав Зірка.

— Визволити тюрму поблизького містечка.

— Добре, розтрацюємо плян...

Того вечора зготовлено плян, який знову мав вкрити славою „Летючу Сотню” командира Зірки.

А скільки тих Зірок на синьому небі України?...

Один мільйон. І ще трохи...

КАМЕРА Ч. 2

Камера число 2 — це так звана „інтелігентна камера”. Туди вкидали всіх „інтелігентів”, хоч і мало хто знав точне значення такого слова. Краще сказати б камера число 2 була „політичною камерою” і тому саме сільський злодійчук Петро Ціпов’яз був її комендантом. Комендантів в’язничних камер призначували гестапівці. Вони в той спосіб хотіли ще більш дошкулити „політичним”. Очевидно німецькі злодії ненавиділи з цілої душі всіляких „політичних” і взагалі „інтелігентів” і тому знущались над ними ще більше, як саме гестапо. Але Петро Ціпов’яз видно не мав ніякого кровного споріднення із своїми німецькими колегами, бо він відносився до „політичних” із очевидною пошаною, нікому не „тикав”, ні не пробував докучати, навпаки, старався кожному допомогти. Були це маленькі полегші, але саме такі полегші були незвичайними, що робили довгі дні і ще довші ночі більш виносимими.

Петро Ціпов’яз казав:

— Ви за що інше, я за що інше. Я за „пасок”, а ви за те, щоб такі, як я у вільній Україні не мусіли „паском” займатися, а могли чесно на хліб насущний для себе і для родини своєї запрацювати.

Вправді, коли двері до тюрми відкривались, то Петро, як наказував „бефель” зривався на рівні ноги і переразливо верещав „ауф” і всі мусіли теж здійнятися нагло на рівні ноги і ставати двома рядами плечима до стіни, але в тому ж моменті очі Петра Ціпов’яза якось так дивно блискали, мовляв:

— Матері їхній ковінька...

Сам Петро, як його „посада” і веліла, ставав коло дверей, випростовувався на „струнко” і знову верещав:

— Ахтунг...

Тоді він повертався до гестапівців і стріляв, як із машинового кріса:

— Гер комендант, іх мельде гегорзам, дасс ді целле нумер цвай іст міт цванціг ман белегт. (Пане коменданте, камера число 2 має двадцять в'язнів.)

**
*

Хтось, слухаючи такі витівки Петра Ціпов'яз, міг би подумати, що він все своє життя прослужив у німецькому вермахті і був принаймні якимсь капралем, або, може, й вахмістром.

Гестапівці любили той циркус і звичайно навіть не заходили до камери, тільки, постоявши хвилину в дверях і зміривши всіх призирливими поглядами, замикали камеру на замок, на чотири спусти, як казав той же самий знаменитий сільський злодійчук, а тепер комендант дев'ятнадцяти політичних в'язнів, Петро Ціпов'яз.

В'язні, тих дев'ятнадцять, сідали, чи лягали на своїх місцях, а Петро ставав знова тим, чим він був: сільським злодійчуком.

— Шляк би то трапив, навіть в тюрмі спокою не дадуть сс... сини...

І він накидав свою бурку на голову і через хвилину знова захропав сном блаженних.

Ярослав Вольф-Вільчинський саме прочунав, коли розглядав сонними очима довкруги, дивувався, що Петро зверещав своє „ауф". Будучи новим в'язнем, він не знав, що таке сталося.

Аж професор Ласевич торгнув його за рукав.

— Скоро ставайте біля мене і ні мур-мур...

У дверях стояли три гестапівці. Ярослав впізнав Ульріха. Ульріх стояв, хитаючись на своїх каблукуватих коротких ніжках і був, як звичайно, п'яний. Ульріх взагалі п'янюга. П'яним він був і тоді, коли зайшов на хутір Ярославового батька, нібито розпитуючись про дорогу до міста. Ярослав саме показував йо-

му дорогу і Ульріх тепер вирячився на Ярослава зіркатими очима і вимахував своєю нагайкою. Відтак усміхнувся і промимрив.

— Га-га, аж тут вас нарешті принесло...

Ярослав змовчав.

Двері закрилися і загасло ярке світло над ними. Тяжкі ковані чоботи гестапівців потовклися вздовж коридором, а відтак сходами нагору. Ще одні двері грюкнули і саме тоді Петро Ціпов'яз ще раз сплюнув, висуваючи голову з-під бурки.

— Нагла холера на вас...

Професор Ласевич штуркнув Ярослава під бік.

— Що властиво сталося, пане Ярославе?

— Господь знає.

— Де вас арештували?

Ярослав оповів, як він приїхав до міста на закупи, як ішов вулицею до своїх коней і нагло Гартман вискочив з-за вугла і скричав:

— Руки вгору...

— Нічого при вас не знайшли?

— Я і нічого не мав...

Ласевич помислив, похитав головою.

— Як звичайно якісь доноси. Звичайна річ. Скоро довідаєтесь. Тимчасом старайтеся заснути, бо тут сон — дорога річ. Не знати, коли знову збудять.

Та Ярославові було не до сну. Легко сказати „засни”, але не так легко це зробити, коли голова бушує від думок. Думки налітали, як рої бджіл, гуділи, переганялися, здоганяли одна одну, ніяк їм було толку розібрати. Він старався вгадати, що діється дома. Дім ставав перед його очима такий прекрасний, увесь у сяєві, ніби він не сьогодні ранком з нього виїхав, а роки, ні, десятиліття тому. Чи батьки знають про його арештування? Він старався додуматися, за що властиво його арештували і чим то все скінчиться. Але крім гурми думок, яким порядку ніякого не було, нічого путнього до голови не приходило.

З тих розмисловань розбудив Ярослава гамір. В'язні камери ч. 2 сиділи, надслухуючи. Може вивіз до кацетів? Може „судна ніч“? Все можливе. Ярослав і собі підвівся, сів і надслухував. Вкінці звернувся до професора Ласевича.

— Що таке?

— Пст... приложив долоню до уст професор.

З-за дверей чутно було якісь крики, шамотіння, голоси.

— Цувакси... зашепотів від дверей Петро Ціпов'яз.

Хоч Ярослав ще не знав правдивого значення і всіх можливостей в'язничної ночі, однаково ж напруження товаришів заразило його. Він чув, як жили на висках у нього ніби нагучнявіли і серце забилося чогось швидше, сильніше. Задзвонили ключі, засвітилося в камері ярке світло і відкрилися двері. Гестапівець штовхнув до камери „цуваксів“. Прижмурюючи очі від несподівано яркого світла, Ярослав побачив старшого грубого чоловіка, до якого тулився малий, може одинадцятилітній хлопчина. Вони оба пристанули зараз біля дверей, трясучись, чи то від холоду, чи може від чогось іншого. Двері за ними закрилися. Петро Ціпов'яз звернувся до них.

— Хто ви такі?

До обов'язків коменданта камери належало вести облік в'язнів, мешканців камери. Він мав кусок крейди і нею випишував „картотеку“ на дверях. На самій горі стояло набазгране кошлявими літерами „камера номер 2“. Відтак бігли три лінії: українці, поляки, жиди. Під сучасну пору тільки під рубрикою „українці“ пучнявіло велике число „20“.

— Ви хто такі? — повторив Петро.

Панисько зарухав губами, що ніби були замерзлі і щойно починали таяти. Вкінці заговорив по-німецькому.

— Ми німці. Я Гіршгорн, а це мій синочок.

Петро Ціпов'яз покрутив головою від здивування.

— Німці? І чого ж вас до „інтелігентної цілі” за-
пхали?

Він взяв крейду, переділив рубрику „жиди” надвое і дописав: німці, а далі вималював довге, цибате і не зовсім рівне 2.

— На причі вже немає місця. Примістіться біля кібля.

Кібель стояв саме напроти того місця, де спали Ласевич і Ярослав. Гіршгорн узяв сина за тендітну руку і попрямував до кута. Видно він знав, що таке „кібель”.

Ярослав шепнув професорові.

— Може б ми так взяли хлопця між себе?

— Пане Гіршгорн, сказав професор, — давайте си-
на сюди. Ми примістимо його між нами. Буде тісно, але
таки краще, як на голому цементі.

З півтемені почувлось: дякую...

Хлоп'я втиснулося між Ярослава й Ласевича. Воно
сіло, ніби боячись і ворухнутися.

— Прилягай, як можеш сину — шепнув Ярослав,
— якось змістимося.

Дитина послушно прилягла півбоком і застигла.

За вікном починало сіріти.

Старий Гіршгорн сидів на цементі біля кібля, опер-
тий об стіну і щось під носом мимрив. Не можна було
нічого з того його шепотіння зрозуміти, але й нікому
воно вже не перешкоджало.

До ранку і так ніхто вже не заснув. В'язні постог-
нували, перепрошували один одного, перевертаючись з
боку на бік, але й так уже ніхто не спав. Нічні „візити”
й мертвою відібрали б сни.

Коли ж укінці надповз ранок і поліцаї прийшли кли-
кати в'язнів „до каву”, Гіршгорн сказав до Ярослава:

— Незнайомий пане, дякую, що ви притулили мого
синочка. Тут від цементу дійсно тягне несамовито, а він
такий малий ще, тендітний...

Старий панисько встав і пішов у чергу за кавою.
Син стояв зараз за ним і розглядався великими чистими

синіми очима довкрути, не розуміючи, що воно властиво діється.

Кава, як звичайно, була гірка і брудна. Хліб — як глина.

Гіршгорн старший сьорбнув каву і скривився. Його син сьорбнув також, обпик собі гарячою рідиною губи і заплакав.

— Папа, я не можу...

І Петро Ціпов'яз скривився.

— За кілька днів, паничу, зможете, ой, зможете...

Професор Ласевич заліз під причу і виліз звідтіля тріумфально з малим капшучком у руках.

— Закуримо, панове?

Ярославові ж на додаток сказав:

— Бачите, в гестапівській тюрмі курити не вільно. „Ферботен“. Ми ж куримо перешварцований тютюн і і тому хтось держить варту біли „юдаша“, а всі інші розвівають дим на всі сторони світу, щоб, борони Боже, не було його чути в камері. От-туди нагору, до віконця, друже, туди його, дим отой. Потягніть раз чи два і передавайте другому товаришеві.

Ту саму, скручену в твердий папір цигарку, курили всі. А коли Петро Ціпов'яз вже докурив її до кінця, вкинув малий недокурок до кібля і сам буркою розганяв рештки диму.

— Якби сучі сини завважили, то нам всім амба.

Ярослав мислив, сидючи навшпиньки:

— І що вони проти мене мають? За що властиво арештували?

Гіршгорн підійшов до Ярослава.

— Ви німець?

Ярослав скривився.

— Ні.

— Але прізвище у вас німецьке.

— І в вас прізвище німецьке.

— Бо я німець.

— А я ні.

Надворі сонце піднімалось вище і вище, а з тим жвавішали розмови в тюрмі. Так ніби сонце огрівало людську мисль і вона серед зовсім невідрадних обставин ставала живішою, вільнішою.

Гіршгорн сказав, що він голова клубу фольксдойчів у Любачеві. Він навіть називав якихсь райхсміністрів, які нібито були його шкільними товаришами, від них же перший Геббельс. Він був свято обурений на гестапо і твердив, що його арешт — помилка. „За день-два все виясниться. Я зажадав, щоб мене негайно пов'язали з Геббельсом. Він мій шкільний колеґа. Уявіть собі: ні сіло ні впало арештували голову клубу фольксдойчів. І то саме тоді, коли ми в Любачеві починали розгортати широку дію. Бачите, герр Вольф-Вільчинський, тут у Галичині майже щодруга родина має якогось предка з німців. Це все потенціональні фольксдойчі. В Любачеві ми мали чималі успіхи. Наше коло налічувало вже понад сто людей. Поворот на лоно батьківщини... Зов батьківщини — велика річ. Я дивуюся, що ви не вважаєте себе німцем. Ваше прізвище німецьке.

Ярослав перервав:

— Мої предки шведи.

Гіршгорн косо посміхнувся.

— Шведи також германи. Швеція — як би то сказати, це так, якби провінція райху.

Професор Ласевич увійшов в розмову.

— Пане Гіршгорн, вибачте, але ми в політичні дискусії не входимо. Політика в тюрмі — річ нездорова. Від неї навіть гестапівські коні здихають...

Гіршгорн образився.

— Вибачте, панове, він проскреготав, — це не політика, а правдива правда. Багато людей її не розуміє. Світ однаково належить до германської раси. Всі люди германської раси, без огляду на те, скільки саме тієї германської крові в їхніх жилах, повинні повер-

нутись на лоно батьківщини, бо всі інші будуть знищені.

— Амінь...

Це сказав Ярослав.

А професор Ласевич підвівся з свого місця під стіною, поклав руку на Гіршгорнове плече.

— Я не знаю, хто ви, але ми належимо саме до тих, які мають бути знищені. Що ж ви тут між нами робите?

Гіршгорнові очі забігали перестрашено й його „адамове яблуко” напучнявіло, ніби хотіло розірватись.

— Я тут через помилку.

Професор Ласевич усміхнувся.

— Ми всі тут через помилку. Тільки не питайте нас, яка наша помилка, а ми не будемо питати вас, яка ваша.

Малий Гіршгорн сидів на причі і глядів вперто на свого батька. Відтак він ще подивився сполоханим поглядом на інших. Старий Гіршгорн аж закричав.

— Дійсно через помилку. Але Геббельс скоро її виснить. Я саме зажадав побачення з райхсміністром Геббельсом, моїм шкільним колегою. Бачите, моему синові підсунули якийсь старий знімок і перестрашена дитина сказала, що стара баба на ньому — це його бабуня. Так якби дитина могла щонебудь пізнавати на старому фото якоїсь жидівської групи.

Малий Гіршгорн заплакав.

— Але це таки була моя бабуся...

Старий затулив дитині уста широкою лапою.

— Пссст... мовчи, дурню...

— Твоя бабуня була повнокровною арійкою, а не якоюсь жидівкою...

Дитячі очі забігали від стіни до стіни, ніби чогось шукаючи, ніби за чимсь питаючи. Дитячі очі не вміють брехати. В сьогоднішньому світі треба ж уміти говорити неправду й у неправду вірити. В сьогоднішньому світі не вільно говорити і чинити правду. За правду б'ють. Ех, ще й як б'ють... За правду вбивають...

Гіршгорн захикався, а відкашлявши, казав:

— Мій син недорозвинений. Йому кожна стара жінка видається його бабуною. Він, бідака, ніколи своєї бабки не бачив. А це зле. Однаково ж: Геббельс усе це скоро вияснить. Я ходив із Геббельсом до однієї кляси. Геббельс потвердить, що я з жидами ніколи не мав нічого спільного. Тільки день або два. Це й усе.

Професор Ласевич підняв вгору руку. Праву руку.

— Пане Гіршгорн, ви даремно витрачаєте свою енергію. Ми вас ні не обвинувачуємо, ні вас звільнити не можемо. Нас навіть мало інтересує, чи ви правду говорите, чи, може, брешете. Це не має впрочім ніякого значення. Значення має нага, дика сила, якої ні в вас, ні у нас немає. Тому ми всі — неправі. Ви також неправі. Чи ви жид, чи ні, не має ніякого значення. Ви опинилися разом з нами в ямі. А з ями виходу немає. І для вас і для нас.

Гіршгорн потер рукою чоло.

— Це неможливе. Геббельс мій шкільний товариш...

Професор Ласевич знетерпеливився.

— Тут і Геббельс не має що сказати. Тут говорить чорний і неграмотний звір. Тут ні Геббельс, ні сам Гітлер нічого не допоможуть...

Гіршгорн знову обтер рукавом свого чорного піджака спітніле чоло. Його очі блищали, може від зворушення, а може і від страху; жили на його шиї напучнявіли, як посторонки. Він хлипнув кілька разів, ніби йому повітря не вистачало, а відтак скрикнув:

— Але ми не жиди... ми арійці! Ми німці!

І, піднісши рамена вгору, закрив і чоло своє і свої очі рукавом свого чорного піджака.

Професор Ласевич глипнув вбік Ярослава. Ярослав здвигнув раменами. Професор Ласевич також здвигнув раменами. Комендант камери, Петро Ціпов'яз, і своїми раменами здвигнув. „На божевільних немає ради”.

І тоді задзвеніли ключі й обличчя всіх в'язнів перекосив здриг від тривоги. Ніби батіг шмагнув їх навпоперек.

— Ахтунг!... — Петро Ціпов'яз зверещав, бо це й було його обов'язком, коменданта камери ч. 2.

В'язні притулилися до стіни, як до матері. Вони вдихали холод, що віяв від тієї стіни, як з глибокої криниці. Двері відкрилися і Петро Ціпов'яз відрапортував:

— Пане коменданте, мельдую послухно, що в келії число 2 є 22 в'язні. Двадцять українців і два німці.

Гестапівець, що стояв у дверях, перекосив обличчя жахливим усміхом.

— Дурню, тут ніяких німців немає. Цих два — це жиди...

Петро Ціпов'яз механічно повторив.

— Цих два це жиди...

Двері закрились...

А в'язні ще стояли під стіною, ніби примерзли до неї.

Перший рушився Гіршгорн.

— Вони божевільні. Ми не жиди. Ми фольксдойчі. Ми німці. Я — голова комітету фольксдойчів у Любачеві. Я... Я... Геббельс їм ще покаже...

Петро Ціпов'яз заскалив зуби.

— Пане, ми вас не питаємо, хто ви. Але за вас по морді я не хочу дістати, бо і ви своїх морд за мене не наставили б, якби так зайшло. Ми вас не питаємо, а ви й не говоріть.

Малий Гіршгорн захлипав. Він тулився до батька, весь здригаючись від плачу.

А його синні-сині, як озеро, очі були переповнені страхом. Цей страх аж виливався поза береги молодих очей і заливав своїми хвилями цілу камеру. Немає нічого страшнішого, як дитячий плач.

Діти всіх світів і всіх часів однакові. Невинні: треба бути нелюдом несамоовитим, щоб дитині якійнебудь кривду зробити. Треба не мати серця у грудях, щоб

дитині не дозволити вирости у зрілий вік. Може в тій дитині надія людства усього ховається. Може в тій дитині дремає якийсь геній, на якого людство сотнями літ жде. Треба бути страшним нелюдом, щоб дитину малу забити...

Старий Гіршгорн липав очима по камері. Плигав він тими вилуп'ястими очима від стіни до стіни, з обличчя на обличчя, немов чекав відповіді на якесь страшне запитання, чи то від стін, чи то від облич, які також закам'янілими на нього дивилися. Але в тих обличчях він спасіння знайти не міг. Це були обличчя людей, засуджених на смерть. Вони були як обличчя самої смерті. А хіба в смерті спасіння можна допроситись?...

Гіршгорн нагло сів на кам'яну долівку, взяв своє обличчя в обі жмені і захлипав.

— Ви українці всі антисеміти!!!

Професор Ласевич зірвався з причі, плигнув до Гіршгорна, відірвав його руки на боки, підняв його бороду вгору і засичав:

— Ви хіба божевільна людина. Ви гірше, ніж божевільний. Ви патологічно божевільний. Ви — шкільний колега Геббельса, ви голова клубу фольксдойчів в Любачеві, який говорить про вищість германської раси, і яке ви маєте право нас антисемітами називати? Звідки ви знаєте, які наші почування? Звідки ви знаєте, які в мене почування супроти моїх співгромадян-жидів? Хто вас наставив суддею для мене, чи для моїх колег? Або для всієї нації? Будьте собі самому суддею наперед. Судіть себе самого. Коли ж потрапите самі себе осудити — тоді щойно беріться судити нас. Ми вас у тюрму не посадили. Посадив вас ваш шкільний колега Геббельс і його підручні. Ми вас не судимо і судити не збираємось. Якби ми могли, то ми вам і допомогли б. Хоч, може, і не варто. Ми вас прийняли сюди, як співтовариша недолі. Ми всі тут — невинні. Ми всі невинні в обличчі Божого і людського закону. Але ми всі винні в чомусь

у світлі закону нової Німеччини. Розумієте це ви, чи ні, це інша і ваша справа. Але, що ви взагалі знаєте про українців?

Гіршгорн вибалушив перестрашені очі на Ласевича, щось мимрив під носом, був перестрашений наглим вибухом почувань, які для нього були новими, незнайомими.

Ласевич продовжував:

— Ви не мусите нас боятися. Ви навіть маєте право нас лаяти. Хоч ми і ніякої причини для того вам не дали. Ми пробували допомогти вашому синові, бо це прекрасна дитина, яку ми всі хотіли б врятувати для майбутнього. Ми всі можливо маємо таких синів, як і ви, і наші сини в такій самій небезпеці, як і ваш. Яку причину ви маєте нас лаяти? Хіба те, що з вами в одному льоху знайшлися. У вас кипить ненависть до нас і це вже доказує, що ви жид. Але ми ніякої ненависти до вас не маємо, бо ми вас прийняли як рівного колегу по нещастю: ви ж не знаєте, з чого в вас ненависть до нас. Чому ви нас ненавидите, Гіршгорн? Вдартеся в груди і скажіть...

Ласевич поклав свої довгі вихудлі руки на рамя Гіршгорна і вп'ялився в нього своїми горючими очима.

— Чому?...

Гіршгорн трясся, як у пропасниці.

Його син ще дужче притулився до нього і теж трусився.

Малий Гіршгорн взагалі нічого з тієї розмови не розумів. Якже часто діти не розуміють нічого з розмови своїх батьків. У дітей — все ясне, все щире, все просте, все добре. Це ж було прекрасне чорноволося хлоп'я з розумними, глибокими очима. Одинадцятилітнє хлоп'я, яке світові нічого не було винне. Перед яким увесь світ стояв, або повинен був стояти — отвором. Воно, це хлоп'я нікому нічого злого не бажало. Воно бажало вчитися, до чогось в житті дійти, щось у житті здобути, щось у житті зробити. Одинадцятилітнє хлоп'я, в серці

якого ніщо, крім радості, не має місця, і яке нічого поганого мислити не має змоги. Бо перед ним прекрасний веселий світ. Це хлоп'я опиянилося під колесами страшною долі, яка не знає ні милосердя, ні ніякого взагалі почуття. Її колеса мелють на пух і муку кожного, хто під них попаде — великого і малого, винного і безвинного...

Хлоп'я заплакало:

— Пане, не бийте мого папи. Він добрий...

Ласевич відступив від старого Гіршгорна. Старий Гіршгорн почав хлипати. А відтак сльози ринули потоком струмким, густим із його очей. Він притягнув хлоп'я до себе, притулив його ширим батьківським обняттям і крізь сльози зашепотів:

— Синку, мій синку...

Професор Ласевич обтер свої засльозені очі і сказав.

— Бачите, пане Гіршгорн, так як і вашому синові приходить ся терпіти за неповинні гріхи, так само ви хочете, щоб ми, українці, терпіли за гріхи, яких ми ніколи не зробили. За гріхи, яких ви самі навіть назвати не можете. Бо немає їх. Не мислите ви, що кривда роблена вам, повинна заставити вас застановитись над кривдою, яку ви хочачи, чи не хочачи робите нашому народові?

Гіршгорн плакав.

Він облудив головинку одинадцятилітнього сина, який за щось невідоме мав заплакати своїм молодим прекрасним життям.

Надворі хвилювала темна ніч. У морозному вітрі хлопались божевільні зорі, а місяць, як сказився, скалив зуби прямо в тюремне вікно і від того ніч ставала ще темнішою. Йому що ж? Він напевно так само скалив свої зуби і до вікна гестапівського клубу, що визирав своїми вікнами просто на в'язничне подвір'я і де гестапівці кожного вечора пиячили до безтями. Бо що ж їм? Вони слуги смерті. Вони жерці знищення. Їм ні початку, ні кінця. Вони без життя. Бо яке ж може бути

життя в людини, що розстріляла власними руками п'ятсот інших людей? Не зайців. Не диких кіз. Не свиней. П'ятсот людей. Гартман розстріляв власноручно понад п'ятсот. За п'ятсотного він дістав від Гітлера медаль. Нагороду. А що дістане він за тисячного? А що за 10-тисячного? Фрідріха піднесли ступінь вище вже за 2-сотного. А що далі? До якого ступня треба піднести чоловіка, який власноручно вигубив мільйони?

У касині, за подвір'ям — пияцька оргія.

А місяць скалив зуби. Бо що йому?

У камері ч. 2 — тихо. Малий Гіршгорн притулювся до професора Ласевича.

— Чому люди такі погані? — Запит завис у повітрі задушливої камери.

Професор Ласевич гладив хлоп'я по голові.

— Не всі люди погані, сину, не всі.

— Як я згину, — ковтаючи гіркі сльози, каже хлоп'я, — то піду до Бога і розкажу Йому все. Бо Бог добрий. Він певно не знає, що тут на землі діється. Певно ніхто Йому не каже. А я скажу. Скажу про все. І скажу, що ви, пане, добрі. І буду просити, щоб Бог вас урятував. І ваших товаришів. Бо ви всі добрі.

Старий Гіршгорн хитався біля кібля. Ніби колисав себе до сну.

Професор Ласевич мовчав. Бо що було казати?

Ярослав чув, як мороз пішов йому поза шкіру. Хлоп'я дихало коло нього теплим віддихом.

Страшно...

Петро Цілов'яз мимрив щось під носом. Він певно кляв.

Решта в'язниці — тіні.

А з подвір'я щораз страшніший регіт. Щораз дошкульніший рев. Дзенькіт склянок. Сміх розпусниць.

І тоді з недалекої ратуші дзвін: — Бам... Бам... Бам...

Десята...

Дванадцята...

О дванадцятій відкриваються двері пекла і вся пекельна мідь виливається на землю.

Ярослав стрепенувся. Він іще пекла ніколи не бачив.

Петро Ціпов'яз застиг біля дверей. Це його обов'язок. Перед тими, що там, і перед тими, що тут.

В'язні ждали.

Чого вони ждали?

А божевільний місяць — заскаленими зубами прямо в вікно.

Надворі глуха ніч.

П'яні гестапівці ввалилися в підземелля, як струмись повені. Вони реготались, стріляючи по всіх усюдах. Кулі рекошетом. Відкрились двері камери ч. 2.

— Ферфлюхте юден...

В'язні сліпі від наглого світла — від страху. Гартман відірвав малого Гіршгорна від професора Ласевича, як гілку від дерева відчімхав, волочив на коридор. Старий Гіршгорн мовчав, закам'янілими очима дивлячись вслід за сином. Дитина мовчала, оглядаючись останнім поглядом на батька. Всі мовчали. І тоді Гартман таки там на коридорі стрілив просто в чоло нікому нічого невинного одинадцятилітнього хлопчика.

Ярославові світ потемнів перед очима.

Малий трупики зісунувся беззвучно на цементову підлогу. Поволікли його. Реготалися...

Старий Гіршгорн теж зареготався:

— Завтра тут приїде Геббельс, він їм покаже!...

А місяць і далі скалив зуби просто в вікно.

Аж над ранком місяць перестав сміятися і змучений упав за мури міста. Але в тюрмі ніхто заснути не міг.

Старий Гіршгорн збожеволів. Він сидів коло кібля і бив головою об стіну, то регочучись, то знову — плачучи ревними сльозами.

Коли ж ранком прийшло сонце і глигнуло блідим зором у камеру, Гіршгорн піднявся, станув лицем до вікна і, коливаючись, як п'яний, зверещав:

— Я жид... Я жид... Я жид...

Так і витягнули його гестапівці з камери. По нім залишився тільки гомін.

— Я жид...

Петро Ціпов'яз витягнув брудну хустину з кишені, підійшов до дверей, послинив хустку і уважно стер із в'язничної картотеки рубрику „німці.....2...

І тоді професор Ласевич сказав:

— Помолімося, друзі, за товаришів, яким страшна доля глянула у вічі...

І в'язні, клякнувши, хто де міг, заворушили губами своїми блідими в тихій молитві.

За тих, що загинули...

За тих, що ще загинути мали...

За всіх тих, що гнані, голодні, биті...

— О —

ПІСНЯ ПРО СМЕРТЬ

Воно трапилось несподівано так...

— Іване...

— Що?

— Підемо...

— Та ба, як іти то йти.

Їхні постаті пропали в темряві лісу, як тіні.

В селі ніхто не голосив.

Бо і чим було вже плакати?

Сліз не вистачало...

Але в селі всі знали. В селі вістки й відомості повзли припишклыми вулицями, як ото повзе вранішня мряка по сіножатях. Крізь маленькі віконечка шепоти проривались, часом сполохані, часом урадувані, але всі вони тратили свій свіжий віддих у хабуззі перед хатами. А хабуззя того року напричуд буяло. Який же то врожайний рік на хабуззя Господь послав...

**
*

— Маріє, чи маєш вістку від твого?

— А чей же ж...

І перед очима блискав шматочок паперу. Один із тих дивних шматків, що то їх ніяка пошта не приносила, що то не всміхався він багатоколірними образками поштових марок, але який все таки промандрував сотні кілометрів і потрапляв у потрібні руки.

— На відпустку приїде мій Іван. Аякже . . .

І шматок паперу, сполоханий чужим зором, похапцем зникав за пазухою розсміяної дівчини.

— А коли, Маріє, коли він приїде?

— Ба! Та коли пустять.

**
*

І бур'янами заростали не тільки городи перед хатами. Пишшилися бур'яни того року по полях, як ще ніколи. Господарі похитували зажурено головами своїми статечними, зводили очі вгору і шепотіли побожно, оглядаючись на всі сторони.

— Боже милосердний, коли ж уже та погань щезне з землі нашої?

Але погань, видимо, не хотіла щезати.

Марія знала, коли Іван має прийти в відпустку, але не хотіла про це подругам говорити. Бо, ану ж!... Відомо: війна, різне може трапитись, щось може перешкодити. Не приїде, а ті глузуватимуть. А крім того... Крім того вона таки не хотіла, щоб хтось інший, крім неї, таки зустрівач її Івана. Вона хотіла бути єдиною, що його зустрінатиме. Вона ж бо його наречена.

Іван мав прийти в неділю і субота була для Марії якоюсь такою безконечною.

І пощо властиво тієї суботи в тижні? Чи не краще, щоб зараз після п'ятниці і неділя приходила?

Марія сиділа біля вікна і вдивлялася своїми чорними очима в далечінь сільської вулиці.

Які вони безконечні ті сільські вулиці? Пливають поміж хатами і там десь далеко-далеко пропадають у півсутінку.

А що далі?

**
*

Молодий командир Іван Зозуля чвалав лісовими дорогами...

Ліс пахнув.

Пахне ліс і пахне лісова дорога, що в'ється так весело між деревами.

А дороги ті співають якусь знайому пісню.

Про що дороги ті пісню співають?...

Хотілося б знати...

Та ба...

А може це тільки здається самотньому кіннотчикові, що й ліс і дороги співають?

Може це тільки так і здається самотньому кіннотчикові, що шляхи і ліс так привітно, так добряче розхилиються?...

Але молодий командир Іван Зозуля про це не мислив.

В його вухах ще шуміли відгуки гарматніх салів і цокотіння ворожих скорострілів.

І йому здавалось, що тими відгуками повниться лісова глибінь...

Кінь чвалав знайомими дорогами, і наче розпізнавав старезні дерева.

А вони за той час ще більше постарілись... Порепались...

Як той час, до біса, швидко проминає?

Ще швидче мчить, як повстанські тачанки...

Ще швидше, як чалі коні повстанських ватаг...

Як той час швидко мчить...

І нагло, так мислячи, молодший командир Іван Зозуля почув небезпеку. Вона насувалась несподівано, як літній хмаролім.

Зозуля стягнув поводи і кінь зарився копитами в лісову дорогу. Кінь станув запінений.

— Стій! — гаркнув з-поміж дерев злісно й холодно.

Гей, доле повстанська закосичена... Які коні виносять тебе з челюстей таємних просторів? Хто наносить тебе, непрохану?...

Іван скочив з коня і, стискаючи фінку в холодних руках, заліг за найбільшим і найгрубшим деревищем.

Кінь рванувся... Гей, коню вірний, коню чалий, і твоя кров до чаші потрібна...

Ще раз зацокотів скоростріл і кінь рванувся вгору, заіржав, а відтак захропів страшенно і впав додолу. Ще кілька разів копнув копитом землю і застиг.

З лісу рвонулось.

— Здавайся, бандите...

Молодший командир Іван Зозуля глянув своїми синіми очима своїй долі просто ввічі.

Аж вона сама, доля та, здригнулася від несподіванки такої.

Він доглянув перед собою, між деревами ворожі уніформи, що показалися так нагло, і його фінка заспівала голосно й надхненно.

— Господи, будь мені грішному... ще прошепотів він, натискаючи на спуск...

Чужа мова гаркотіла з-поміж дерев, але Іван Зозуля, молодший командир Української Повстанської Армії не слухав її, мови тієї.

Перед його очима знялася стіна зірваної землі і моху, закрутилася шалено, прошита сліпучими блискавками. З дерев облітала кора, стесана ворожими кулями.

Щораз ближче і ближче вгризалися в землю кулі і щораз більше розпалювалась від безпереривного вогню фінка Івана Зозулі.

І тоді, коли він, відкинувши непотрібну, бо без амуніції зброю, хотів вирвати гранату, якась нелюдська сила підірвала його і йому здалося, що нечувана хвиля неземної мелодії підіймає його на своїх блискучих крилах і несе кудись далеко, в неземне...

**

Марія даремно ждала приходу свого нареченого, молодшого командира Івана Зозулі.

Довго вона ждала, аж поки не прилетіла болюча вістка. Вістка казала, що він, Іван Зозуля, помандрував інакшими, вічними шляхами... Шляхами, що ними так частенько мандрують воїни надхненної армії.

Його пошматоване тіло лежало між старезними деревищами, недалеко від задубілого трупа вірного коня і їхня кров сплила живою річкою в надри лісової землі, в одне озерце злилася.

А ліс співав далі...

А ліс співав невмовкаючу пісню:

про смерть повстанську закосичену...

ШЕХЕРЕЗАДА ВОСКРЕСЛА

Коли вона станула на порозі, враз із нею війнув подих вітру, а з ним пахощі далеких, потонулих у бездонні морські пропасті лісів. Вона станула струнка і розгоріла дивними вогнями, що переливалися гарячими хвилями в її глибоких очах, і сказала:

— Не сподівались?

Таки справді не сподівався. В тому короткому промежутку часу, що перелетів, заки я вспів охолонути від несподіванки, цілий фільм швидких образів проминув перед моїми очима. Засміялася мільярдами іскор колишня зима, що поклатала була льодові мости через кордонну ріку для найвідважніших з відважних; залупм'янів великими китицями квіття повний сподівань червень; залопотіли в ушах наглі і вривані постріли, які своїми вибухами хотіли, здавалось, на шкрум спалити переполохану землю, і зашуміли таємничо сосни обсніженої, як завжди, верховини.

Я стояв і стояв перед нею, напевно зовсім кумедний, немов статуя, поставлена богові несподіванки. А вона — підійшла своєю звичайною легкою ходою і простягнула мені руку. Щойно тоді, коли вона стояла з простягнутою лівицею, я зауважив, що по правому боці її прекрасної постаті звисав порожній рукав. Вона спостерегла мій погляд і зрозуміла його, бо блідий усміх з'явився на її обличчі і майже пошепки сказала:

— Сам Бог так покерував, що я тепер друзям своїм тільки ліву руку, ту від серця, подавати можу. Вона щиріша, вона ж бо від самого серця.

Ми сіли біля вікна, за яким на спокійних, теплих хвилях гойдалося золоте літо. Червоні рожі, що повніли перед вікнами, хиталися привітно і достойно, неначе вітаючи гостю з-за семи морів, семи рік і семи гір.

Вона гляділа в далечінь соковиту і голос її був спокійний, як доспіле літо.

— Багато літ минуло від тієї зими, коли ви бачили мене востаннє. Не згадаю навіть докладно, чи п'ять літ, чи може й більше минуло від того морозяного дня, коли ви таки не абияк посперечалися з командиром Сергієм, що наказав вам виїхати закордон. Може вам тоді і несправедливим видавався той наказ, але сьогодні, з перспективи кількох років, щойно можете зрозуміти далекоглядність нашого верховного командування...

Ми знов мовчали хвилину і напевно ті ж самі думки вихорилися в наших головах.

Вкінці я запитав:

— А як ви, сестро, тут попали? Я все ще не можу освоїтися з думкою, що ви тут, посеред нас...

Вона знов посміхнулася своїм меланхолійним усміхом і сказала, а голос її плів неначе хвиля запашного, літнього повітря, повного всіх запахів плодами доспілої землиці.

— Ви знаєте про наші бої. Маршували ми з одного кінця краю по другий, усюди серед кривавих сутичок з ворогом, але серед небувалого в історії любого співчуття нашого прекрасного народу. Минулої зими рейдували ми в околицях, де колись жили мої батьки...

Вона на хвилину замовкла, кудись задивившись. Може в синь неба, а може в рожі, що струснені натлим подмухом вітру, сипнули на землю своїми повними, кривавими пелюстками, наче черленими сльозами скорби. Я пригадав собі її батька. Старенький селянин, що в тяжкій праці коротав своє життя, але, мимо нужди й недостатків, зумів вдержати свою єдину доню в школах, щоб, як він казав, „бодай вона вийшла в люди”...

— До лісу, де ми стояли, прискакав післанець з мого рідного села. Ворог того дня вступив у село і силоміць виганяв жителів села в далеку і незнану дорогу. Мене обпалив вогонь ненависти і рішення командира Сергія дало мені моментальну полегшу. Наш відділ мав

вдарити по ворогові і визволити зігнаних в будинки колишнього фільварку людей. Наш відділ розділився на чотири частини, з яких кожна мала окреме завдання. Якщо знаєте командира Сергія, а ви його повинні добре знати, він командувач — досвідчений і рішучий. Я попала в частину, яка мала атакувати фільварок. Час, що проминув, заки ми побачили його обриси, видався мені незвичайно довгим, майже безконечним. Ми ждали відповідний час, а коли одна наша частина заатакувала село з другого боку і туди звернулася вся увага ворога, ми вдарили на фільварок. Битва була шалена. Впрочім ви знаєте наші партизанські бої. Вони короткі і безжалісні, як безжалісною є доля нашого народу. Вкінці ворог, побачивши, що його доля перерішена, повернув дула своїх скорострілів назад. Страшна думка заволоділа мною. Вони, скажені від ненависти, масакрували зігнаних людей. Мені станула перед очима старенька постать мого батька і матері і я, відібравши від раненого нашого бійця ручний кулемет, скочила вперед. Я не бачила нічого довкруги себе, а тільки фільваркові забудування перед собою, де заляг ворог. Серед тих забудувань із страшним гуркотом розривалися гранати і свистіли скоростріли. Через вогонь і дим я прорвалася до великого магазину. Тут я побачила перед собою якісь обличчя, тоді кров залила мої очі і я поринула в несвідомість...

Вона задумалася знов на хвилину і її очі обвогчїли, як синя далечїнь від ранїшнього туману, а груди її пїднялися високо, схвильованї важким болем.

Вона поправила лївицею волосся, що чорним космиком обпало на її високе чоло, і сказала:

— Я опритомнїла вже далеко пїсля бою. Першим моїм словом був запит про долю моїх батькїв. Мовчаннїя командира Сергїя вистачило менї за вїдповїдь. Нашї вїддїли, що розбили ворога і вирятували деяких закладникїв, не успїли вже вирятувати моїх батькїв. Тї впали вїд перших пострїлїв ворога. Бїль вїд тїєї свїдомостї знечулив мїй власний фїзичний бїль.

Опритомніла і прочуняла вже в нашому підземному шпиталику. Я мала кілька ран, але всі вони не були страшні, крім тих у правій руці. Туди попало кілька розривних куль, які цілковито пошматували кисть і наш лікар мусів відняти мені праву руку, щоб рятувати життя. Коли б я була притомнішою, може не була б на це дозволила, але — сталося. Може й добре сталося. Бо кінець-кінців саме життя більше варте від одної, чи другої руки. Після кількох місяців я остаточно подужала і почувала себе в повноті сил. Але що ж я була варта без правої руки? Ні коло хворих, ні коло зброї не могло бути з мене вже ніякої користі. Відділ командира Сергія в тому часі був уже далеко в запіллі ворога. Відомості про його рейди були скупі, але завжди повні героїчної слави. Ви пам'ятаєте командира Сергія? Я тоді вперше у своєму житті зрозуміла заздрість. Заздрість і жаль заволоділи мною, як я сиділа в підземному шпиталику, наче непотрібний нікому лахман. Надходила ще одна зима. Мов живцем закопані в гробах, лежали ми в нашій землянці, оточені довкруги ворожою злобою і ненавистю. І так одного дня з'явився в нас командир західнього відтинку нашої армії. Він покликав мене до себе. Його очі були такі добрі, що аж веселіше стало на серці.

— Головне командування чимало чуло про вас, сестро, від командира Сергія. Головний командир вирішив, що ви підете з одним рейдуєчим відділом на Захід. Ось маєте письмовий наказ від головного командира...

Він подав мені шматок паперу. Уявляете собі — від головного командира.

Із великим зворушенням прочитала я його кілька разів, тому пам'ятаю його так добре, так виразно.

„Висловлюючи вам признання і подив за героїство у боротьбі з ворогом, доручаємо вам податися на Захід і там серед української еміграції ширити правду про нашу боротьбу. Як колись Шехерезада в своїх опові-

даннях казала про боротьбу добра із злом, як вона своїми оповіданнями піддержувала духа — так ви, наче новітня українська Шехерезада, ідіть у широкий світ. Несіть велику оповідь про воюючий нарід, оповідайте старим і молодим про те, що український нарід не зложив зброї; оповідайте про тих, які вірять в остаточну перемогу світла над темрявою. Несіть священне оповідання про кров, яка тече щоденно. З неї народиться нове, вільне, щасливе життя...”

— Коли я побачила підпис головного командира, серце завмерло в моїх грудях, бодай на хвилину. Завмерло від несподіваної радості. Це ж я, яка вважала себе непотрібною, до нічого непридатною, знов була повернена до життя. До праці. До боротьби. Бо боротьба наша ведеться на різних полях і різними засобами. Зброєю гримучою. І словом правди. Коли я прийшла сьогодні до вас, ви здивувалися неабияк, бо я вам лівицю свою подала...

— Але знайте, і пам'ятайте, що лівиця — від серця...

Ми всі замовкли. Навіть вітер за вікнами затих. А рожі перестали ронити свої черлені сльози. Вони слухали, дуже слухали розповіді Шехерезади воскреслої.

— О —

ГАЛІЯ

Славній пам'яті Галі Заячківської

Непроглядна товпа оточувала звичайну міську площу. Площа була виложена кам'яними брилами, чи пак котячими лобами, і була брудна як усі площі того міста. Довкруги їжились, наче жандарми, що пильнують засудженого на смерть, кам'яниці — мовчазливі і сірі. З вузьких, середньовічних вуличок, що розлізалися, як слизькі руки гидкого поліпа по морю міста, ще надходили люди. Людям жах рисував на обличчях глибокі борозни, очі застигала сива імла і надходили вони, як надходять тіні в мряковинний вечір, хитаючись від подувів якоїсь невідомої сили, що ціла опановувала їхні істоти. Ніби сонні, або причинні сходились вони в гурму, а та хвилювала, як брудні хвилі передбураного моря, тільки шумного перевалу морських хвиль не було чути. Вона, товпа, холіталася, мов кошмарна почвара, сотнями своїх ніг, переступаючи по кам'яній площі, сотнями своїх очей вдивляючись у ряд дерев'яних стовпів, що чорніли посередині площі. Комусь могло б здатися, що це мученичі хрести на горі терпіння продирають своїми верхами вишину, вирізуючи на простому і чистому полотнищі образу болючі, чорні плями.

Але це не були мученичі хрести для святих.

А втім і мало хто замислювався над таким. Як і взагалі над чимнебудь інакшим.

Очі гляділи й нічого не бачили. Вуха насторожувалися, щоб щось почути, але нічого не чули.

Над містом розливало свої благословенні усміхи весняне сонце. А над містом розкривала блакить свої неозорі простори і заливала теплою радістю поля, ліси, міста і села.

Тільки так мало було тоді на світі людей, які тим усім могли б утішатися.

Очі товпи не були звернені на блакить весняного неба. Очі товпи були затягнені серпанком жорстокого жаху, незнаного, нечуваного болю. І товпа стогнала.

Ви чули колись, як стогне велика товпа?

Спочатку тихо і глухо...

Ніби десь у темних підземеллях якісь незнані сили тиснуться у вузьких печерах, б'ються безсило об нутро твердої землі, що вагою своєю давить, безсердечно тисне. А відтак, тонкими рівчаками прориваючись з-під непроглядних проваллів підземелля, вони вибиваються на гору. Свист і сик мішається із гамором стогону і товпа, розхвильована, наче змучена своїм власним терпінням передпотопова звірюка, блисне тисячами очей, заскрегоче тисячами зубів і задуднить мільйонами страшних, здушених насилу прокльонів.

А далі підземельні сили прорвуть земну кору й могутній зойк болю, мов струмінь гарячої, розпаленої до білого ляви вдарить могутнім стовпом об небосклін, хмарами розтопленого жалю заслонить всю красу весняного сонця.

Товпа зігнеться, мов море під ударом несподіваного гурагану.

О!!! О!!! О!!!

В повітрі заблищать метелики смерти. На чорному, мов ніч глуха, полю зарегочеться своїми проклятими очодоломи сама вона — богиня небуття.

Чи є хтось такий на світі, щоб її не боявся?

Чи є хтось такий на світі, щоб її любив?

Хіба мертвий уже, або божевільний.

Хоч і яка вона завжди неминуха і щоденна товаришка кожного людського життя — однаково ж її подих завжди чужий і холодний. Такий, що від нього хотілося б, як найдалше відійти, а коли б можна то взагалі втекти.

Під ударами гострих, рубаних слів розділилась товпа надвое, а стежною посередині ступав невиданий похід. Під охороною готових, нашикованих до стрілу крисів і готових сіяти смерть гранат ступало їх троє — троє юнаків, закутих у залізні кайдани, з обличчями поораними нелюдськими терпіннями, але з очима ясними, як ясне сонце весняне, українське. Ступали твердо і рівно, відважно і упевнено. І під такт їхнього кроку тисячі уст зашепотіли несподівано, неждано, ніким непідказано.

Тисячі сердець злились в одній молитві.

За тих, що на страту йдуть...

За тих, що за народ свій прекрасний ідуть віддати своє прекрасне молоде життя...

Віддати його щиро й радісно, як радісно пестила їх молодих рідна земля, як тепло пестив їх рідний український вітер, як радісно ogrівало їх рідне сонце...

За тих, що вибрали іншу путь...

За тих, що проміняли тепло і затишок батьківських хат на непроходимі стежки українських лісів, щоб звідтіля нагадувати ворогові про те, що український народ був, що він є і що йому бути.

А вони йшли... А вони йшли в шумі несподіваної молитви спокійні, мов із каменю тесані. Мов не на смерть, а на суд страшний, в якому не судженими, а суддями їм справедливими бути.

Очима своїми добрими спивали вони запах рідного сонця й востаннє обіймали доброзичливим поглядом товпу.

— Сину мій, мій єдиний сину!!!!...

Стара селянка не докінчила мови своєї і не добігла до постаті, що ясніла перед її старечими очима. Твердий приклад кріса вдарив старечу голову й селянка безсило обсунулась на землю.

— Мамо!!!!...

Лице юнака прорізала нагайка.

— Мовчи...

На землі лежала, важко постогнуючи, стара жінка. Її обличчя, порізане тими чесними зморшками, що то перед ними кожен чоловік із повагою повинен похилити голову, бо ж вони наслідок жорстоко твердої долі, корчилося — то знов розпогоджувалося від з'яв нікому не видних образів; її замкнені очі не рухалися, тільки раптом останній крик прорізав, мов вибух гранати, пекельну тишину, що залила своїми чорними хвилями площу:

— Душогу-у-би!...

Від конвою відірвалася постать унтершарфюрера Гартмана. Груба, могутня з'ява середньвічного опричника з обличчям налитим жагою крови, проколола товпу своїми чортячими очима і великим кованим чоботом копнула стару селянку просто в голову.

Стара розкрила очі, але зараз же знов їх замкнула і скорчилася в відруху ні то страху, ні то образи.

— Геть, забрати це стерво...

Унтершарфюрер Гартман любив, щоб його накази виконувалися негайно і його нагайка, химерна вигадка з трьома олив'яними кулями на кінці, ще раз засвистіла в повітрі, заки тіло скорбної матері зникло з-перед його очей.

Щойно тоді, коли нещасну матір виволікли геть, він заклав нагайку за пояс і, погладивши рукоять свого улюбленого пістоля, повернувся у бік трагічної групи.

Він, звичайно і не додумувався, що двоє молодих і прекрасних очей супроводжало його таку знайому багатом постать із відблисками придушеної ненависти, яка, можливо навіть і його закам'янілу душу занепокіла б.

Галя Орлинська чула, що в неї серце завмерло від нелюдського болю і ненависти.

Вона, або так їй тільки здалося, почула навіть, як на хвилину душа покинула її тіло, щоб утекти геть з тієї землі, де такі речі можуть діятися. Але душа та зараз вернулася і Галя почула її молоду теплоту знов. Тільки серце залишалось мертвим.

Вона бачила, як юнаків підводили до стовпів і дротом прив'язували їхні молоді тіла, жорстоко викручуючи руки. На площу впала тиша і в тій тишині почулись слизькі, гидкі слова унтершарфюрера Гартмана, що падали на брук, як грудки олива:

...В імені фюрера і великої Німеччини засуджується членів бандитської Української Повстанської Армії Петра Березняка, Теодора Карановича й Євгена Шека на смерть. Підписав: штурмбанфюрер Брандт...

Товпа здригнулася, ніби сама смерть торкнулася своїми зимними устами порізаних тривогою чолів і сіла злющим метеликом на головах струнких юнаків.

Галя бачила, як підводились рушниці до пострілу, вона бачила навіть (а може їй це тільки так здалося), як із холодних дул вилітали співучі птахи і бачила ще, як обпадали три молоді голови на груди і три молоді постаті в'яли, як в'яне зелений лист від надто гарячого сонця.

Але тоді почула вона, як два палюці, облитімолодою кров'ю слова злинули з спалених гарячкою уст і мов несамовиті голуби затріпотали крильми і полинули в небесні простори:

— Слава Україні!...

**
*

Будь прокляте во віки вічні ім'я душогуба! Хай собак скажених називають ім'ям найстрашнішого собаки во всі часи! Хай закривають вуха свої люди на звук того проклятого імені і хай чоловічі чесні серця здригаються від огиди такого нелюдського звуку. Хай ім'я це, залляте святою кров'ю тисяч патріотів, котиться до кінця світу по зруйнованій землі, мов жакхливе страховище, і хай пригадає людям чим може стати людина, опутана бісом. Хай тисячі мечів і ножів удень і вночі проколюють її немилосердно; хай тисячі і мільйони чобіт кованих копають її по всьому світі і хай мільйони уст спльовують позад себе на її несамовитий звук...

Хай во віки вічні прокляте буде ім'я Гартман!...

Вузькі смуги прокльонів зривались із усіх сторін і спливали до неба, мов могутня просьба про кару для найстрашнішого з усіх душогубів. А він — герр унтершарфюрер Гартман проходив задоволений вулицями міста, з-заду підскакували його вірні собаки, і захоплено заглядав в обличчя молодих гарних жінок. Відомо: припасти до вподоби Гартманові і не піддатись йому — означало тюрму. А в тюрмі попасти в руки Гартмана — це знов означало безконечні терпіння, а вкінці не менше страшну смерть. Гартман стріляв людей власноручно. Він записував точно і докладно кожного ним розстріляного так, як мисливий записує свої трофеї, і задоволено спостерігав, що до магічної тисячки вже не багато бракує. А коли він оту магічну тисячку осягне — тоді жде його аванс... нагорода...

Та не тільки бажання нагороди й авансу вкладали в руки Гартманові револьвер, чи ручний скоростріл (ручним скорострілом в відносно малому часі відносно багато людей можна забити, бачите!). Не тільки це гонило його на місце, де відбувались безконечні розстріли.

Він любив дивитись, як людина падала під пострілами, мов скошений цвіт на землю, як вона корчилась у передсмертних судорогах, стискала і розправляла п'ястуки, кидалась у порох і валялась у власній крові, що щедрою річкою лилася із ран. Відтак тіло пружилося, випростовувалось і знов корчилось, щоб вкінці застигнути в мертвому безруху, вп'яливши змучені терпінням очі в простори. Тоді саме герр обершарфюрер копав своїм тяжким чоботом трупа і наказував підводити нову жертву.

Коли ранена людина човгалась під ногами з болю, притискаючи розпорений живіт й очима благала пощади скорої смерті, коли людині такої очі вилазили з болю з орбіт і просто зв'ячий стогін мішався із харкотінням у грудях — тоді Гартман пригадував собі, як то колись його мама розказувала про Бога, що є паном жит-

тя і смерти, і почуття солодкої могутности заливало теплою хвилею його груди. Він теж почував себе паном життя і смерти тисячів, коли не мільйонів, саме він, син вестфальського різника, що був побожним і помер смертю доброго християнина. Пан обершарфюрер дивився на скручене від муки тіло своєї жертви і тоді нагло приплив милосердя зворушував на хвилину його вестфальське німецьке серце. Він пускав останню милосердну кулю в голову нещасному і почував себе так, як, певно, почувала все себе його побожна мама, коли давала милостиню. І щойно тоді наказував підводити наступну жертву.

Так проминали дні, тижні, місяці в житті Гартмана. Час до часу переривали його спокійне життя листи від матері й дружини; тоді накопичував різним добром пакунки і висилав їх до далекої Вестфалії. І мати його, звичайно, побожна християнка, вбирала на себе зимою хутро якоїсь жидівки, польки, чи українки і йшла до пишної церкви в Мюнстері молитись доброму Богові за свою родину, а найбільше за свого єдиного сина, який десь на далекому Сході стояв на такому страшенно небезпечному пості, як колишній хрестоносець, обороняючи християнство від заливу невірних.

І такої її молитви не переривав ні плач сиріт, що даремно виглядали десь там в Україні свого батька-матері. Плила до неба її щира молитва і тріло її побожне тіло скроплене мученичою кров'ю хутро.

Та в тому часі по правді — Гартман вже давно перестав вірити і в Бога і в чорта.

Богом для нього став божевільний фіюрер, а чортом українські повстанці. Він так і казав в поліційному касині:

— Так же, сьогодні пішов на лоно Авраама 967-ий бандит...

Товариші гратулювали...

— Так, я винищу їх усіх, як нищиться щурів!...

Того дня особливо запопадливо пив. Не можна сказати, щоб в інші дні він не смоктав горілки, але саме

того дня пив якимось так жадібно, якимось так особливо-зажланно. Так немов би знав, що завтра цей трунок уже не прополоче його спраглого горла. Коло півночі, коли вже більшість „чесного” гестапівського товариства розійшлася, Гартман кричав до своїх п'яненкоких, найвитриваліших кумпанів.

— Гей, давайте, нічну контролю зробимо. Нічна-а-а контро-о-оля!...

Гул задоволення прошумів залею, бо всі гаразд знали гартманівські нічні контролі. Заклацали замки крісів і пістолів, затупотіли важкі чоботи по сходах.

В'язниця аж жахнулася. В'язні збилися в кути келій і жах окропив щедрим потом змучені чола. В'язницею пронісся тяжкий зойк...

— Гартман іде...

П'яні гестапівці звалилися, як стадо буйволів, у в'язничний коридор, клацнули ключі і двері першої келії розкрилися з трюкотом. Світло залляло льох сліпучим білим полум'ям і Гартман зареготав.

— Геноссен, тут сама українська сметанка... А ви знаєте, як знаменито смакує українська сметанка?... Ха... Ха... Ха... Тут вам цілий штаб підпільної армії. Переведемо з ними розмову про новий лад у світі націонал-соціалістичного права...

— Браво-о-о!

Запрухотіло в підземеллі і п'яна орда кинулася на безборонних, вимучених в'язнів. Крик... Зойк... Хруск ламаних костей, а відтак постріли, все те змішалось в якусь несамовиту суматоху, що вилізла вікнами надвір і, мов змії, поповзла нічними вулицями міста. Коли ж задоволені опричники вийшли на коридор знов, в камері осталася купа свіжого, паруючого м'яса, і кров залила долівку. Ніс обершарфюрера Гартмана роздувався широко і вдоволено, захланно вдихав у себе пах людського м'яса і крові.

Він — Гартман, закривавленими очима розглядався довкруги, мов хотів вловити якусь думку, що надто

швидко випарувала з його голови, відтак крикнув, п'яно хитаючись на ногах.

— Дру-у-гу-у-у!!!...

Але синові вестфальського різника не довелося зажити дальшої насолоди, бо спочатку здалека, а далі ближче, вкінці з усіх боків заторохкотіли скоростріли. На обличчя гестапівців виповз п'яний жах і вони з несамовитим криком пігнули сходами вгору. З даху гримав скоростріл у темряву. А з темряви цокотіли незнані скоростріли у відповідь все сильніше і сильніше. Гестапівці безпомічно розглядалися довкола і у темряві щезла їхня відвага. Сили для оборони гестапівського гнізда були видимо замалі, бо ворог, що наступав, був вдесятеро, а може й більше сильніший. Та найгірше, що десь пропав обершарфюрер Гартман, найкращий стрілець на станиці. Велика сила підпільників атакувала в'язницю. Німці відстрілювались до останнього патрона, бо знали, що їм пощади не буде. Та вкінці затихли і їхні скоростріли і їхні карабіни, а навіть пістолі. Муравлисько повстанців влилося в страшний будинок. Задзвеніли здобуті ключі і нещасні в'язні стали виходити проклятими сходами нагору. В куті в'язничного коридору знайшли обершарфюрера Гартмана, який, п'яний, зовсім задоволено спав у калюжі людської крові.

Галя Орлинська з повстанським лікарем заходились рятувати помасакрованих в'язнів камери ч. 1. Коли ж привели напівсонного Гартмана, Галя впізнала його і її очі заблищали, мов два розпалені вогники.

Покалічених в'язнів поклали на підводи і ті відїхали. Повстанці збирали поліційні акти й папери. Зносили все, що захопили, між тими стиртами паперів прив'язали Гартмана, який усе ще не розумів положення і викликав якісь накази, бурмотячи п'яним голосом, пробуючи вихопитись із пов'язів; відтак облягли цілу кімнату бензиною і запалили одним однісіньким сірником.

Як властиво мало треба, щоб знищити погань на світі?...

Коли ж повстанці останніми возами від'їздили в нічну темінь, із поліційного будинку вдарило полум'я, а зараз за тим пролунав зв'язчий крик Гартмана, який серед стирти паперів, в яких записані були муки і смерть тисячів невинних людей, смажився живцем.

Крик тієї бестії лунав довго і пронизливо й обливав своєю їдлю темну далечінь.

Рівно і твердо колисались повстанські тачанки.

Постукували рівно і впевнено по рідній землі кінські копита.

Дзвеніла зброя...

Вони, українські повстанці їхали в рідну ніч, у даль, на нові бої, на нові походи, по нову славу.

Обливала їх ніч українська своїм м'яким шалем, як лубка заворожена, і ховала перед ворожими кулями й недобрими очима.

А за ними горіло місто.

Кам'яниці горіли.

Одна... дві... три...

Всі ті, де містилося повітове ґестапо.

І за ними вмирав серед пекельного вогню син вестфальського різника, обершарфюрер Гартман.

**

Була це якась така несамовита сила, що виганяла людей з батьківських хат і наказувала їм іти в темряву лісів, у холодну вологість непроходимих дебрів, міняти вигідне спокійне життя на небезпеку повстанських вовчих походів. І лунало лісом щораз дужче, голосніше:

...сірі вовки...

І лунало воно з нетрів лісових на просторі поля вогняної землі і розбуджувало села й міста, що аж ті відгукувались:

...правди меч архангельський
напевно переможе...

Мряка безжалісної страшної війни нависла над землею. Постріли зривались, мов несподівано сполохані птахи із своїх гнізд, розбурхували тишу і землею гуркотів бій. Бій затихав так само несподівано, як і вибухав. Тільки пожарища, могили, ріки крові значили могутній, нестримний марш проклятого божка війни. І щораз менше чути було глухі стогони, щораз дужче дихало полум'я ненависти, охоплювало своїми вогняними язиками душі і серця.

В Грушівці повідомлено, що в неділю, після обіду, всі військово-охотні повинні збиратися на майдані біля школи, звідкіля відійдуть на місця, де приміщені повстанські вишколи. Грушівка гула й рухалася, як бджолиний рій у вулику.

Тієї неділі отець Сорока говорив у церкві про любов до батьківщини і про те, що після кожної жорстокішої зими мусить загорітись весняне сонце. Бо, казав він, — із усіх справедливостей на світі — одна мудра й совершенна — Божа справедливість. Після смерти може щойно прийти воскресіння. Люди розуміли слова свого священика. Люди взагалі багато дечого розуміли, і тому українське село в ті часи виглядало зовсім таки інакше, як колись.

Грушівська дячиха мала того часу таки багато праці. Бо то, знаєте, і спекти дещо на дорогу треба, щоб дитина на перший час мала, та й узагалі все приготувати, щоб дитина не потребувала в чужій стороні соромитись. Бо то, розумієте, — грушівської дячихи один-одинокий мізинчик-син рушав тієї неділі на війну.

Старий дяк сидів на призьбі з кумом Опанасом, покурюючи свою коротку люлечку.

— Знаєте, куме, я своєї старої не впізнаю. Пам'ятаю, як перед двадцяти з чимсь там роками я вирушав на війну за Україну боротись, що ж то за плачу і нарікань було! А — „ти мене покидаєш”, а „пощо тобі там тої України захотілось”, а лементу, а крику... І так мало нас тоді пішло, пам'ятаєте? А тепер? Вона вам оди-

нака виряджає на страшне повстанське діло, ще й тішитися...

Кум Опанас, інвалід Української Галицької Армії, потер козацького чуба.

— Навчили, о, навчили, кляті, що без нашої України не жити народові. Навчили, що, як город твого сусіда горить, то й твоєму вже не довго в мирі залишатись.

— І знаєте, куме, віряться, що тепер уже не на марне підуть наші жертви...

— Відомо, взагалі треба сказати, що ніякі жертви надармо не йдуть. Бачите, волю народно засівається по полях України не раз і не двічі. Сіяти треба, бо колись жниво прийде багате. Крім того тепер вже відомо: або народ загине, або здобуде своє право. Скоріше, чи пізніше. Гуртом. Тепер, бачите, всі однакові. Немає гірших, чи ліпших. Всі єдині й чесні і тому сила їх велика...

Старі сиділи на призьбі, селом плив гомін. Веселий, неприглушений гомін. Дівчата, святково прибрані, бігали привітними сільськими вуличками, мов квіти холітали своїми, в стрічки повбираними, головами, шелестіли на ходу шовковими спідницями.

А перед школою гуділо. Із шкільної вежі маєстатично повівав блакитно-жовтий прапор і тінню своєю благословив ціле село, і країну.

Управителем семиклясової школи в Грушівці був сотник Мацюк, старий сивоволосий мужчина, з гострими рисами лица, із вриваною шорсткою мовою і військовим чітким кроком. Його роки і рана на нозі (з-під Проскурова, пане товарищу, рана, Біг-ме) не задержували його й на хвилину від кипучої праці. І не здригнулося ні раз пооране зморщками лице, коли старший син загинув рік тому, ані не здригнулося воно тієї неділі, коли молодший, останній син збирався відходити на певну повстанську дорогу.

— Ще й на нас, старих, прийде черга, — казав директор Мацюк, — бо пора це великая есть...

Галя в формі старшини Української Повстанської Армії з тихим вдоволенням гляділа на постать старого патріота і те почуття, невідомо чому, скріплювало в ній віру у власні сили.

В останніх кількох місяцях, що відділювали її від того страшного дня, коли вона вперше в своєму житті зустрілась віч-на-віч із невмолимою смертю, багато дечого в її молодій голові і серці змінилось. Вона вже не раз відтоді бачила смерть (тут її мисль блискала холодно, рішуче, мов наглий відблиск блискавиці) — можливо не раз сама завдавала смерть. Ворогові... Вона за тих кілька місяців пройшла широкі ліси й поля України навпоперек і сама на власні очі побачила ту нечувану боротьбу, що всюди горіла. Вона привикла до крові і свисту куль, а мимо того, коли заходила в терени, які ще не були безпосередньо заторкнені війною, м'який жаль і смуток напливали до її грудей; жаль за тим спокійним життям, за тими підставовими вольностями й правами людини, про які так багато в світі говориться, а які, коли їх жадає для себе і український народ, стають нагло нездійсненими мріями. Галя, як і її народ, всіма фібрами своєї благородної душі тужила за миром, за гідним вільної людини життям.

Директор Мацок став перед нею, обкинув своїм гострим поглядом її струнку постать і замахав руками.

— Я старий вояк! Цілу світову війну перебув в окопах... На всіх фронтах... І я навчився ненавидіти воєнне ремесло.

Галя жажнулася...

— Які ж бо в вас прокинулися нагло пацифістичні погляди!

— Так, пані! Я старий вояк і знаю війну. І тому ненавиджу її не менше, як ненавиджу цей проклятий світ, що не дає нам жити... Цей підлий світ маніяків і божевільних, що гнеться тільки перед л'ястуком, перед силою і для власної користи готов найбільше зло освятити, найбільшого злочинця винести на п'єдесталь

святого. І тому я, пані, кажу, що, хоч я ненавиджу воєнне діло, те підле ремесло мордувати невинних людей, але я готов сьогодні і сам підняти кріса, що вилетів із моїх долонь двадцять років тому, і сина свого благословлю на страшну дорогу. Бо хоч і як я ненавиджу війну, але ще більше ненавиджу неправду й злочин.

Галя дивилася на горючі очі старого вояка і їй стали перед очима жахливі бойові картини, а в ушах залящали зойк і прокльони вмираючих. Вона здригнулася.

— Так, пані, — ненавиджу війну, як ненавидить її весь український народ. Але це згідно з усіма Божими й людськими законами, коли ми меч підіймаємо в обороні власного життя, коли ми не хочемо погодитись із безправ'ям і злочинном, коли ми не хочемо добровільно класти наші голови під катівську сокиру, бо ще жити хочемо. А до життя маємо не менше право, як усі великі й могутні народи.

Він підступив до вікна.

— Бачите, може це й найтрагічніша хвилина моєї старости, коли я бачу, як ті невинні нікому нічого юнаки відходять, можливо, й по смерть...

— Але ж вони йдуть, як ви самі кажете, боронити власного народу. Вони напевно не менше від нас люблять своє рідне село і своє мирне хліборобство, та, коли ворог хоче їм уже й саме життя відібрати, коли ворог тисячами й мільйонами вимордовує невинних братів їхніх, палить, нищить, виселює села і міста — то чи ж можуть вони щось інше зробити, як схопити заховану зброю, і або здобути собі й батьківщині волю, або бодай чесно згинути на рідній землі. Ви, певно, сотнику, пам'ятаєте ту статтю в німецькій газеті, де було названо українців „народом рільників і пастухів”? Так, це правда, ми народ рільників і пастухів, але не треба нікому забувати, що ковалі наші невчені добре вміють плуги на шаблі смертоносні перековувати, а сопілки чабанів наших мають дивну властивість, — вони можуть стати сурмами, які скличуть мільйони воїнів на пляцдарми.

Директор Мацюк дивився кудись далеко. Може, в простори молодости своєї?

— Це правда, пані... І тому я люблю їх! Бо коли б інша думка вклала їм кріс в руки — я ненавидів би їх!...

Галя встала, поправила пояс.

— Думаю, сотнику, час...

— Час, пані!

Вони вийшли на майдан, де хвилувало море голів. Хвилувало, як хвиліе доститлий лан збіжжя під подувами ласкавого вітру, як хвиліе сад у промінні теплого сонця. Але цітко затиснені уста і гарячі блискучі очі не зраджували внутрішнього буревію, що хвилував серця і душі грушівських, та чи тільки грушівських, селян. Вони ж бо прощали своїх дорогих. Мужів... Братів... Синів... На непевну долю... А може й на певну смерть!... Але не плакали материні, сестрині чи й жіночі серця... Не кривавились, бо крови не було. Всю висмоктали хижі вороги, і тепер серця українських селян були в камінь затверді. Всі знали, що це немінучий бій розклекотів. Могутній зрив за своє життя, за своє власне право. Нікому заховатись у глибині власного хутора. Могутній вогневій цілою своєю страшною силою вдарив мученичу від століть країну. І народ чув на своєму лиці пекельні подмухи хуртовини, але не відвертав лица свого, бо знав, що хуртовина з усіх сторін шмагає. Народ закусив зуби і уперся ногами у свою рідну землю... Ні!... Він не дасть себе викинути з землі предків своїх, що її щедро кров і піт прабатьківський зросили. Не дасть! Буде боронити! Як звір! Доки Всемогучий сили пошле витримати! А коли сили не стане, і така Божа воля буде, то як воїн згине. Затине, як господареві сановитому пристало. Впаде, як господар, обороняючи свою власність перед розбійниками... Перед бандитами... Перед душогубами...

Горіли села...

Коли в підручнику історії читаємо про жахіття минулої війни, то завжди знаходимо описи, як села горіли. Але в ту епоху села горіли інакше. Це не спалахували вогні від гарматних набоїв, сполохуючи затишний мир хліборобського добробуту; це не випалювали відступаючі армії свою жакливу дорогу. Це було інакше. Не було відступаючих армій, бо фронт був далеко від моря вогню, що нестримно росло, розливалось бурхливими хвилями, грозило затопити весь світ. Це була страшна боротьба великого народу з тисячами поліційних відділів, полків, з цілими арміями поліції, які насіли на горло і грозили задушити свободолюбних синів трагічної землі. І вони, непокірні сини непокоримої ніким землі, горіли в могутньому, надхненному зриві проти тиранії, проти ненаситного ворога.

Села кипіли, як кипить вода під покришкою, шамотались в нових оковах, і руками, що на них червоніли ще плями від старих кайданів, розривали нові, ще важчі. Земля гуділа й розривалася від зривів гранат, земля червоніла від крові і жмари попелу покривали розлогі поля. Все нові й нові цвинтарі виростали на непроходимих просторах героїчної землі... Цвинтарі... Цвинтарі... Безконечний ліс хрестів застеляв виднокруг, застигши в могутній молитві. А скільки то мертвих не знайшло місця свого вічного спочинку під хрестами? Скільки то згоріло з своїми хатами, з своїми обістями; скільки то вирваних з-поміж своїх рідних згинуло невідомою смертю і в невідомому місці свій гріб знайшло? Смерть розпростерла свої драпіжні руки над землею і горнула. Горнула багаті жнива, такі багаті, яких вона й сама ніколи не сподівалася.

А села горіли...

А зойки мучених, живцем палених мішалися із бойовими вибухами, з криком воїнів святого повстання і хрипкими зривами гармат зливалися разом у нечувану симфонію війни.

**
**

— Ви знаєте, Галю, чим довше ця наша, страшна в жорстокості своїй, боротьба триває, тим частіше зневіра підкрадається кішкою до мого серця...

Сотенний Крук відсунув з-перед себе карту, на якій щось уважно значив, і зупинив свій погляд на стрункій і засмаленій вогнями боїв і вітрів постаті. Галя перестала чистити свого нагана і з насмішкою глянула на повстанського командира.

— Може хочете на таку тему доклад говорити? А може вам треба фактів і аргументів? Зверніться до німецьких, або большевицьких пропагандистів. Ті вам багато дечого можуть розказати про „безвиглядну боротьбу українських повстанців”.

Сотенний почув колючий насміх у Галиному голосі.

— Ви мене, Галю, зле зрозуміли... Я знаю, що наш шлях правильний. Але глядіть, як це воно трагічно складається. Повстання горить не тільки в нас, але і в Польщі, Югославії і деінде. А всі вони дістають допомогу, як не з Лондону, то з Москви. А ми? Перемога німців — це для нас певна і скоро смерть, а перемога тамтих — теж не краще...

— А чи ви думаєте, що ті нові „визволителі” погодяться колинебудь на дійсно вільну й незалежну Польщу, чи Югославію?

— Але ж... Поляки мають гарантії...

— А дехто свище на ті гарантії! Це впрочім виявилося наявно в 1939 році, коли польська армія дістала удар у плечі...

— Дійсно, але тоді був привід: „Західня Україна”.

— Привід? Ви маєте гумор, друже. Привід усе знайдеться!

Галя нахилилася над револьвером, а сотенний Крук про щось напружено думав. Про те думали всі ті, які підняли зброю свою проти тираній. А український народ в обороні свободи підняв зброю багато літ тому назад і ніколи її з рук своїх не випускав. Бо було ясным, що воля й справедливість тільки тоді запанують на світі, коли з лиця землі зникнуть усякі імперіялізми.

А втім — думати не було коли. Доля керувала інакше. Вона вклала зброю в руки свободолюбних, кажучи: — Хто волі хоче, хай здобуває її!

А села горіли...

А закуреними шляхами гнали полки, полки, полки...

Армії переганяли армії...

Жінки... Старики... Діти...

Воїни...

Оборонці волі...

Власної... І не тільки власної...

**

За лісом, у якому стояв один із повстанських загонів, з'явилися несподівано німецькі танки. Загавкали вожо і пристанули серед поля... Зов алярму покотився лісовими дебрами...

— А це що знову за чорт?!!!

Галя саме вложила револьвера до кобури і, схвативши свою фінку, засміялася перлисто від дверей.

— Німці несуть вам, друже, новий матеріал для філософських роздумувань...

У лісі гуло.

Зв'язкові розвозили накази. Частина займали становища. Курінний командир Степ над'їздив на своєму вороному коні.

— Поручник Орлинська!

Галя виструнчилась.

— Табори відступають, держатимемо тили до кінця часу. Ви переберете провід санітарних частин.

Галя загоріла, як загоряє вранішнє небо під першими проміннями сходячого сонця.

— Друже курінний, прошу дозволити мені залишитися з бойовими частинами. — Ви знаєте, що минулого тижня в тюрмі розстріляли мого брата...

— І ви хочете відомститися?!!!

— Ні... Я тільки хочу віддати німецьким сестрам свій довг...

Курінний хвилину вдивлявся в глибокі очі поручника Галі, а відтак кивнув рукою.

— Гаразд... Тільки... тільки... вважайте... на себе...

Сотня Крука займала становища на краю лісу — там, де дерева клином врізувалися в поля. Підводили важкі скоростріли. А німці стояли в віддалі і нерішуче вп'ялювалися дулами далековидів у лісову темну стіну. Вони привикли, що вже здалеку вітав їх завжди вогонь повстанських скорострілів, але тим разом ліс насупився перед ними мертвецькою тишею. Німці тиші не люблять... Тиша і спокій нагадують їм смерть... Ліс бовванів перед ними чорною кучугурою і ховав у собі таємницю. Командир поліційних відділів рішив вкінці:

— Наступ!...

Гураган вогню вдарив об ліс. Посипалася кора, листя, земля. Танки зрушилися мов почварні кошмарні чудовища і стали надсуватися. Вдруге зірвалося море вогню і впало на ліс. А ліс мовчав. Німці щораз відважніше виставляли голови з будок своїх панцерів і їхній командир обіцовав собі вже зовсім легке виконання завдання, коли нагло, на найвищому дереві, на краю лісу, знявся, мов велетенська чудна птаха, повстанський прапор і в тому моменті ціле пекло вогню вдарило по танках із трьох сторін.

Німецька піхота, що готовилась до наступу, впала на землю, мов снопи під пошмагом несподіваного вітру і грубий сердитий прокльон викривив лице німецького старшини.

А танки наближались...

Танки гуділи глухо, важко і зневажливо обганялися від тисячів кусаючих мух, що із дзиготом виривалися з лісової гушавини. Панцери були безпечні. Але... Нагло з одного панцера бухнуло полум'я, повітря прорізав нелюдський гук і стовп вогню знявся вгору.

Німецький офіцер кусав губи і плював до польового телефону.

— Два панцери розбиті... Бандити стріляють цільно протипанцерними набоями...

— Прислати літаки...

А тимчасом горді німецькі панцери і фортеці за-вертали в безпечну віддаль.

Галя обтирала спітніле чоло і сміялася.

— Друже, як там ваша філософія?

Але сотенний Крук мовчав, чоло його було порисо-ване глибокими морщинами. Він через далековид обсер-вував рухи ворога. А з далечі зривався якийсь новий гук. Очі сотенного блиснули.

— Зв'язковий!...

— До штабу!... Скажеш, що надходять літаки і я виконую другу частину наказу.

Це надходила зброя, проти якої не сила було вже встоятись на висунених позиціях. Літаки надпливали ключами й окружали ліс. Сотенний видавав накази.

Галя станула перед ним і він жажнувся від вогню, що плив із її молодих очей.

— Друже, я залишусь із першою чотою. Ручу, що наказ буде виконаний.

Сотенний Крук знав, що таке завдання, яке стояло перед повстанськими відділами, можна тільки першій хоті доручити.

— Галю, але ж ви повинні відступати...

— Я відступатиму враз із першою чотою...

Тіні зникали в гущавині. Галя перебрала команду відтинка. І кільканадцять тіней залягло у земляних ро-вах під коренями дубів. Був це останній час, бо над верхками дерев заревів кошмарний бик і посіяв скоро-стрільним вогнем по місцях, де перед недавнім часом були повстанські становища.

Ліс закипів...

Дерева перевертались із страшним стогоном, листя облітало на землю, а літаки шаліли. Так, як тільки німецькі літаки шаліти вміють, коли нема для них жодної небезпеки.

Тіні тулилися до грубих коренів столітніх дубів і здавалося їм, що хвилини минають божевільно повільно... Видержати годину... Годину видержати, а за годину табори й головні частини будуть уже на нових становищах і горстка оборонців зможе подумати про свій відворот.. А що повстанцеві відворот? Мов тінь прошугне під деревами і мов тінь між деревами пропаде.

Літаки нагулялися і відлетіли...

Німці наближались до лісу з трьох сторін, а від чола під охороною танків...

Галя збагнула небезпеку... Її рішення впало скоро.

— Відступати!

Три четверті години проминуло...

Тіні розпливалися в темряві...

Галя підповзла до середніх становищ і погладила рукою скоростріл.

— Видержимо!...

Над лісом маяв синьожовтий прапор, подіравлений, мов сито кулями і лопотів весело під подувами вітру. Він пісню співав. Пісню про народ, що за волю вмирати не жаліє... Про героїчний народ, символом якого є вічно чистий блакитний підхмарний безкрай і благоденне сонце.

Німці підступали під ліс. І тоді Галя прилягла ще тісніше коло скоростріла, немов коло довгожджаного любчика, і він зацокотів несподівано й колоче... Крик ранених німців змішався з гаркотом зброї... Загнали скоростріли... Але Галин скоростріл не вмовкав... Йй видавалося, що скоростріл співає... Про що він співає? Про волю... Про гарне і щасливе життя мученичого народу, якого жакливу, нечувану в світі боротьбу на-

городив вінцем перемоги Всемогучий Бог... І не чула Галя, як кусаюча муха вдарилась на льоту об її ногу... І не чула вона теплої, молоді крові, що спливала на святу рідну землю. Вона бачила тільки ворожі тіні перед собою...

— Година... — зупинилися її очі на годиннику. — Наші безпечні... І зірвався наново вогонь скоростріла... Німці наступали хвилями і не могли перемогти пекельного вогню з лісу. Їх командир казився від злоти. Піна виливалася йому з рота і він кляв увесь світ, вояків своїх, а найбільше дияволів, що залягли в лісі і косили мов ошалілі ряди наступаючих німців. Вкінці він кинув свої відділи з усіх сторін і вони цілою силою вогню, мов струмінь ляви, влилися в ліс. Але тут сталось щось таке, чого ніхто не дожидав.

Галя лежала коло свого скоростріла і їй причулось далеке... рідне... знайоме...

— Слава!... Слава!... Слава!...

Німці вискочили, мов усіми чортами гнані із лісу. За ними мов пекло, зірване з припон Люципера, гнала кавалерія... Закричали... Застогнали... Задрижала земля... Німці розлетілися під могутнім ударом... Це була легендарна кавалерія Ташкента. Кавказького неustraшимого борця за свободу, який спільно з Українською Повстанською Армією громив ворогів свободолюбних народів.

Коли Ташкент, смаглий, стрункий кавказець нахилився над закривавленою постаттю, жаль захопив його серце. Він знав поручника Галю... І коли зустрів у глибині лісів стрільців першої чоти, які на Галин наказ відступали, і почув, що вона залишилася на становищі, крикнув своїм кавалеристам.

— Мої, ви знаєте поручника Галю?

Гей, і хто ж би не знав поручника Галі? Відважної повстанської героїні й гарної дівчини, в якій багато кохалися, але ніхто щастя не мав.

— Підем виручати її?

Гроном прокотився визов і Ташкентова кавалерія пішла вперед.

Лікар хитав головою.

— Вісім ран... І так прямо чудо, що вона ще віддихає...

Галя порушилася... Відкрила очі...

Сині, добрі, глибокі очі...

Впізнала кавказького повстанця...

— Це ви... Ташкенте... Дякую вам... і хлопцям... дякую... щаслива, що вмираю під нашим переможним прапором... і під гомоном нашої повстанської пісні... Ташкенте... просіть хлопців... хай заспівують... нашу... повстанську...

Її очі впали, мов два дорогоцінні камені в пропасть... Вона ще кілька разів дихнула... Глибоко... Мов би востаннє хотіла натішитися здоровим і любим запахом рідного повітря... А відтак застигла у безруху.

Ташкент, старий повстанський старшина стояв мов закам'янілий.

На землю лягала рвучка, повстанська співанка... Про походи бурхливі... Про бої страшні... Про перемоги золоті...

А над лісом лопотів, мов сито подіравлений прапор...

— О —

СТАРИЙ

На світі, правдоподібно, новий, прекрасний день. Не можна напевно цього ствердити, бо через вікно, на глухо дошками забите, не продістається ні один ясний промінь, але серце відчуває, що таки дійсно на світі мусить бути день. Дивно це, як серце відчуває прихід дня. Ніби нічого не видно, ніби нічого не чути, але серце заворушується неспокійно, як пташка від першого променя сонця і починає співати: новий день... новий день...

Щоправда не можна його оком доглянути, не можна оком спостерігати його лагідної, солодкої ясности, але саме серце ловить якийсь далекий приглушений гомін, що проривається навіть через покриті плісню грубі мурі. Він продістається через густу стіну темної духоти і вдаряє об серце, як могутня хвиля об берег. І серце дрижить, неначе висохлий кленовий лист, коли після довгої посухи спадуть благословенням на нього перші краплини життєдайного дощу.

Вкінці глухий лоскіт проноситься підземеллям, скриплять десь далеко ковані двері і тоді вже знаєте, що на світі дійсно день. Струмок світла перелякано вскочив через відкриті двері, збіг до льоху, просовгнувся коридорами, глипнув через вузькі отвори „візитирок” і сховався десь у найтемнішому кутку, немов переляканий важким стуком чобіт, що наближалися.

Петро Деркач зривається щодня першим. Він не може спати.

— Людина ліпня, — каже, — ове відіспала...

Постать старого селянина бовваніє кумедною кучурою в півтемні. Він старанно складає свій вилялялий сукняний плащ в кутку, а відтак сідає, підібравши під

себе ноги і починає говорити. Він говорить завжди більше сам до себе, як до кого іншого.

І сам себе найбільше слухає.

І собі ще й потакує...

— Так... так...

А говорить він завжди те ж саме. Починає своє оповідання від опису свого господарства. Ми всі вже знаємо, з якого дерева була побудована його хата і стодола; знаємо, що Лиса дає дуже добре молоко, а Зозуля виводить такі телята, аж диво на цілий повіт; знаємо теж, що на Помірках вдається знамените жито, зате на Бодяках пшениця росте навдивовижу; знаємо навіть про всі примхи старої Деркачихи, яка щоправда є дуже доброю господинею і непоганою жінкою, але трохи сварлива і надокучлива. Ми знаємо вкінці, що Деркачів Василь — це парубок на всю околицю: вродливий, і розумний і, коли вірити отцеві парохіві, то „Плотію” від коли Березів Березовим ще ніхто так, як він, не співав.

Про свого Василя найбільше оповідає старий Деркач. Упродовж цих довгих без кінця місяців, що прогнали в тюрмі, оповідання про Василя стало для нього дійсним налогом. Кожного нового в'язня зустрічало одне й те саме питання:

— А не чували ви там нічого про Деркачєвого Василя з Березова?

А коли новий в'язень похитував головою, мовляв — „ні”, старий відходив до свого кута з похиленою головою, щось мимрячи під носом.

Бо як то хтось такий міг бути на світі, щоб не чув про Деркачєвого Василя, першого парубка в Березові?...

Коли під час розмови ми запитували старого, яке його найбільше бажання, він заєдно відповідав, тупцюючи пальцями просто перед себе:

— От що, мій пане, щоб почути ще як у церкві мій Василь „Плотію” заспіває...

Але на це було малувато надії.

Поправді, то надії не було ніякої, бо старий Деркач

був наклеюваний страшним іменням „саботажник”, а для таких одна дорога з в’язниці — на бункери, на розстріл...

Але він про це не знав і навіть не додумувався.

— Як я піду додому, — казав він часом, обсмоктуючи дерев’яну ложку, на якій висіла ще якась одна крапля воднистої зупи, — як я піду додому, то я вам, очевидно, передам „баламута”. Го-го! Здоровенного баламута передам. Господарського. Хліба свіженького, сала грубого, ще торішнього, і бакуну не забуду. Аякже...

— А часнику не забудьте, вуйку.

— Часнику хочеш? Добре — і часнику передам. А в мене часник росте здоровий, як цибуля великий. Тільки пригадайте, як додому йтиму. Пригадайте, бо їй Богу забуду...

— А коли ви, вуйку, вже нарешті додому йтимете?

— Коли питаєте? Га? Господь його святий знає. Але піду. Бо правда моя, як олива наверх вийти мусить. Мусить!...

Кирпатий Юрко, що то пачкував коней із Волині до Галичини і дожидав транспорту до Майданку, зривається мов бджолою вжалений.

— Вуйку, ви зовсім здуріли! Ви аж тут правди зайшли шукати?

Деркач глядить на нього своїми глибокими, розумними очима, неначе б переполоханий несподіваним вибухом, а відтак розкладає руками.

— Правди, сину, треба всюди шукати. Бо вона всюди є. Тільки часами присипана людською злобою... Аякже.

З Деркачем така справа. При ревізії після здачі контингентів знайшли у нього кілька пудів збіжжя. А що він не здав повністю контингенту, то саботаж був очевидним.

Минав місяць за місяцем, а Деркач не переставав вірити, що його невинність, його правда, бож він ту жемінку збіжжя залишив, щоб на насіння було, виїде таки наверх.

Того дня навис над тюрмою якийсь неспокій. Крім вартового, який вистукував свою безконечну мандрівку по вулиці, не чути нічого, навіть не відбулася щоденна контроля камер. А ще й старий Деркач після обідньої зупи замовк й, обпершись об стіну, дрімав, тільки час до часу бурмочучи щось, ніби крізь сон.

Як тоненькі смуги світла на коридорі почали бліднути, ніби вмираючи, хтось застукав об стіну від сусідньої камери. Вікно сусідньої камери виходить на тюремне подвір'я і часами можна побачити, що робиться там, на тому подвір'ї. Раз... раз... два... два... раз... три... три... І знову тихо. Стихає все. Навіть серця перестали на хвилину битися, бо це передавалась із келії в келію вістка, що готується нічна „гулянка”. „Гулянка” — це розстріли...

Кого братимуть? Це питання, наче важенна брила льоду, паде на кожного і причавлює його до землі. Вечір западає. Тиша глибшає, як глибшає море, відкриваючись під пошмагами хуртовини, наче б хотіло проковтнути простір.

Наглий блиск світел, що заливає коридор кусаючою до болю яснотою, стає перед очима, як з'ява смерти. У відкритих дверях з'являються зачервонілі на обличчях пияцькі постаті і регочуться готові до пострілу автомати.

Прізвища падають, як куски грані, що пече лице і серце.

Постаті виходять із камер, як з'яви.

— Деркач Петро! — впало жорстоко і несподівано.

— Що-о-о-о? — закричав хрипло, схватившись за горло і, захитався, як хитається столітній дуб, коли його підріже жорстока пила.

— Виходи!!! — загомоніло столунно. Ворожі руки схватили старого і, наче непотрібний мішок, викинули на коридор.

— Василю... Васи...

Тоді нагло ціла будівля здригнулася від страшного гуку. Жаскі вибухи змішалися з криками і виповнили простір диким шумом.

Десь здаля заокотіли скоростріли. Їх гамір, неначе мелодії чарівної пісні, вливався під землю, де на хвилину все застигло, знерухоміло. Ще хвилинка й гестапівці рванулися нагору. Задзвонили замки.

А в'язні стояли непорушно, тільки Деркач старий лежав на підлозі, важко постогнуючи.

Стрілянина то приближалася, то віддалювалася; голоснішала, то стихала, наче б заломлювалася. І коли наглі удари забилися об двері льохів підземних, в'язні впали на коліна і ніким не підказана молитва зашуміла, як гомін весняного дощу. Тоді двері розірвалися під могутніми ударами і молодий юнак збіг у підземелля.

Він станув, наче вкопаний, на вид старого. Деркач порушився, звів очі вгору, сів на кам'яній підлозі, щось забурмотів, а відтак, наче рушений якоюсь несамовитою силою, зірвався і з простягнутими руками підбіг:

— Василю!!! Васи...

— Тату!!!...

Стрілянина втихла. Повстанці заволоділи в'язничним будинком. Як в'язні виходили, випущені українськими повстанцями на волю, надворі стояла тиха, зоряна — українська ніч.

— O —

Ми сиділи, як звичайно, на веранді Степового дому і покурювали його знамениті завжди цигарки, споглядаючи у вечірню далеч. Степовий, на якого саме того вечора припала черга оповісти якусь цікаву історію з власного життя, сидів, допиваючи склянку темного, важкого вина.

— Знаєте, я пригадую собі той день незвичайно виразно. Сонце горіло так яскраво, що від ясності тієї блакить аж побілїла була, неначе полотно. Золотисті, набряклі збіжжям лани розливались довкруги, як безкрай якогось незвичайного океану, що залив довкілля — землю і зелень, навіть срібноголосих жайворонків. Повітря тримтіло, наче б і воно душилося від жару, мов віддишу і йому вже не ставало. Я лежав на самому березі того океану, відпочиваючи після довгого маршу.

І тоді в далечі я побачив чорну тїнь, що посувалася скоро в мою сторону, хитаючись на білявій просині неба, як прапор на щоглі корсарського корабля, що вибрався на безконечні моря шукати добичі.

Я признаюся, що всього чорного не долюблюю. Чорний колір нагадує мені смерть. А хто любить згадку про смерть?

Чорна тїнь наближалася невідхильно, аж я вкінці побачив, що це було неймовірно чорне волосся на голові жінки, яка йшла між ланами. Воно в соняшному світлі блищало й мїнилося, як чорний прапор. Я ще краще заховався між збіжжям і ждав її приходу. Знаєте, навіть дорослій людині часом хочеться по-дитячому зажартувати. Коли ж я почув її кроки вже зовсім близько, я вискочив нагло з-поміж збіжжя і мусів прийняти якийсь несамовитий вираз обличчя, бо вона скрикнула

з переляку, зловила руки за шию і чкурнула так скоро, що я навіть не міг розпізнати і побачити добре її обличчя. Але зате я побачив, як розситались черлені коралі, бо вона від перестрахи, очевидно, піймала на мисто і воно розірвалося і розсипалося горіючими, як жаринки, ягодами...

Через хвилину жінка зникла в далині, а я стояв як дурак, не знаючи, чи радіти, що наполохав її, чи жалкувати. Ви знаєте, романтичність — це притаманна прикмета кожної людини. Вкінці я почав шукати між збіжжям і знайшов три коралинки, які так собі, без ніякої глибшої думки заховав у кишеню.

Степовий пошолопав у своїй бездонній мошонці, з якою він за ніяку ціну не розстався б, вийняв звідтіля три червоні коралинки, що зажеврїли на його долоні якимсь особливим блиском, зараз же і погаснувши, і поклав їх на столі.

— Ось вони. А їх історія, яка зачалася такої літньої днини, закінчилася давно і безнадійно. І зовсім не романтично.

Іван, що то так дуже любив всілякі таємничо-романтичні історії, засміявся голосно, так голосно, що коралинки на столі ніби заворушились і, вдаривши об себе, задрзвенїли.

— Знаменито, знаменито — казав Іван. Ти старий воробець, старий, стріляний, але таки попався.

Степовий ніби усміхнувся, а ніби скривився і голос його став м'який, аж оксамитний.

Він продовжував, не звертаючи уваги на Іванову репліку.

— Ото ж того дня я повернувся до нашого табору з зовсім дурним почуттям. Ви вірите мені, що найдурніше почуття в людини тоді, коли вона втратить те, чого ніколи не мала. Командир Сергій, а з нього був не абиякий психолог, як звичайно, сидів над своїми мапами і вирисовував шляхи прийдешніх баталій. Коли я скінчив свій звіт, він забасував, щиро усміхаючись.

— Ви, друже, сьогодні користуєтеся незвичайною скороговіркою. А це знак, що вас щось незвичайне стрінуло. Ото ж докладайте виразно про все, бо знаєте, що в нашій ситуації кожна навіть найменша дрібниця може мати особливе значення. А ваша місія саме була й переглянути терен і зробити оцінку всього, що бачили, завважили, чи почули.

— Я, командире, звітував вам докладнісінько і не думаю, щоб призабув щонебудь, бо, як знаєте, пам'ять у мене не погана. Настрої серед наших людей хороші, дух бойовий, ненависть до ворога горюча, та конструктивна, не така, як колись, „щоб моему сусідові корова здохла”, але така, щоб ворожий сусід здох, а корова нам залишилася. Ворог — як ворог. Ще скалить свої зуби, але зуби ті вже поцерблені. Ворог — це головних шляхів тримається, але вже бічних доріг боїться. Всюди написи „увага, бандитські терени”. Бандити у ворога — це ми. Люди сміються із тих написів і повертають їх, куди належить. Ні, нічого я не забув і, думаю, звіти районних і підрайонних теж точно передав.

— Знаю, знаю і вірю — сказав командир Сергій добродушно, як звичайно. — Але я певен, що ви щось призабули. Подумайте уважно...

Я почував себе так, як учень у школі під допитливим поглядом пана професора.

Вкінці оповів я йому про зустріч з чорноволосою жінкою. Він зморщив чоло і сказав незвичайно поважно.

— Я знаю в наших околицях тільки одну жінку, яка відповідала б вашому описові. Тільки одну жінку з таким волоссям і, коли це дійсно вона, то раджу вам, друже, не схрещувати своїх шляхів із її, бо це буває інколи — тут його обличчя проясніло і в очах заграли іскри веселощів, — навіть небезпечно.

Я не звернув особливої уваги на командирові слова, бо думав, що це звичайні шутки.

Дні, що надплили, — були буревійні. Фронти переходили попри нас і почерез нас. Наш відділ маневру-

вав між ворожими валами, часами вступав у бій, коли це було необхідним і корисним; часами тільки виминав ворога, зачепивши, щоб його подражнити, а часами наш відділ і відступав. Як це взагалі бувало в ті одчайдушні часи.

Ми перечували горючі степи. Холод і ласкавість дрімучих гір і темних лісів облила наші змучені довгими дорогами постаті. А ворог наступав; ворог оточував нас з усіх сторін, як несамовита і несподівана повінь і ми чули хлюпінг пекельної ненависти, що китіла довкола. На світі золотіла спіла багата осінь, а довкруги нас горіло пекло. Наш відділ охороняв дуже важливий просьмик між двома горами, що були зарослі старосвітськими соснами, заливав вогнем своїх скорострільів долину, де, мов роздратоване гніздо шершенів, кипів ворог. Ворог наступав і був божевільний від люті. Йому ніяк не могло поміститись у голові, що недосвідчені селяни, що народ рільників міг би ставити такий страшений опір і так дошкульно жалити його, високо-культурного й опитного у воєнному ремеслі переможця. Ворожка лютя була тріскуча і жаска як прім. Наша оборона була стійка і рішуча. Під нами тримтіла наша рідна земля, ніби овоєм співчуттям хотіла захопити нас до витривалости.

У час того пам'ятного бою я лежав за гострогранним старезним, порослим мохом каменем, від якого на мене падала якась особливо добротлива тінь і я чув, як мій окоростріл щораз більше розпалювався і загірився. Він навіть час до часу закашлювався від умучення. Ворог наростає, як вечірня тінь. Він наближався. Я чув, як його кулі оббивалися об камінь щораз ближче і ближче і з болізним дзикотом падали в мох, як іскри. В долині біліла дорога. По ній, як кошмарні почвари, лазили танки. Під ними дрижала наша рідна, дорога земля і стогнала, немов душила ся від знемоги. Ще далше в долині синів потік. Він хвилювався тривогою, бризкав від жалю срібними хвилями об мовчазні береги, наче б хотів пропрізти шлях і поглинути ворога. Затопити во-

рога. Бо це був наш рідний потік. Український. Він купав колись наші молоді тіла, він пестив нас своїми ласкавими хвилями, він любив нас.

А ворог наближався. Він наче шалений двигався проти нашого вогню, падав і знову вставав, плював кров'ю і важкими, як альпійські скелі проклинами, але все таки безжалісно просовувався все вище і вище.

Від наших становищ, від гір, кров тоненькими струмочками дзюркотіла і розмальовувала мох у пишний узір килимів.

Наказ пролунав між скелями.

— Відступати на Кичеру.

Кичера — це гора поза нами.

Шлях, що під нами, скручував гострим закрутом попід Кичерею і пнявся стрімко вгору і саме цей відтинок ми мали б оборонити, коли оборона долішніх становищ стане неможливою.

Вогонь від наших позицій нагло затих і ворог, сипнувши ще раз із своїх скорострілів і гармати, зупинився від здивування. Він, очевидно, не міг бачити, як поміж скелями й соснами просувалася наша горстка на нові становища, а поки ворог зорієнтувався — було для нього запізно.

Ми залягли на Кичері, звідкіля так добре було видно закрут, через який ворог мусів пройти, поки до нас дібратися. Ми знали, що військові частини ми могли б задержати, але проти танків наша зброя була безсилна.

Ворог штурмував наші передові позиції.

Дехто сміявся із його даремних зусиль (нас там уже давно не було), а командир Сергій покликав мене і сказав:

— Ми маємо біля п'ятнадцять хвилин часу. Шлях, як знаєте, приготований на зустріч ворожих танків саме на цьому місці. На вас, друже, черга виконати ваше завдання. Хай вам Бог допомагає....

Він потиснув мені руку і я почув, як якесь сердечне тепло перелилось із його жил у мої.

Я проховзнув між скелями в долину.

Моє завдання було на вигляд просте.

Дорога була підмінована і в відповідному моменті треба було її зірвати.

Ця дорога, а властиво цей закрут лежав передо мною, як закручена стрічка і мені здавалось в певному моменті, що я заблизько до місця сподіваного вибуху. Холод, що надбїг не знати звідкіля, здригнув моїм тілом.

Та ба . . . Це завдання я взяв на себе добровільно і треба було мені думати про нього спокійно і зрівноважено. Війна ж бо є й на те, щоб хтось гинув. Діло в тому, щоб знати, за що гинеється, а тоді й смерть стає лепшою...

Іван, що гойдався в фотелю, слухаючи Степового оповідання, тріснув пальцями і мовив:

— Мій дорогий, все таки я цїню того мудреця, який казав, що навіть і найтяжче життя є легше від найлегшої смерти...

Степовий подивився на нього довго і в очах його стояла хмара.

— Ти старієшся, Іване, ти препогано старієшся, старий друже. Якби я тебе не знав, то міг би подумати, що ти препоганий цинїк. А знаєш, що злодії і цинїки це те ж саме, тїльки — злодії крадуть у людей матеріяльні вартості, а цинїки крадуть щось більше, вони крадуть саму радість життя...

Іван скривився, але не сказав нічого.

Степовий закурив нову цигарку.

— Я лежав за скелею і дивився на небо. Небо було сине-сине, як спокійна совість, тїльки скеля здригалася неспокійно. Ворожі танки наближалися. Я вже бачив їх почварні туловища, як сунулися вони під гору, зорячи довкруги гарматами і скорострілами. Вони підїздили до місця своєї долі. Я ще раз поглянув вгору, де Кичера цілувала блакить і де лежали на становищах мої пре-

красні друзі. Тоді я почув ще й шум, наче вал води котився. Це наблизкалася ворожа піхота. І тоді сталося...

Захиталися гори, дорога, старосвітська така добра дорога скрутилася від несподіваного болю, засвистало в повітрі зірване каміння і мені видалося, що передо мною відкривається бездонна, чорна пропасть. Я крутнувся і полетів стрімголов. А перед моїми очима — загоріли черлені коралі, намісто розірвалося і коралини з несамовитим дзенькотом покотилися за обрій.

Перше, що сприйняла моя свідомість — це була кромішня темнота довкруги. Я лежав на ложі з пахущого сіна, духмяного сіна, а темнота притискала мене, наче скеля. Я вправді не відчував ніякого фізичного болю, але все таки я не міг ворухнутися. Я лежав, наче спаралізований, посеред цього моря темноти і щойно з великим зусиллям міг видобути з себе голос.

У темряві почувлись кроки і хтось до мене підійшов.
— Ви чого бажаєте?...

Голос був м'який, як чорний оксамит.

— Скажіть до чорта, де я є?

Голос став ще м'якшим...

— Вам не вільно хвилюватися. Ви в головному шпиталі.

— А як я тут дістався?

— Про це матимете ще багато часу розпитатися. Добре, що ви нарешті відзискали притомність. Може нап'єтеся чаю? Не правдивий він. Липовий...

— Ідіть до чорта з вашим чаєм, ви краще засвітить якесь світло, бо мені здається, що я живцем закопаний, пробудився у гробі.

Її голос (я був певний, що це жіночий голос) був тихий і можливо, що коли б я був менше схвильований, я дочувся б у ньому і жалю.

— Світла не можна світити. Ви знаєте — ми на ворожій території. Згідно на нашій рідній території, окупованій ворогом. Саме поблизу нашого шпиталю вешта-

ються ворожі стежі. Нам наказана особлива обережність.

Вона тихо відійшла. Мені це видавалося ніби явою, ніби сном. Невже ж я загинув від зриву? Невже ж це все тільки післясмертні боління душі?

Я нічого не видів і не міг навіть ворухнутися. Голос перемінювався в темінь. І крім теміні нічого не було. Крім того мене обгортала лють, що в тому часі, коли можливо наші відділи стають віч-на-віч із зненавидженим ворогом — я мушу лежати тут, як у труні.

Це була найстрашніша ніч мого життя. Щойно далеко пізніше я почав відчувати, що все таки маю і ноги і руки і ними можу рушати. Але темнота тривала. Я втратив рахубу часу. Не можу сказати, як довго це все тривало. Тобто, як довго тривала кромішня темнота і моя мука. Бо, здається, немає виміру ні для кромішньої темноти — ні для безконечної муки. Десь довго, довго опісля я почув знов кроки і побачив жіночу постать, яка наближалася до мене, несучи в руках запалену свічку. Вона наближалася, як з'ява в темряві, а жовте світло, що капало зі свічки, надавало їй обличчю неземських колірів. Вона підійшла зовсім близько і сказала:

— Ворог відступив. Скоро прийде лікар.

Саме тоді моє тіло пройняв несамопитий біль і я просичав крізь зуби.

— Що властиво зі мною, скажіть ради Бога. Я відчуваю дошкульний біль в цілому тілі.

Жінка поставила свічку на підлозі і тоді я спостеріг її волосся, яке величавою чорною хвилею оточувало її голову.

Ви знаєте — при зустрічі з прекрасною жінкою, навіть найбільш затвердле серце м'якне, а злість проминає. Крім того, її голос був такий спокійний і лагідний, що я відчував, як хвилювання притихає в моїх трудях.

Вона мовила:

— З вами трапився особливий випадок. Командир Сергій, який уже двічі вас відвідував, хоч ви того й не

знаєте, оповідав нам, що сила вибуху була більшою, як він сподівався, і вас засипало каміння і наша рідна українська земля. Ми взагалі не знали, що з вами сталося. Не можна було в першому моменті запримити особливо тяжких покалічень, хоч дрібних не бракувало. Ваше омління клав лікар на карб психічного струсу. Ми дуже побоювалися за вас. Але, Богу дяка, як бачимо, найгірше проминуло. Тепер ви скоро поздоровшаєте...

Воно і дійсно було проминуло, хоч і не зовсім. Як знаєте, мені повернулася влада в руках і в ногах, але права рука стала зовсім нездібною до кріса, який все таки у повстанському ділі є необхідною зброєю. Що опісля сталося — це менше цікаве. Враз з іншими, які пробивалися на Захід, — відійшов і я, як інвалід. І якесь особливе почуття, що оволоділо мною тоді, коли я востаннє тиснув руку командира Сергія, коли вже з чужої землі глядів я на пасма рідних гір на обрії, не покинуло мене і до сьогодні.

Командир Сергій казав так:

— Друже, ви відходите на Захід. Туди, де вільність ще не пропала. Де будете вільною людиною. Але пам'ятайте, що коли хтось до вас прийде і скаже кличку Р 33 — це буде хтось від нас. Хтось від мене. Пробуйте сповнити те, що та особа вам скаже.

Степовий похнюпився. Він помовчав хвилину, як і ми всі, а тоді сказав.

— І вчора саме, коли я йшов вулицею цього зовсім таки препаскудного міста, передо мною мигнула чорна пляма. Мені станув перед очима такий літній спекотливий день і рідна земля та чорний корсарський прапор на золотому морі. Але ця жінка зникла між натовпом і даремно мені було її шукати. А втім, чи тільки на Україні такі жінки виростають? Я повернувся додому схвильований.

Степовий замовк. Іван скрикнув розчарований.

— І це твоя цікава історія?

Степовий глянув кудись далеко в вечорінь і сказав.

— Друже, чи я винен у тому, що життя так нецікаво зформулювало мою історію?

В тому несподіваному моменті почулися дрібні кроки на вулиці. Хтось відкрив хвіртку, що скрипнула протяжно. Хтось увійшов. Відтак скрипнули двері веранди і ми побачили, як Степовий зірвався на рівні ноги.

В дверях стояла прекрасна жінка, а волосся обпадало на її плечі, як повідь чорного оксамиту. Очі її були чорні і блискучі, як правдиві діаманти. Вона тихо сказала.

— Чи тут живе Степовий?

Степовий стояв, вставши, як мармурова статуя.

— Так, ласкава пані...

— Чи я можу сказати вам кілька слів — на самоті?

Він вийшов на веранду і замкнув за собою двері.

Через кілька хвилин вони обоє увійшли до кімнати.

— Може ви, ласкава пані, відпочнете біля нас на короткий час?

— З приємністю...

Ми звіталися і вона сіла між нами.

Її очі зупинилися несподівано на трьох коралинках, які Степовий залишив на столі. Вона скрикнула.

— Звідкіля ви їх взяли?

Степовий поклонився глибоко.

— Вони мої, ласкава пані . . . Вони промандрували зі мною пів світу. Вони мені завжди нагадують рідну Україну.

Прекрасна жінка закопилила губки.

— Що вони вам нагадують Україну — в це я вірю. Але вони не ваші, а мої. Я загубила їх одного такого гарячого літнього дня, багато літ тому назад, коли якийсь дуже, дуже поганий чоловік мене жажливо перелякав.

Степовому втекла вся кров із обличчя.

— Пані, — шепнув він.

— Знаменито — закликав Іван.

— Я думаю, що ви повернете мені мою власність?

— Але ж так, ласкава пані, тільки...

Вона взяла коралинки, поклала їх на свою маленьку долоню і вони загоріли, запалившись дивними світлами.

— Тільки що?

— Тільки, коли це можливе, проситиму вас залишити бодай одну з них нам на пам'ять.

Жінка взяла коралини, поклала їх на свою долоню і вони знов загорілися дивними світлами.

Вона глянула на Степового такими збиточними очима, що ми всі розсміялися, а він ще більше побілів і захвилювався, наче б ото вперше в його житті серце його забилося неспокійно.

— Гаразд, друже. — Вона простягнула йому одну — найбільшу коралинку, що червоніла на її долоні, наче крапля крові. — Хай вона буде вам спомином від командира Сергія і його дружини. Бувайте...

Вона спурхнула, зійшла східцями з веранди, пройшла городцем, замкнула за собою хвіртку і на вулиці затихли її кроки.

Степовий стояв із простягнутою долонею, на якій мінилась соковитою черленню коралина, і його очі були аж сірі.

Він сів, відкрив заляковану коверту, прочитав і оберся об спинку крісла.

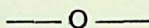
— Життя саме, той найкращий оповідач з усіх, докінчило моє оповідання. Вона прийшла і запитала: чи ви пам'ятаєте Р 33? Я пам'ятаю. Цю ляковану коверту вона мені передала, як одному з Р 33.

Небагато нас із Р 33 залишилось в живих. Одні пропали в дорозі на Туреччину. Другі пропали в дорозі до Скандінавії. Інші пропали ще деінде. Але — тут його голос заломився — вона мене віднайшла, останнього з живучих Р 33. Вона прекрасна дружина прекрасного командира Сергія, який загинув того пам'ятного 1946 р. Вона почерез кордони привезла мені його щоденник. Щоденник, який оповідає про святу боротьбу Україн-

ської Повстанської Армії. Про боротьбу моїх прекрасних друзів. А вона сама — і тоді його голос захитався, як соняшний промінь на склі — вона сама пішла в далеку дорогу. Вона повертається на рідні землі продовжувати боротьбу, яку вів її незабутній чоловік...

Тиша, що впала на нас, як килим, була страшенно важкою...

Рука Степового впала додолу, а черлена коралинка покотилася із співучим дзенькотом по підлозі, як обірваний спогад...

ВОГНІ ЗА ОБРІУ

*Славній пам'яті командира УПА
Шелеста, що поляг у бою з ворогом.*

За обріу вистрілювали вогні...

Ворог наступав з усіх сторін. Дереву стогнали від жорстоких ран і ронили листя, неначе сльози. Ніч, розстріляна ворожими сальвами, біліла, блідла, вмираючи. Страшний, олив'яний град снік, тьав усе живе, рвав на шматки.

Воїн, що лежав біля свого розпеченого, як грань, кулемета, вдарив, неначе з розпуки, головою об землю і — закляк. З його серця, як нелюдський жаль, потекла гаряча кров.

Командир Шелест підняв голову вгору й оглянувся.

За ним — тільки тіні. Тіні, що лежали, пригорнувшись до рідної землі. Не знати було, котрі із них ще живі, а котрі вже мертві. Командир Шелест викрикнув:

— Друзі!...

Воружнулася одна тінь і вона, тінь та, повзла по землі, виминаючи кулі.

— Командире, це початок кінця...

Шелест стиснув рукоять автомата, аж заскрипіло залізо, чи то від болю, чи від злости.

— Ні, Сергію, це тільки кінець початку...

І він бризнув серією автомата, неначе кипучою ненавистю по ворогові, що манячів перед ним...

За ним...

Довкола нього...

— Передайте друзям, що будемо прориватися.

Шелестів голос був тяжкий, як оливо, що з нього виливають кулі.

— Коли я подам знак — прорив...

Сергій повз дозаду, як призначення...

А зза обрію вогні вистрілювали чимраз вище й вище...

Ворог підпливав все ближче й ближче, як несподівана повідь. Ворожі лави хвилювали, вибризькували поза береги; злющі, клекотіли, і кулі вилітали з дул їхніх рушниць, як затроєні жала ядовитих гадюк.

Ніч умерла, впала ниць, і прикрили її мряки, як смертельне рядно.

Командир Шелест відкинув автомат. Автомат вдавився об пень, аж пень той застогнав. І роса, скапнувши із папоротиного листка, заблищала, як сльоза. Автоматові жалко було й боляче, що він прогорів, що він не мав у собі більше сили і більше куль; що він не міг уже допомогти командирові Шелестові у важкому бою. І так, чорний він, диміючи, догоряв до кінця.

Шелест підповз до кулемета. Кулеметчик лежав без руху, плакав тільки, плакав останніми краплями своєї верховинської молоді крові. Шелест відсунув холонокоче тіло кулеметчика набік. Глянув у відкриті очі і побачив у них цілу безодню розпуки. Кулеметчик мав чому розпачати: святий бій ітиме далше вже без нього... Він не зможе вже, як це мріялось, в гарячих боях прилягаючи до вірного кулемета, закосичити свою рідну гуцулію синьо-жовтим прапором.

Шелест схватив кулемет і зірвався, як вибух. Став — чолом у простір.

Врізався головою у небо. Він захитався від тягару кулемета, неначе дуб під вагою століття.

— Друзі, вперед!...

Його голос залунав так голосно, аж блиснув.

Підірвалися із землі тіні, випростувалися, і рванулися вперед...

Командир Шелест розтинав ворожий залив, як корабель прорізує хвилі розхвильованого моря.

Від несподіваної атаки бризнула ворожа повінь, вилилася поза береги. А відділ командира Шелеста шмагував ворога, тратував його, хльостав вогнем.

І коли відділ, прорвавши перстень, пробіг покриті мрякою поля, увірвався в холодну пільму вільного, не окруженого ворогом лісу, командир Шелест пристанув. Обтер піт із чола, оглянувся.

І бійці оглянулися.

Крізь дерева було видно, як заобрійні вогні розгорілися пожежею, залили світлом теплим і ласкавим простори.

Над українськими світами простягав ласкаві руки новий день...

ПІСНЯ ПРО РІДНІ ПРАПОРИ

Славній пам'яті Романа Кашубинського

Серця запалювалися наглими вогнями. Вогні ті спалахували буревійно й обхоплювали гарячими раменами все ество людини, немов довго дождана кохана.

Вогні такі зривалися від обрїю по обрїй. Від світу по світ. Від початку світу, що довкруги, і до його кінця.

У селах, що потопали у вранішній мряці, і в лісах, що шуміли свою відвічну пісню, і на шпильях гір високих, де кремезні трембітари піднімали вгору свої довжелезні трембіти і трембітали-трембітали, аж від того трембітання голосного і пронизливого гори здригалися, рухалися, нібито й вони хотіли з кореня свого двипнутися і рушити туди, куди й усі. Тільки глибоке коріння, що ним гори вросли в землю, не пускало їх, не давало їм рушитись із місця і податися в розгорілі простори. І тому вони, гори ті сиві, тільки дрижали, коливались від гніву могутнього, накіпїлого, від зворушення великого, від любови палкої і жагучої.

А земля стрясалася під пошмагами війни, мов тіло засудженого на хльосту.

Неповинно засудженого...

А всетаки над землею ще висіло сонце. Воно незмінно плило від сходу на захід, не усміхаючись, але й не кривлячись плачем. Ніби, яке йому ж діло до того всього? Яке йому діло до того всього, що десь там, глибоко внизу, діється? Діялось воно таке і давним-давнім, діятиметься і в майбутньому.

І синява близька, така близька, що її можна майже руками досягнути, синява осіннього неба, теж непорушна. І їй ніяке діло. Їй бо і від віку і до віку глибиніти, розливатись нескінченно глибокою чистотою і — тривати.

Десь там же, во вишніх, добрий Бог і собі час до часу вниз споглядав. Хоч Йому й велике діло до того всього, але десниця його не підіймалася в справедливному гніві. Та сама десниця, яка одним порухом могла б все зпинити, все завернути, все направити і напростувати. Видко час слухний іще не надійшов...

А тимчасом там, удолині, люди йшли. Одні йшли на схід, а другі на захід, декотрі навіть на південь. А ще інші на північ. Товклися вони, ніби дорогу свою загубили. Ніби загубилися серед собою самими кладених шляхів і не знали, де дорозі початок, а де їй кінець. Така бо то вже людська природа: сама щось творить, але поки скінчить творити, забуде, що то вона властиво хотіла створити.

Та навіть у ті божевільно розгублені часи були люди, що не забули ні початку ні кінця; які знали, що таке лад і порядок. Це саме вони, ті, у серцях яких вогні полум'яні горіли, як смолоскипи дороговказні.

Їхні дороги — всі, провадили вперед.

Вони своїми сірими, чорними, бронзовими і синіми очима гляділи в сонце, прямо, так, як в око вічності, ковтали синь просторів, як найдорожчу, свіжу водицю і — йшли.

Кудою ідуть ті, що пламеніють?

Чого прагнуть серця, сповнені вогнем великого горіння?

Кучерявий Василь, той, що то найдужчий легін в Молодькові, стояв, розкрячившись посередині сільського майданчика, того, що зараз коло читальні, і, взявшись руками попід боки, ніби до танцю, глядів на молодь і старших. Він казав:

— Там — твориться армія. Наша армія. Наша хлопська армія...

„Там” — це було дуже неокреслене поняття. Всі однаково ж знали, що оте „там” дуже далеко, десь, де за колишніх часів гуцули виїздили на „віжен”, щоб заробити якийсь там корець жита, чи чвертку пшениці,

щоб на паляницю було в передновок. Казали навіть деякі, що оте „там” аж за Сокалем, на Волині. Ніхто докладно не знав, де вона ота Волинь, де то вона саме розпростерлася багатющою скатертиною по українській землі, але, коли вона була аж за отим Сокалем, то то мусіло бути там, де прекрасні сочисті вишні ростуть і де всюди пшениця та й пшениця, не то що Молодьківські вівси та й ячмені.

Дуже далеко так...

У Сокальщину то ще молодьківські люди часами доїздили. Багатий то край. Там чорний хліб взагалі не росте, а самі білі пшеничні запашні паляниці і пироги. Кожен день там, як у Молодькові Великдень: і паска біла, білісінька, і солонина груба аж жовта, ба навіть і ковбаса.

Господарі там сановиті. Відомо: багатюща земля, родюча, не те, що в горах: коли засієш жито, то поміж колосками і пройтись можна, ні одного колоска і не зачіпивши; розбіглися по цілій латці, ніби один від одного тікаючи. А й той колосок — то такий низенький і тоненький, мізерний такий, аж жалко дивитися. а назгнаться треба аж хребет болить, заки снопа назбирати.

Так уже Господь землю між людьми розділив: одним дав багатшу, маснішу, родючу, де збіжжя так колосились, аж стеблини вгинались від золотого тягару до землі, але молодьківцям за те дав щось іншого: гори високі і повітря таке чисте-чисте і таке пахуче, таке пахуче, що такого другого на цілому світі немає. А вийти на Сигли, — дзенькіт польових коників, бриніння тисячів різних комахок, легкий вітер, що від Гиги — все те зливалося у таку мелодію, що слухаєш-слухаєш і наслухатись не можеш. Подихаєш отим повітрям, і чорний хліб добре смакує, і киселиця сама в рот лізе.

Ще, якби так розділити між газдів оту землю, що під фільварком, а ще трохи додати лісів, то й молодьківчани могли б білого хліба собі як вже не виростити, то купити.

Але й на те час напевно прийде. На все приходиться свій час.

Власне казали, що саме там десь за Сокалем українська армія твориться. Казали, що там за Сокалем страшенні старосвітські ліси розлилися, як море, таке, що то йому ні початку ні кінця і саме там, в тих лісах рідна українська армія. Така армія, що бореться і за те, щоб і Молодьківчани, і Гвіздівці, і Старунівці і всі інші по широкій Україні завжди білий хліб мали і не мусіли в чужому ярмі подихати.

Туди линули думками і мріями всі, звідтіля пісні нові, дивні приходили і ще дужче розпалювали вогні в легінських серцях.

Як то там прапори українські лопочуть на вітрі і співають такої пісні, якої Україна давно не чула, як то вони голосно співають, вільно говорять про те, чим українська душа і серце віками накіпїли: про кривду і недолю української людини, про безправ'я сусідів і про те, що „слухна пора настала” скинули вікові кайдани і зажити щасливим, вільним життям. Якби то так почувти...

Василь Кучерявий лопонує себе по широких грудях, аж загуло.

— Я — туди... Хто зі мною?

Відіззався й Іслюків Дмитро, той що все сольо на концертах виспівує, і Бачаків Іван і ще кількох.

— Мой, ми йдемо з тобою... Хочемо і ми ті українські прапори побачити власними очима. Послухати їхньої співанки і нашою гущульською бідною крайкою їх закосичити...

Кучерявий Василь закопилів губи, хитнувся, як струнка смерека і весело так, гучно викликнув.

— А ви, бадіки, ждїть поки ми ті прапори в наш Молодьків донесемо. А донесемо, абим там...

І пішов.

За ним пішли і ті кількоро, що хотїли.

Самі найкращі.

Аж заголосили дівчата, запасками очі втираючи.
Бо найкращі пішли.
Ті, що їх найбільше всі любили.
Всі найбільше хотіли.
За чоловіків. За зятів.
Та що ж — пішли...

Ішли вони не день і не ніч. Дорога стелилася далека і незнана. Доки йшли знайомими пляями та й стежечками, то ще весело було. Але коли зійшли вони, легіні повнобедрі на доли — то ніби й дороги не стало. Незнайомі села. Незнайомі дерева та й ріки і річки якись інакші. Нібито вони мали кличку і треба признати, що добрі українські люди переночовували і годували, але всетаки було якось інакше — чужо. Незвичайно.

Тільки раз, під Станиславовом напоролися на німців.

— Гальт!

Як „гальт” то „гальт”. Збилися легіні докупи. Що то воно буде? Але Кучерявий Василь тільки глипнув на них і шепнув найближчому.

— Мовчати і мені притакувати...

Шорох пробіг між легінями.

— Хто ви і куди? — заверещав німець із червоним, товстим, як у пацюка обличчям, наставляючи просто в пруди Василя „емпі”.

Василь Кучерявий глянув на німця своїми чорними, як вуголь очима, що то як два щойно обгорілі смоляки.

— До Львова. До дивізії...

— Гарно... Шин... Зер шин...

Тільки й усього. Дуже дурний нарід оті німці. Ніби і сила велика, а такі, що то в них толку ніякого.

Коли зупинилися біля волинської границі, за Сокалем, Василь сказав своїм легіням таке:

— Завтра будемо на терені дій командира Шелеста. Щоб як діб'ємося до командира і я кликну „струнко”

то кожен з вас, як смерека, ні чичирк. Це славний командир і ми хочемо до нього попасти.

Ні чичирк.

Струнко!

Бачиків Іван не втерпів.

— А ти ніби його знаєш?

Кучерявий Василь глянув на друга призириливо.

— Коли б не знав, то думаєш, плентався б такими далекими дорогами? Ми разом на Білорусі воювали. Разом в німецькому арештантському вагоні до Львова їхали, як нас гестапо схопило і разом у Львові втікли німцям з рук. Шелест — командир славний.

Раннім-ранком нарешті ввійшли в ліс, де мав квартирувати Шелест із своїми відділами. Василь знав кличку — варти перепустили. І ось станули перед командиром.

Станули легіні на „струнко”, а Василь Кучерявий так і чеше, якби з книжки читав.

— Друже командире, голошу слухняло, що ми прибули на наказ.

Командир зиркнув на них з одного кінця в другий. Поправив ремінь. Ще й шалку поправив, яка якось так неслухняно збилася „на бакир”.

— А ви, друже Василю, звідкіля тут узялися?

Василь тільки ще рівніше випростався.

— Ми — аж з Молодькова прибули. До вас, друже командир. Під синьо-жовті прапори, про які вся Україна говорить.

Командир прижмурих очі, сипнув іскрами.

— А в вас, у Молодькові, прапорів своїх немає?

— Немає, друже командир, — якось так уже тихо сказав Василь.

— То зле...

Командир підійшов до них, глядів на них, ніби кожному в душу хотів заглянути.

— То дуже зле. Бо наш прапор повинен лопотіти всюди там, де нас двох-трьох в ім'я України ще дихає.

Всюди і завжди. Україна бо — всюди. І всюди мусить постати за своєю волю. Не тільки тут, у волинських лісах, але і в Молодькові і всюди там, де українська людина живе і мріє. Мріє про волю. Українські прапори волі — це не тільки ті, що тут над нашим табором лопочуть, але ті в першу чергу, що в наших серцях віщу пісню співають. Як вони не досить міцно співатимуть у серцях — замало буде лопоту тих, що тут у лісі...

Він помовчав хвилину, а відтак підступив до Василя Кучерявого, поклав йому руку на плече:

— Вертайтесь, друзі, назад у Карпати і там теж піднесіть рідні прапори. Бо тільки, коли вони по всіх кутах України замайоріють, тільки тоді усміхнеться нам доля і прийде наша перемога.

Василь Кучерявий стукнув закаблуками.

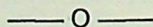
— Чули, друзі, що каже командир Шелест? Давай назад до Молодькова, щоб і на Гидзі і на Нетребі підняти високо в небо наш рідний український прапор волі...

Після сніданку легіні вирушили в поворотну дорогу. Довгий шлях постелився перед ними, але йшлося їм весело і радісно.

А через місяць і на Гидзі і на Нетребі заспівали синьо-жовті прапори.

Аж синява небесна усміхнулася і сонце зупинилося зі здивування на дорозі своїй безконечній.

І сипнуло на легінів, що в долині, пригорщею золота, неначе благословенням.

ОПОВІДАННЯ ПРО ЗЕЛЕНИЙ ЛІС

1.

Командир Павур сидів на пні давно зрубаного дуба і куриив люльку. В нього чорне волосся і коротка шия. Така коротка, що, здавалося, мов би її взагалі не було. І ще мав він короткі ноги. Короткі ноги у високих чоботях.

Він — кавалерист і це зразу помітно. Він глядів на жінку, що лежала в траві і казав:

— Це кінець, Іро. Поза всілякими сумнівами це: крапка...

Жінка підвела свої очі вгору і з них засміялося небо.

— Я чула вже це не раз. Ти повторяєшся, дорогий...

Командир Павур встав і чоботи скрипнули якимсь так хрипло.

— Та тим разом чуєш востаннє. Завтра ворог зачне наступ. Наших відділів — тут немає. Ясно: ми будемо боронитися. Будемо призтися, як вовки. Але це безнадійно. Нас мало. Нас дуже мало тепер. Нас можна б згорнути в кулак...

Командир поправив пояс.

— Ми могли б відступати. І це, можливо, нас врятувало б. Але ми маємо важко ранених, яких не можна з собою забрати. Ти знаєш... Значить: гинемо. В наш час уже не діються чудеса.

Жінка теж піднялася. Вона була прекрасна, молода, як весняний ранок. Та в тім на Україні всі жінки, як весняний ранок. Прекрасні.

— Це ще покажеться, дорогий друже...

Вона підійшла до командира, глянула йому просто в очі і він аж стрепенувся від вопню, що в них горів.

Вона поклала руку на його рам'я. А голос її був, як шум весни, що наближається, що летить просторами.

— А втім, дорогий друже, смерть, це вже не такий і рідкий гість посеред нас...

Командир зморщив густі, стрипіхаті брови і чекавив, якби на камені карбував.

— Це ясно. Але смерть — не рівна смерті. Не люблю дурної смерті. Смерти, якої кроки чую наперед, милі наперед...

Жінка схилилася, зірвала квітку і почепила собі її на блозку.

— А все ж таки, дорогий друже, краще подумаймо про оборону.

Він глянув на неї здивовано і здвигнув раменами.

— Може й правда твоя... — сказав сухо і повернувся до входу повстанської криївки. Жінка пішла за ним.

А ліси шуміли, опівали свою відвічну пісню. А поля хвилювалися. У верхів'ї лісів перекликувались уривки мелодій, неначе вітер відвічний, і від хвилювання отого пелюстки цвітів опадали на землю, на траву, на мох.

Птахи також співали. Цвіття пахнуло духмяно.

Надворі стояло запашне, соковите літо...

2.

Наступ розпочався вранці.

Ще не вспіло сонце добре розгорітися, як на ліс посипалися ворожі кулі.

Вони летіли шаленими воронами, вдарялись об пні столітніх дерев і розривалися із страшним лоскотом. Вмовкли птахи і ліс замовк. Насторожився.

Мовчав ліс. Темною кучугурою насупився, в таємниці вдягнувся і ждав...

Ворог стріляв довго і вперто.

Вкінці розпустив свої рамена, як якась почвара. Рамена торкнулися ліса і застигли. Знерухоміли. А ліс мовчав і ні листком не шевельнув. Ліс глядів на червоне сонце і блакитне небо, закусив зуби від болю, але дальше мовчав.

Тоді ворог вповз, як зміюка в ліс.

Дальше, глибше всувався і слизьким своїм доторком обіймав, обмацував дерева. Цвіти і дерева від гиді стулювали свої голови.

Коли ворог вповз на поляну, де посередині стирчав пень давно зрубаного деревища, в ворожі груди вдарили співучі кулі із повстанських рушниць. Ворог захитався, як спорохнявіла від кореня верба тід пошмагом вітру наглого.

Тоді зачався бій...

Ворог плював гранатами, сипав мільйони сліпучих куль, неначе б хотів вогнем пропалити землю аж до серця. Ворог божеволів від люті.

Лютий ворог...

Бій тривав до полудня.

І ворог вже пінився, як буруни весняної повіді.

І він не знав, що в криївці повстанській забракло муніції. Забрало патронів. Забрало всього.

Командир Павур підійшов до своєї дружини і сказав, як звичайно, сухим голосом, і слово його заскочило, як замок кіса.

— Кінець. Муніція вийшла. Осталася тільки одна куля для кожного із нас..

Вона подивилася довгим, вогким поглядом на нього.

— І ті останні вистріляти в ворога. Тільки цільно, дуже цільно, дорогий друже...

Він дивився на дружину свою і в його очах стояла розпука.

— Просто — вона мовила дальше — нам не треба тих останніх куль. Ми відступимо до кінця криївки. Ворога вгустимо до середини. Ворог ввійде. Бо ворог

захланний. Ворога зміститься в нашій криївці чимало. І тоді, коли перші з них доходитимуть до нас... ти знаєш... наші криївки заміновані...

В його очах блиснула радість

— Дійсно. Значить: наша смерть не буде аж такою дурною...

А ворог наступав.

Його осмілювало те, що від криївки не виривались уже стріли. Ворог підійшов зовсім близько і тоді вибухнула остання сальва. Вона була коротка, але страшна. Цільна. Кожна куля трапила в ворога.

І тоді командир Павур відкинув непотрібну вже зброю й оглянувся по півтьмянній криївці.

— Відступати аж до шпиталю. Там здержатись...

Трьох бійців ще раз обернули в руках вірну зброю і викинули її від себе геть. Вони відступили в темінь. Командир з дружиною йшли позаду. І коли вже доходили до кінця криївки, де містився підпільний шпиталь і де лежали ранені друзі, командирова жінка стрималася.

— Дорогий друже, можливо тим разом правда й була за тобою. Можливо, що це дійсно надходить наш кінець...

Командир взяв її руку в свої гарячі долоні. В його жилах молодим, радісним життям хвилювала кров.

— Павле...

— Ірино...

Її голос був м'який, м'який, аж оксамитний...

3.

Ворог зупинився при вході до бункерів.

Ворог роздумував.

Ворог багнетами розпортував землю, аж поки не знайшов входу. Ворог відкрив двері і кинув гранатами. Раз... Двічі... Тричі... Вибухи стряснули землею. І все стихло. Стихло, як у церкві перед Євангелією...

Тоді щойно ворог зачав вповзати в долину. За ворогом продерся і сонячний промінь.

— Удралі, сссс-сини!... — крикнув хрипло ворог і відважніше став просуватися у темінь, неначе в пекло.

Командир Павур, що здалека доглянув сонячний промінь і почув важкий, сопучий віддих ворога, шепнув:

— Друзі, прощайте...

Він нахилився і ще раз глянув у ту сторону, де, він мислив, стояла його вірна дружина.

— Прощай...

— Сла-а-ава-аа!...

Звідкілясь надлетів відгомін, але темінь сховала все.

Командир клякнув. Хотів запалити льонт...

...І тоді ніби зза хмар донісся рев і пальба скорострілів. Ворог, що вже був вліз у підземелля, рванувся назад. До виходу. Вискочив.

Ті, що були в криївці — застигли...

— Наші! — це скрикнула Ірина і голос її був, як голос серафимів.

Командир Павур встав і знов потер рукою чоло.

Нагорі шалів бій. Шалів, але коротко. Ворог утікав поміж дерева. Ворог губив зброю, губив шоломи й ордени.

Губив свою перемогу, як гільзи вистріляних набоїв.

Від входу до криївки задзвенів знайомий голос.

Ірина скрикнула.

— Босий!...

Всі рванулися нагору. З ліса верталися бійці командира Босого. Ворог згорів, як просохла минулорічна трава.

— В сам час, друже, — це сказав командир Павур. — Я саме хотів зірвати бункри.

Босий засміявся.

Ірина підійшла до командира Павура і сказала так тихо-тихо:

— І цим разом ти, дорогий друже, помилився...

Командир Павур відкашельнув.

— Можливо... Можливо... Можливо: в нас час знову починають діятися чудеса...

А ліс розспівався.

Вітер надлетів теплий, аж веселий і зашумів листям. Цвіти розкрили свої запашні кельхи і виливали пахощі на траву, на мох. І сонце, що зупинилося над поляною, сипнуло пригорщами золотого проміння на землю, на ліси, на постаті на поляні, на дзвінку, українську перемогу.

— О —

СВЯТВЕЧІРНИЙ ЕПІЗОД

. . . А вони йшли, як надходить день. Навперобій, навперелім'я, розстрілюючи кулеметними серіями простір, як розпростертий плащ невидимого ворога. І від палючого подиху скорострільів топилися сніги на шляхах. Вони бо йшли, як ходили їхні предки закуреними дорогами божевільних століть, заливаючи своєю кров'ю, як палкою любов'ю рідну землю. Землю, яка їх виростила. Землю, яка виростила їх, щоб назад їх і проковтнути. І не з ненависті, а з кохання полум'яного. Вони йшли, падали, знов зривалися, як вітер, що, бува, віє тією вопняною землею, щоб припасти до ріллі під лісом, віддихнутися і знов пігнати в простори, зірвавшись, коли найменше того можна було надіятися.

І йшли вони без задержки, бо, чи можна здержати історію в її марші?

Історія чваланала на тисячах запінених коней, що їх морди обростали інеєм, як тні столітніх дерев мохом, і відгомони їхнього чвалу наповнювали весвіти тримтінням.

А вони йшли.

Збігалися тисячами невидимих покручених стежок з-поміж засніжених гір і від їхнього співу дрижала земля. І від їхньої впертости задержувалася в своїй божевільній погоні історія. Хіба ж бо вони були сильнішими від історії?

Командир Сергій провадив свій відділ на святочну зустріч із відділом командира Ігора. Командир Сергій, як архистратиг Михайл. І відділ його як янгельський легіон. Співучий, як вічний космос, усміхнений, як сонце, і нестримний, як судьба.

Кур'єр приніс писульку і передав її Сергієві. Шматок паперу, а на ньому звичайним олівцем.

— Запрошуємо вас, друже, і ваших хлопців на Свят-Вечір до Ведмежої Гаври. — Ігор...

Свят-Вечір? Командир Сергій устав стрункий, ще вищий від усіх, і, могло б здаватися, вищого від нього на цілому світі немає. Могло б здаватися, що коли б він викинув вгору свою замашисту руку, він здержав би сонце в його колобігу. Заблистіли перед його очима сніжинки, що їх вітерець стріпонував із дерев, і задзвонили срібні дзвіночки.

— До Ведмежої Гаври на Свят-Вечір! — мигнуло між деревами і солодко вкусило затвердлі серця.

І коли підвели командирові Сергієві його багатирського коня, він скочив у сідло, аж кінь важко застогнав від милого тягару. Могло здаватися, що кінський хребет увігнувся, аж сотворіння торкнулося животом снігу. І вони почвалали в зимові простори.

Чи треба дивуватися, що ім'ям командира Сергія ворог страшив своїх дітей?

Коли Сергій на чолі відділу янголів-месників ішов в атаку, могло здаватися, що всі янгольські сили зірвалися до штурму. Він звичайно гнав попереду із кулеметом і сів смерть довкола. Так мусіли сунутися крижані гори на льодових океанах, яких ніякій людській силі не здержати в нищівному поході. І тому, коли ворог знав, що це саме командир Сергій наступає, він звичайно тікав. Даремно ж було ворогові міряться із командиром Сергієм і його бійцями. Він мав бо якийсь дивний договір із смертю і кулі, ворожі кулі не чіпалися його. Вони, ніби, боялися торкнутися його багатирських грудей.

Сніговії крутилися між лісами і виривалися на простори доріг, якими трудно було пройти, чи проїхати. Але Сергій проходив і проїздив.

Чвалали вони сніговими безмежжями і перегукувалися із історією. Тією, що прогуділа і принишкла десь там за обрієм і тією, що надходила, стрясаючи світами.

З історією, як із тією дурною, примхливою дівкою, що перебирає женихами так довго, доки ніхто вже її й не хоче. І переможці звичайно перетоптують історію копитами коней, аж зойкає вона від несподіванки, обиди і страшної муки. Але що ж?

Ворог тримтів, коли відділ Сергія мчав рідними просторами. Ворог боявся сніговії, він боявся історії, він навіть боявся самого себе. Хтось міг би спитати: а хто ж він такий, отой ворог? Хоч і як дивним таке питання було б, бо дурневі взагалі важко щонебудь пояснювати, але спробувати можна.

Ворог — це ті зневірені, блуднооокі неохайні істоти, що століття за століттям сунуть непрохані на чарівну українську землю. Ворог — це ті, що смородом своєї великодержавної чуми закурили всесвіт, це ті, що в них хати брудні і душі нечисті; це просто: ті варвари із полиплим, скуйовдженим волоссям, що вигукуючи своїх примітивних і диких пісень, запльовують ненавистю всі стежки і дороги, якими пройдуть.

Ворог, коротко сказавши: це московський завойовник.

Відділ командира Сергія летів у променях зимового сонця, як небесний легіон і світи співали йому до маршу. Десь, хто зна де, святі приготовлялись зустрічати роковини народження Божого Сина і небесні янголи оглядали і чистили зорі, а головню ту першу, що мала сповістити велику новину. У Ведмежій Гаврі командир Ігор з своїми хлопцями приготовляв святвечір і числив роки, які минули від часу, коли він востаннє засідав до святвечері із командиром Сергієм.

Та в ворожих календарях не було зазначено, що тієї днини родиться Правда.

Ворог зрадливою гадюкою повз між лісами довкола Ведмежої Гаври і, обступивши її залізним перстеном, заготовів скорострілами.

Командир Ігор залишив недоварений борщ і зачав оборону. Бій був такий гарячий, що від нього стопилися

всі сніги і потекли річками брудними. Ворог підсувався все ближче і ближче, бухаючи ненавистю, як чорною іддю.

Командир Сергій здалека почув небезпеку. Його кінь зарився копитами в сніг, аж сніг вибухнув білою кучугурою. Відділ став, надслухуючи. Із лісів, що в них ховалася Ведмежа Гавра, доносилися стрілянина.

Сергій повернув коня до своїх друзів, а ті обступили його ласкавим колом.

Не було чути, що він говорив, тільки нагло відділ розіскочився і пропав між деревами.

А командир Ігор вистрілював решту набоїв. Ворог доходив до криївок. Ігор вистрілював останній набій і відкинув непотрібну зброю.

Він махнув рукою і цей помах блиснув в півтемені Ведмежої Гаври, як блискавка. Хлопці зрозуміли її мову. Вони відступали глибше в підземелля. Плян був простий, бо останній: впустити ворога до середини, а тоді, коли ворог, як брудна повінь залле криївки, шукаючи за повстанцями, зірвати все мінами і на крилах несамовитого вибуху злетіти між святих, що також приготувлялися до святвечора.

Ворог відкрив вхід до Гаври. Ворог навіть кинув в'язку гранат і страшенний пук зрушив землею. Коли знов усе стихло, ворог почав обережно влазити до коридору. Коли ж командир Ігор перехрестився і нахилився, щоб зірвати міни, нагорі сталося щось страшного. Несамовита пальба зірвалася, як ураган, як вибух якотось нечуваного вулькану і ворог, що вже був у криївці, рванувся до виходу. Командир Ігор підвівся, так і не запаливши льонту, і слухав.

Там — палахкотів бій, як нагла пожежа. Гул нагтався як тонка нитка і як тонка нитка нагло обірвався.

Відгомони стали віддалятися, аж зовсім заглушли в далечині. І тоді при вході до Ведмежої Гаври станув архистратиг Михайл.

— Друзі, це свої.

Перехрестився тричі командир Ігор, почувши голос Сергія і жителі Ведмежої Гаври стали виходити на світ, що блищав брильянтовим морозом і перемогою.

І коли святі янголи вийшли на небо запалювати овят-вечірню зірку, Ведмежа Гавра заповнилася відвічною піснею перемоги:

— Бог Предвічний...

— 0 —

ПІСНЯ ПРО ЗОЛОТИЙ КРУГ

1.

Їх видав таки їхній чоловік: Василь Кущ відстав якось під час сутички з німцями від свого партизанського відділу і пропав, ховаючись від ворога, серед хлопців села Сулимкова. В Сулимкові були знамениті хлопці, а найбільш знаменитий серед них — Олекса Дібовий. Такий високий, кремезний, із соколиним оком та буйною кучерявою чуприною, за якою всі дівчата тільки „ехкали” та й „охкали”. Ті, що знали, казали, що як він дівчину обійме, то іскри сипляться, а вона тільки в’яне і в’яне від солодкого зворушення. Олекса Дібовий, син Миколи, був знатною людиною. Байка, що в його батька стільки землиці, що бруду за нігтем; байка й те, що в селі Сулимкові чимало багатіших і навіть більше вчених від Олекси: він всетаки найзнатніший і найперший. Він свою освіту здобував не так у школі, як у польській тюрмі, де йому прийшлося пересидіти пару років до війни і де він не тільки закінчив курс самоосвіти, але й набрався таких прикмет, які визначають різниці між провідником і тими, що його слухаються. Він став такий розумний і спокійний, що навіть у поважніших громадських справах старші села викликали його на пораду.

— Запитаймо Миколового Олекси, той порадить...

Коротко сказавши: Олекса Дібовий був головою тих, що їх „націоналістами” називали. Їх було в селі багато: властиво вся молодь, яка належала до читальні та й у виставах, чи концертах брала участь, крім кількох картографів і Омелькового Івана, який був відомим на цілий повіт злодійчуком. Картографи були і в Сулимкові, а в тім — де ж їх немає? Між ними були таки й

сини поважних, статечних господарів, але яка сім'я без виродка? Їх було всього кількоро, така собі пачка „не журись”, які те й знали, щоб горілкою затьмарити собі чуби й лупити по ночах карти. Ні батькам з них потіхи при господарстві, ні громаді ніякої користи.

Картограйники не були доброї гадки і про решту молоді в селі.

— Кришталеву чашу — виспівували.

— Пити, чи не пити все умреш — запечатували свою філософію.

— Політикани... Гей... гей... Замало ще по криміналах насиділись. Польські кримінали пережили, тепер ще й інших покуштувати хочуть...

І за більшовиків в нічому картограйники не змінились. До них навіть заїздили якісь старші з району — і тоді „білоголівка” пливла вже не потічком, а цілою Бистрицею. Змінилася тільки пісня. „Кришталеву чашу” замінила „Катюша”...

Але в селі Сулимкові не любили про них навіть і згадувати. Всяка біда в селі трапляється. Мусить же бути і на найкращій нивці якийсь кукіль...

Всього не виполеш....

Село Сулимків лежало далеко від битого шляху, тому й війну воно відчувало менше, ніж ті села, до яких доступ був пряміший і легший. Німців бачило воно двічі: раз, як наступали на советів, а другий раз, як приїхали оголошувати контингент.

Сулимків не мав фільварку і тому не мав ні „лігеншафту” ні всілякої іншої нечистої сили, від якої терпіли другі села. В Сулимкові була овая влада і свій лад і порядок.

Контингент треба було, для відчутного, здати, а що в селі було тихо і спокійно, то ніяка зараза туди не пхалася.

Саме тому в Сулимкові примістився районний провід українських націоналістів.

Хоч про те люди знали, але німці нічого й не здогадувались. Районовим провідником саме й був Олекса Дібовий.

2.

Василь Куц, советський партизан, якого привезли до Олекси Дібового, скося дивився на українського націоналістичного провідника.

— Я, Василь Куц, радянський партизан, а коли ви не німецькі запроданці, то допоможіть мені дістатися до моїх товаришів.

Олекса трішечки прижмурих очі і сказав:

— Ми тобі ніякі німецькі запроданці. Ти сам московський запроданець, якщо вже хочеш знати правду.

Василь Куц, радянський партизан, аж підскаочив.

— А я тобі ніякий московський запроданець. Я радянський партизан і воюю за звільнення України від німецького наїзду. У нас немає різниці між росіянами й українцями та іншими національностями, яких у нас багато. У нас „всьо равно”.

Олекса встав із-за стола, відкинув кучер, що неслухняно збився над оком.

— От саме й тому, що в тебе „всьо равно”, ти — й московський запроданець. Нам не „всьо равно”. Ми боремося за таку Україну, де господарем буде саме українська людина, а не московське „всьо равно”. Розумієш?

Василь Куц якось так дивно засміявся.

— Як то — українська людина? Якийнебудь куркуль, або інший поміщик?

Олекса тільки коливався на овоїх довгих ногах.

— Ніякий куркуль і ніякий поміщик. А такий, якого український народ своїм вланим голосом і своїм соборним велінням наставить. Гляди на мене: я син найбіднішого селянина в селі, батрака, але мене наставляли і я командую і тими, які з бідняків, і тими, які з середняків, і тими, яких ти називаєш куркулями. А я тобі

скажу: що як Україна була б вільною, то всі в ній були б багатими, чи як ти кажеш „куркулями”, бо ніхто не висмоктував би добра з нашої землі.

Василь Куц зніяковів.

— Ти жартуєш? Дійсно ти з батраків?

Тоді обізвався Каплунів Грицько.

— А так, щоб ти знав. У його батька стільки землі, що бруду за нігтем. А я — найбагатший господар на цілий Сулимків. Але Олекса мій командир і я його слухаю. У нас ніхто не питає ні за метрикою, ні за табулею. В нас кажеться, на що здібний, на те й готов. Нас ніхто не ділить на бідних і на багатих. Ми всі бідні, бо не маємо своєї власної держави, і ми всі багаті, бо ми всі сини прекрасної України. Ми ото змагаємось за таку Україну, де не буде ні багатих, ні бідних, а всі рівні, однакові. Розумієш? Всі рівні. І всі однакові.

Василь Куц сів на лавицю. Він замислився. Підпер голову обоими руками, зиркав своїми сірими очима на хлопців, що довкола, а також на Олексу, а врешті сказав тихо, тихо.

— Покажіть мені оту вашу Україну. Я подумаю...

Показували йому оту революційну Україну три дні. Зазнайомлювали з літературою. Читав Позичанюка. Зазнайомлювали з історією визвольного руху. Показували портрети батька Грушевського й головного отамана Петлюри. Оповідали історію полковника Коновальця й історію націоналістичного духу. Показували села і людей у тих селах. На третій день Василь Куц зідхнув глибоко, заломив пальці на обох руках, аж тріснули, і сказав.

— Я, товариші, з вами...

— Це дійсна Україна, така за яку ви боретесь.

Він уже не хотів наздоганяти своїх советських партизан. Він розповів усі таємниці свого призначення. Він був радистом. Його завдання — держати зв'язок із командою партизанських відділів і керувати постачанням зброї.

В лісі, за селом Сулимковом, стояв відділ Української Повстанської Армії.

Йому, як і цілій армії — треба було зброї.

Увечорі — всі зібралися на поляні посеред лісу. Василь Куц, радист советської партизанки, надавав опішне повідомлення командуванню партизанськими відділами на Західній Україні.

Слухали хлопці стукоту апарату і дивувались. Кодом надає? А що він дійсно передає? Треба б було знати код...

Покажеться.

3.

Василь Куц відклав апарат на бік. Була така вечерова година, що трудно бачити людські очі, але можна було чути звук людської мови. А людська мова — найкращий образ людських почувань.

Василь Куц устав.

— Пришлють їх трое, враз із запасом зброї й муніції. За дві години. Розпаліть вогні.

Була прекрасна, тиха ніч.

Десь далеко — за горами і лісами приміла страшна війна. Воювали люди — за ніщо. Ніщо. Гинули люди задармо.

А тут — біля села Сулимкова тремтіла чудова українська ніч. Посередині густого чарівного лісу горіло багаття. Біля багаття — сидів Василь Куц, радянський партизан і дивився в тьмяну синяву нічного неба. Ждав.

Він принаймні знав, чого він жде. Так само, як знали ті всі люди, які посхилювалися біля дерев, що перстеном окружали поляну серед дрімучого лісу...

Минали хвилини, минали й години...

Вкінці здалека надповз гуркіт літаків. Вони наближались: вони сповільнювали свій літ, вони почали

кружляти над поляною і над вогнями, що палахкотіли так весело-весело.

І тоді від літаків відірвалися парашути.

Вони розпростерли свої парасолі і повільно злітали вниз.

Перші три впали майже біля самого вогню. А один, ще трохи і в сам вогонь був би потрапив. Із сувоїв парашутів висовгнулися три постаті.

— Товариш Василь Куц?

— Так є...

Коли до землі причалувала решта парашутів, тих четверо окружили українські революціонери.

Олекса стояв біля вогнів такий веселий, такий високий, такий могутен.

Привели до нього першого.

Той сплюнув:

— Петлюрівське стерво...

Олекса здержав свій кипучий гнів.

— Не називай стервом того, кого не знаєш.

Перший, був „істинно русский челавек”. Москаль, на рідній мові. Настоящий.

Він зиркнув вовком довкруги і спльовував на землю раз у раз.

— Бандити...

Олекса мовив:

— Того відведіть набік.

Друга — була жінка.

Московка.

Така сама.

Третій — молодий, чорнолиций чоловік стояв перед вогнем і простягнув руки до Василя Куца.

— Вася, а ти куди попав?...

Василь Куц підійшов до того, поклав руку йому на рамя.

Глянув на Олексу.

— Його відпустіть...

— Грицьку, слухай мене. Ти знаєш мене. Я проста, радянська людина. Але я — українець. Вони, ті докола нас — теж українці.

Тамтой перебив.

— А за що вони боряться?

Тут вступив у розмову Олекса Дібовий.

— Ми, товаришу, боремося за таку Україну, щоб на ній ні поляк, ні німець, ні москаль не давав нам завдань. Ми — за українську Україну. Таку, де українська людина була б повним її господарем. Вільним — і щасливим.

Тамтой випростався. Вдарився кулаками об груди.

— Я також за таку Україну, товариші. Моїх батьків голодом заморили в тридцятих...

Тоді на землю причалив останній парашут. Олексині друзі збирали подарки „з неба”. Розподілювали поміж собою пепеєші, амуніцію, всіляке інше добро.

І тоді з-поза лісу висмикнулося молоде сонце.

Українське сонце.

Золотим кругом обкинуло поляну.

І золотий круг замкнувся...

На світі настав новий, кращий день...

— О —

ПІСНЯ ПРО РАДІСТЬ

Над нами висоіло сине-сине небо і так лучнявіло воно якоюсь кипучою радістю, що здавалось: ось — ось трісне воно і розсиплеться тисячами синіх осколків по цілому світі. Ніби банька, воно несамовито коливалось над нами, банька із прекрасного синього скла. А в ньому, як у баньці із синього скла, тримтіло сонце. Як золотий грейцар. Оскільки на світі колинебудь золотий грейцар і був. Із найцирішого золота. Аж хотілось вистрілити в ту синю баньку, щоб із неї тай випав той золотий грейцар і попав прямо в руку: схопив би його чоловік і при-тулив до серця. І розсміявся б від радости.

А сміятись і радіти таки було чому.

Цього ранку здобули ми знаменну перемогу.

Командир Лис зібрав нас усіх після бою під лісом і такий зворушений, закопчений від димів, казав, а з його високого чола річкою стікали потоки поту, які він даремно обтирав рукавом.

— Друзі, вітаю вас із перемогою.

Це, здається, легко сказати. Та не так легко було тієї перемоги й добитися.

Але як розповідати, то треба зачинати від самого початку.

Ми квартирували в Гриневі. Гринів — село — ніби таке звичайне, але водночас воно вже й не зовсім таке звичайне. Воно — між двома високими горами. Посередині перетинає його ріка. Пів села — по юдному боці ріки, а пів села — по другому. Ліси — по обох боках села, ніби пробують заступити його від подмухів жорстокої бурі, що летить світами. Шосе біжить понад річкою білою лентою. Шосе — головна артерія постачання

для ворога. По обох сторонах ріки — наша влада. Наша республіка. Наша, українська республіка.

А серцем опієї республіки, бачите, ворог жене сюди і туди, аж серце здригається, болить.

Завдання просте: розвідка повідомила, що раннім-ранком по шосе проїздитиме велика валка ворожого постачання. В нас постачання — обмаль. У нас — постачання властиво ніякого. В нас узагалі — пустки. Ми маємо тільки те, що власними руками здобудемо від ворога. В нас немає шляхів постачання, та й немає кому нас чимнебудь постачати. Харчами, одінням — постачають нас українські люди. Швидкі веретена під чудесними пальцями українських жінок прядуть нитки, з яких відтак наші сорочки постають. На верстатах робляться матеріяли, з яких ми уніформи шиемо. Решту — треба власноручно здобувати, бо над нашими полями не літають літаки з позаморських країн, щоб нам скинути те все, чого воякові для війни потрібно. І хоч комусь могло б здаватися, що ми самі-самісінькі на цілому світі, але такий не знає того, що ми не самі кінець кінців, бо за нами найбільша сила, яку яканебудь армія могла б мати. Наш чудесний український народ. І тій народ постачає нас усім, що має.

По шосе мала саме сьогодні ранком котитися велика ворожа валка на фронт. Наш фронт і їхній фронт дві окремі речі. Наша війна і їх війна — дві зовсім окремі справи. Їхній прапор чорний, корсарський. Наш — ясний, золотий.

Колись узяли ми полоненого.

Молодий, дебелий хлопчисько з перестрашу заков'яз біля свого скоростріла і не відступив, коли його товарищі в паніці тікали від нашого наступу. Він розглядався своїми сірими очима по сільській кімнаті, куди його привели, і від страху трясся, як осиковий лист.

— Ти чого сюди приліз? По яку бісову маму на нашу землю запхався? — скреготав командир Лис.

Той дзібенів.

— Та я взагалі нікуди не хотів іти. Мене взяли. Мене покликали і вислали сюди...

В тому саме й різниця: „взяли” і „послали”. Нас ніхто не брав ні не посилав. У нашій амрії — всі добровільці. Ми на чужі землі не пхаємось, але свої будемо боронити зубами й руками.

Отож: ранком по шосе над'їхали мотоциклети. Люди в сталевих касках їхали ні заповолі ні заскоро — своїми очима намащували роздалля, стараючись побачити, що там ховається за деревами, за корчами, що по обох сторонах дороги. Та де там їм нас побачити. Ми — частина тих дерев. Ми частина тих наших рідних кущів. Ми й кущі ті, та й дерева — одне.

За мотоциклетами — вантажні машини. Шумлять, стогнуть від тягару, що схований у їхніх черевах, прикритих брезентами. Багатючий тягар такий.

Коли вантажні машини доїхали в середину нашої засідки, наші частини примкнули вогнем. Курява піднялася у синє небо, закурилися простори. Машини заскреготіли, пробували двигнутися скоріше вперед, але тягар пришпилив їх до шосе. Наші скоростріли — з усіх боків. Передня машина зупинилася, друга впризлася в неї, аж іскри полетіли. І тоді колона зупинилася. Ворог зачав вискакувати із шоферських будок і залагати. За мотоциклетами і слід загинув.

— Здавайтеся! — пролунав між горами голос командира Лиса і ворог припинив вогонь.

Йому іншого виходу й не було.

Нам не треба було ні полонених, ні їхніх автомашин.

Ми зігнали ворога в купку біля шосе і поставили кількох бійців пильнувати їх.

Решта наших заходилася вивантажувати здобичу. Тай було ж її там, було...

Ні списати, ні описати.

Головне: боеприпаси. Набрали ми їх стільки, що вистачило б кілька полків заопастити.

І коли наші скінчили вивантажувати вороже по-стачання, ми відсунули зі шляху розбиті дві автомаши-ни і наказали полоненим, які трусилися від страху сі-дати в свої авта і їхати — геть від нас.

Один із них не вірив, що ми їх живими відпусका-ємо. Він промимрив:

— Ви не постріляєте нас, як ми до авт доходити- мемо?

Командир Лис зареготався.

— Ми безборонних не стріляємо. Ми — не ви. Ми інакші. Ми українські повстанці, ми не стріляємо ні в потилицю ні ніде інде, коли не треба. Ідїть — і більше не повертайтеся. Бо другим разом — я не ручаюсь...

Загуркотїли ворожі машини і покотилися.

І тоді глибока тишина впала на Гринїв.

Тільки небо над нами ще більше засинїло.

І сонце в тїй синїй баньцї ще більше зазолотилося.

Був такий прекрасний день.

— О —

ЗАПИСНИК КОМАНДИРА ГЕФАЙСТА

Такого вітряного березневого дня довелось мені переходити згарищами рідного села. Млинове, колись чудове українське село, на північ від ріки Буг, привітало мене чорною пусткою. Тут і там недогорілі хати, обсмалені дерева; тут і там шугне вулицею здичавілий кіт, що не знати як дотепер заховався при житті. Хата моїх батьків — майже уціліла. Вікна повибивані, двері виламани, роззявилися на мене своїми блудними очима, з яких у небо нісся глухий крик. Але ніхто крику того, видно, не хотів чути. Зайшов я у сіни, заглянув у світлицю. Перевернений стіл, поламана лава, давно вигоріла піч. Тільки в кутику, де батько залюбки сидів, попихкуючи свою люльку, застромивши носа в газету, розкинена по долівці купка книжок. Зацемло в мене серце на вид руїни батьківської хати і не знати чому підійшов я до того батькового кутика і зачав переглядати пошматовані книжечки. Серед тих книжок побачив я зшиток. Такий звичайний собі шкільний зшиток, що то його в нашій кооперативі крамар Ілько продавав дітям. Підняв я його, стріпав від пороху і зачав переглядати дрібним мачком записані сторінки. Не все вже можна було там прочитати, але що міг я відшифрувати і відтворити — то передаю так, як зумів. Хай автор, славний молодший командир Української Повстанської Армії, друг Гефайст, вибачить недосконалість мого пера...

Субота

Не знаю укотре оце в мойому житті зачинаю писати щоденник, чи б пак записник. Не знаю також, що сталося із моїми попередніми, не раз уже зачинаними записниками. Десь розвіялись вони по широкому світі, по моїй вітряній батьківщині, а може й згоріли в вогнях цієї страшної війни. Може то й не важне, але часами цікаво було б розгорнути отакі пожовклі від літ сторінки і щераз пригадати собі враження і спостереження; пригадати собі, як саме мислилось перед десятком чи двома років. Напевно багато моїх поглядів від того часу змінилося і варто було б призадуматись над тим, які то саме погляди змінилися і чому саме.

А ця війна, що надлетіла на нашу країну, таки чимало наших поглядів змінила.

І може ще й змінить...

Ми заквартирували в селі Млинове. На мене припала квартира в місцевого свідомого господаря Мефтона Сінового.

Млинове — розложене між двома пасмами глибоких лісів, тихе воно й спокійне, так, як українське село. Те село, яке воен ніколи не бажало, яке хотіло б мирним і спокійним життям втішатися, якби то так Бог і історія дозволили. Та ба, поклав Бог Млинове і тисячі таких українських млинових на перехресті шляхів, якими ворожі раті то туди, то назад шляються, як навіжені; та вогнем і мечем, та танками й гарматами розорюючи газдівську землю. Заки українська людина відбудує знищену садибу, нова навала суне, палить, горі коренем перевертає. А та українська людина заперлася об свою прабатьківську землю і триває. Змагається, тієї кращої долі для себе і дітей своїх, як сонця з-поза хмари виглядає, в піснях її виопівує, в серці вилелілює, в думці виношує.

А вітри віють зі заходу і зі сходу. Вони женуть страшним ураганом і збиваються над землею, як два

роз'юшені бики. Аж страшно дивитися на їхній двобій. Один бик — чорний, із чорними рогами. А другий білий. Але також із чорними рогами. Аж дивно. Страшні часи настали...

Наш відділ, курінь Гамалії, зайняв Млинове. Командир Ігор заквартирувався в Лісковатому. А командир Галайда посунувся аж до Вершина. Друзі із місцевої сітки несуть зв'язок між селами області і між нашими відділами. Справно так зв'язок діє, що аж дивно. Акуратно, швидко. Показуються у практиці десятиліття підпільного готування, усіх тих вишкочів і курсів, з яких дехто любив насмішкуватись.

Виглядає, що цілий терен повністю опанований нашою владою. Боже, як то чудесно звучить „наша влада”. Своя, рідна, без канчука, без нагана, без тюрми і без страху.

В кожному селі власна само-управа. А над тим усім обласна управа на чолі із обласним Павуром. Старий підпільник-організатор, із „високою освітою” закінченою в польських тюрмах. Павур високий, стрункий, такий високий, що як вознесе руки вгору (а він все так робить, коли в розмові хоче підчеркнути якусь важливішу думку), то аж до неба сягає, ніби сонце хотів би зупинити в його вічному поході, щоб воно завжди над Україною сягло і ніколи чорної ночі на улюблену землю не допускало.

Як я зазначив, квартирую в Мефтона, видатного суспільного, кооперативного і політичного діяча в тому повіті, а який тепер сповняє обов'язки голови сільської управи.

Хтось міг би подумати, що голова сільської управи — найбагатший, найзнатніший у селі чоловік. Що найзнатніший то правда, але куди там найбагатший. У нього всього-навсього півтретя морга землі, а сім'я була чимала. Найстарший син, мій друг, командир УПА, Лисий. Де він тепер може бути? Хто знає? Давненько не бачив його і не чув про нього. Десь у торах рейдує.

Мефтон оповів мені сьогодні за обідом, якто в Млиновому розв'язано „земельне питання”.

У Млиновому чималий фільварок. Біля тисячу моргів землиці, а ще чимало ліса. Пана Почворовського десь іще на початку війни дідько вхопив, а „лігеншафт” розпався ще в осені. Німачисько забрався з своїми бебехами, як тільки перші партизани показалися в околиці. А з області прийшло доручення, щоб усі землі на весну обробити, бо щоб там не було „а хліба завжди буде треба”. Крім того, лукаво посміхаючись, додав Мефтон:

— Чим більше зародить, тим більше, собаки, заберуть, але й тим більше нам залишиться.

Філософія проста і вельми логічна.

Як відомо наші відділи перейшли Буг із Волині. Наші три курені вислано на поміч області Павура, бо область від кількох місяців була під шаленим наступом польських партизанів Басая. Басайівці зачали свій наступ від Холама і дійсно „вогнем і мечем” сплюндрували частину Холмщини, аж тут дібралися. Всюди, кудюю вони пройшли — лишались за ними страшенні руїни і тисячі вбитих. Стариків, жінок і дітей. Вони несли гордовито своє тасло:

— Українці — за Буг, там є ваша Україна...

Ми прийшли, щоб доказати що то неправда. Що наша Україна є всюди там, де з діда прадіда українська людина живе і працює, зливаючи потом своїм і кров'ю святу землицю.

Перед двома тижнями прибув до нашої квартири командир Шелест, найближчий співробітник Головного Командира, і сказав так на відправі:

— Друзі, обласна самооборона не може дати собі ради з наступом басайівців. Ваші три курені підуть на поміч. Я певен, що зі завданням справитесь, як звичайно блискуче...

Командир Шелест, невисокий, кремезний мужчина. Він худорлявий із червоним лицем. Чи воно так спалене вітрами, чи може так талає від внутрішніх волнів, не

знаю. Але з його очей б'є така сила, що аж мороз поза шкіурою іде, коли він говорить. А він говорить не багато.

Тицьнув рукою перед себе, ніби штилетом:

— Покажіть ворогові, що Україна була, є і — буде...

І ті його слова, ніби крил додали друзям. Хотілось вже летіти в бурю, в бій, показати, що „ще не вмерла козацька мати”.

Після відправи командир Шелест підійшов до мене, взяв мене за комір моєї уніформи і хотів ніби то потрясти мною.

— А ти, друже, у вільний час старайся записувати все, що бачитимеш, чи чуватимеш. Це дуже важливе, щоб історія мала колись матеріял для справедливої оцінки наших змагань.

Ось чому я й зачав сьогодні віднова мій, не знати котрий у житті, щоденник.

Але треба переривати, бо прилетів гонець від командира Гамалії.

— Алярм!...

Понеділок

Для антихриста немає ні неділі ні свята. Він свою пекельну роботу чинить або принаймні пробує чинити завжди.

В суботу ворог зачав наступ на Перев'ятин. Наступав, як звичайно трьома хвилями. Спочатку обстріляв село запальними кулями, від яких загорілись стріхи. Коли люди в паніці зачали тікати, на село наступила перша колона. Кавалерія. Не встоялась самооборона і з тяжкими втратами зачала відступати. Басаївці гнали на запінутих конях і стріляли, як чорти. Люди, що не встигли втекти, — падали ранені, або вбиті на дорогу, на свої власні обійстя, на городи. А ті летіли і верещали, як скажені. За ними нахлинула друга колона. Возами, а з возів тих жінки і підростки зіскакували, грабили, що можна ще було попрабити, нищпорили по городах, вишукуючи закопаних маєтків, ладували добитчу на во-

зи і від'їздили назад. За ними надійшла третя колона. Вона запалювала оцілілі хати і добивала людей, які в болях і зойках човгалися погородах і обійстях.

Насамперед до Перев'ятина долетіла перша сотня куреня Ігора.

Перша сотня — це сотня Кожем'яки. Кажуть що Кожем'яка — характерник. Із гуцульських характерників, що то ще Довбушеві за товаришів були і Довбуша із найтяжчих пригод виручали. Я знаю його з першого вишколу підстаршин. Гуцул це кремезний, із чорним вусом і з такими розмашистими руками, що як махне, аж вітер свище. А як вискочить на коня, кінь аж застопне. А він коня по череві острогами і женеться. Він і кінь — одне тіло. Ні Кожем'яки не видко, ні коня. Щось таке страшне-страшне женеться, аж земля стогне, тільки хропіт несеться із кінської морди і від того гарячого хропоту аж трава горить, чи сніг топиться.

Вони вдарили на ворога так страшно, аж ворог зніжковів. Захитався. Застиг.

А тоді давай тікати.

Сотня надігнала вози, що тікали з напрабленим добром, а тоді надлетіли й інші сотні Ігорового куреня. А заки ворог добіг до своїх вихідних позицій під Добромиром, і наш курінь вже там опинився.

Наші два курені розстелилися широким вахлярем. Ми тиснули на ворога лавою. Ворог залишав вози, залишав своїх ранених, а жінки і підрустки тікали полями, як стадо переполоханих куріпок. Кому ж потрібні істеричні баби і мізерні підрустки? Наші бійці оминали їх, як заразу. Вони верещали переразливо, то падаючи на поля, то знов піднімаючись і якимось так кумедно розбігаючись. Ми ж гнались за ворогом, за тим, що озброєний, за тим, що жорстокий.

Запасні відділи ворога готувались до дальшої оборони.

І тоді з-заду на ворога вдарив курінь Галайди.

Бій був жорстокий, але справедливий.

І короткий іще.

Ворог, який привик воювати із безборонними жінками і малими відділами самооборони, не вмів дати собі ради із регулярним військом.

Ми — регулярне військо.

Ми — в уніформах. Ми — здисципліновані і вишколені.

Ми — крім того знаємо всі прийоми партизанської війни і тому ворог для нас не рівня.

Ворог про те скоро довідався.

Шкода тільки, що Басай із своїм штабом якось усе-таки зумів виховзнутися із наших рук.

Командир Галайда аж заляв. І то так соковито, так жорстоко, що аж страшно.

Всі три командири стояли біля школи в серці ворожого табору. Галайда обтирав піт з обличчя і спльовував.

— Чортів син втік. Ще нікого не хотів я так зловити в свої руки, як того Басая. І виписати йому тризуб на його писку, щоб сукин син знав, що Україна і перед Бугом і за Бугом і всюди там, де ми є.

Командир Ігор посміхнувся, махнувши рукою.

— Хай тікає, стерво собаче. Справедливість на повільному коні їде, але колись його таки здожене.

Тоді наш санітарі наднесли на ношах сотенного командира Кожем'яку.

Кожем'яка був притомний, тільки кривився від болю. Можливо, що якби у той час у нас були лікарі — може й можна б було його врятувати. А так... Він тримався судорожно обома руками за череву, кліпав своїми бровистими очима і побачивши командира Ігора, зашепотів:

— Так їм і треба, сучиним синам, так і треба... На кулешу розчавити їх...— Кожем'яка застопнав якось так протяжно, так хрипло, як смерека, що її стинають рубачі, замкнув очі, але зараз же їх знову відкрив. — Командире, не забудьте за моїх хлопців... Не забудьте...

І застиг.

Тільки ще раз захріп, хитнув головою і вмер. Командир Ігор вирішив, що похорони упавших друзів будуть у Млиновому.

Полонених наказав відпустити.

Він казав:

— До біса нам їх? Де ж ми їх будемо тримати? Чи може станемо закладати табори для полонених? Хай беруть свої баби і дітлахи — і „гайда Федю поза хрест”.

Командир Галайда протестував:

— Вони наших полонених і ранених дострілюють. Вони не мають милосердя над нашим братом...

Командир Гамалія потер рукою закопчене чоло.

— Саме тут і різниця між нами і ними. Вони — бандити, а ми — армія. Два злочини не створюють одного добра, ані злочину не можна вимазати другим злочином, як помилку радиркою із зшитка. Головний командир наказує воювати жорстоко, але поводитись по людяному. Безборонному не вільно кривди чинити. Над слабим не вільно збиткуватися. В тому й сила нашої нації, що ми ніколи нікому кривди не бажали, ні її не чинили. Ми мали одного завойовника в історії і той нікого не завойовував. Ми боронимо свого. Чужого не жадаємо. За нами правда свята, як казав поет.

Командир Галайда не погоджувався:

— Говорила-їхала... А як вони з нами, з нашими людьми поведуться? Га? Вони нашим жінкам пруди обрізують і скривавлених пускають на поля, на вітер, щоб жінки ті, в крові власній купаючись, вмірала. А як то вони нашим полоненим на плечах тризуби випалюють, або ножкаками вирізують? А як то вони наших дітей — голівками об землю, об стіну? Га?

— Це правда. Але ніколи дві неправди не зроблять одної правди. Вони перейдуть в історію, як бандити. Якесь там право буде їх судити. Або ще людське, або вже Боже. Але буде. Біг-ме буде. Скоріше, чим пізніше...

На тому й стало.

Полонені лебеділи, бігли геть від нас, оглядаючись що кілька кроків, ніби боялися, що ми по них — куле-метами. Ззаду. Так, як вони робили.

Над світами сіяла Божа неділя...

Але такої то неділі не дзвонили весело дзвони, не кадилося кадило по українських церквах.

Догоряли села і землею стелився тихий дим.

Повільно ступали коні. Ніби й вони мислили мисль велику, страшну.

Ім, господарським коням війна була не менш осоружною, як і нам, господарським дітям. Вони воліли б замість пнати розстріляними просторами, тягнути плуга, чи борону, підготовляти земличку святу під посів. Ми теж, напевно, воліли б заміст засівати землю смертоносними кулями, засівати її, чи то житом, чи пшеничкою, чи бодай вівсиком, щоб росли хліби, щоб колосились вони багатюще, щоб співали лани свою відвічну пісню зростання.

Та ба...

До Млинового повернулись ми аж під вечір. Мефтон почаствував мене пекучим бакуном.

— Богу дякувати...

— За що?

— А за те, що живі та й здорові повернулись, і що погань ту злющу розпрюмили...

Четвер

Надворі вже таки справдешня весна. Аж пахне. Трава зазеленіла. Не мав часу вчора нічого записати, бо був у дорозі. Командир Гамалія вислав мене з дорученням до обласного Павура.

Зі мною поїхало двох друзів із охорони. Товклися ми розмоклими дорогами, тільними доріжками. В'їхали в ліс. А за лісом — село. Тут — квартирує обласний.

Павур — це незвичайний чоловік. Гострий. Але справедливий. Нам треба конечно дістати лікаря. Бодай одного. Інакше — біда.

Дорога вибігла з ліса і скотилися вдолину. Попри якусь самітну хатину. І коли ми доїхали до хатини тієї, якийсь дідуган встав не знать звідкіля, наставив до нас кріса і зверещав:

— Кличка?

Такий старий, а такий височенний дідуган, аж страшний.

Я побачив, як эпоза хатини вискочила якась постать і піпнала навіправки в село.

Не пройдеш землею українською тепер без „клички”. Або свій — проїзди, або ворог — пропадай...

Ми подали кличку, дідуган якось скулився ніби, відклав кріса і прошепелявів:

— Проїжджайте з Богом...

Квартира Павура — у шкільному будинку.

Павурова дружина привітала нас щиро, по українському.

— Мій чоловік зараз же буде. Сідайте.

До мене підійшов малий, може сім-літній хлопчина. Павурів син.

— Ти хто такий? — запитав так поважно, так суворо, ніби малий Павур.

— Я друг твого батька.

— Ти український повстанець?

— Так...

— То добре, бо я також український повстанець. Бачиш?

Хлоп'я підбігло до кута і звідтіля витаскало кріса. Кріс вищий від хлоп'яти.

Він обома руками таскав кріса того і говорив скороговіркою:

— Бачиш, це татів кріс. А як тата нема — то він мій. Як ворог наступив би на нас — я з того кріса — по ворогові. Я мушу боронити нашу маму. Вона добра мама. А як тато в хаті, а ворог наступив би — я татові кулі подаватиму. Раз раз — і по ворогові...

В хаті затихло.

Ольга дивилася на свого сина і в очах її колотився смуток. Ми мовчали.

Бо що було говорити?

Дитина віднесла кріс і поклала його в куті.

— Але ви свої, мені до вас не треба стріляти. Хай кріс собі в кутку відпочиває...

Тоді над'їхав Павур.

— Друже облаоний, нам конечно треба лікаря. Конечно.

— Маємо, — майже весело вигукнув він.

— Якто так?

— А саме вчора звернувся до нас доктор Шварц — мої хлопці поїхали виручати його з бісурменської неволі. Завтра-позавтра він буде в вас. А він — знаменитий лікар.

До Млинового повертався я почерез Холмщину, бо треба було мені подивитися на знищення зроблене бандами Басая у тих околицях. По обох боках гостинця — руїни. Спалені хати. Тут і там збожеволіла від голоду курка. Або здичілий кіт. Страшно було.

Ми їхали болотнистою дорогою і нагло коні захропли. Зірвалися дибки і — стали.

З рова при дорозі, піднялося якесь чудовище, від якого виду — ми заков'язли. Замерзли нам пістолі в руках і ми дивилися на те страховище, що вставало з придорожного рова, скагуючи болотом. В руці у того чудовища — різницький ніж.

Я чув про „вовкулаків”, але ніколи в казку таку не вірив. Аж тут — дивись — справдешній вовкулака — перед очима.

Підійшов він до воза і голосом, що як ізпоза пробу захарчав:

— Тутейці, чи поляки?

Я глядів на нього і чув, як мое горло пересихає. Не знаю, як слово оте вирвалось із мого пересохлого горла:

— Ми тутешні... Ми українці...

Чудовище захиталося, бризнула на мене болотом, опустило ніж в долину.

— Проїжджайте...

І знов загалося в болото, ніби пропало.

Нічого довкола не було видно і нічого не було чути. Дзвонила страшна тишина...

Один із друзів, що їхали зі мною, сам холмщак, відтак, подорозі, розповів мені історію про „вовкулаків”.

Це були люди, які якимсь чудом врятувалися із рук басаївців, але які потратили цілі свої родини. Вони потратили й розум. Жили вони, як дикі люди при шляхах, чатуючи на проїжджаючих, сподіваючись якогось „басаївця” залапати.

Дійсно — якби не бачив того своїми власними очима, — ніколи не повірив би в таку чудасію.

А чи хто в широкому світі знає про те? Чи широкий світ знає про ті всі терпіння, що їх переживає український народ? Десь незадовго — Великдень. Тепер страшні тижні. Світ припадає собі Христові страсті. А чи знає світ той про страсти нашого народу?

Субота

Щойно тиждень, як ми перейшли Буг, а скільки за той час сталося? Ми бідбили ворога. На як довго — не знати. Але вперше за кілька місяців ворог побачив, що над українцями безконечно не можна безкарно знущатися. Ми втратили командира Кожем'яку і кільканадцять знаменитих бійців. Шкода їх, але немає ради: війна страшна річ. І хто її вигадав? Чого ж ото всі війни завжди й невідмінно на нашій землі мусять відбуватися?

Бо хліба нашого, українського кожному зайді хочеться...

Добра нашого прабатьківського забагається...

Нашого синього неба й нашого золотого сонця...

Сьогодні вранці ховали ми наших друзів. Похорон пішов зі школи до церкви.

Отець Мир правив Богослужбу.

Говорив про „любов батьківщини”.

Чув я багато промов на ту тему, але такого хвилюючого слова не чув.

— Ми не знаємо, — казав отець Мир, — що принесе нам завтрішній день; ми не знаємо, яка доля наша; ми взагалі так мало знаємо; але ми знаємо одне, що не має більшої любови як та, що каже покласти життя своє за друзі своя. Як та, що каже кинути родину, жінку і діти і все земське й іти служити правді. А правда на світі одна: її можна не бачити; її золотого голосу можна й не відчувати, але вона одинока йде просторами, йде світами і прийде. Христос помер на хресті, щоб воскреснути на третій день. Скільки днів ще треба нашому народові лежати в гробі, — ми не знаємо. Але ми знаємо, що святковий третій день таки прийде. І тоді розспіваються всі світи і всі часи; цвіти прекрасні розквітнуть на гробах тих, що за кращу долю свого народу наклали головами. І цвіти ті заспівають таку пісню, якої світ іще не чув. Розстеляться цвіти ті пахощами своїми по цілій широкій землиці, по цілій Україні. Запахами тієї омріяної, дожиданої волі. Волі, яка, як весняне, великоднє сонце осинить чоло української людини від Бескиду по Кавказ. Від Чорного по Біле Море. Істинно, істинно, хто має віру і не сумнівається, той коли і горі тій скаже: двинися і кинься в море, станеться...

Після похоронів командир Ігор сказав:

— Дійсно, доки ми маємо таких Кожем'яків і таких отців Мирів — немає нам чого розпачати. Ви чули про Фенікса, що з попелів устає? Наш народ, як Фенікс. З попелів завжди повстає. І повстане ще кращим, ще дужчим, як до того вогню.

Командир Галайда встав.

— Завтра наступаємо на Діброву.

Дай нам Боже в добрий час...

Понеділок

Вчора, коли я повернувся із наступу на Діброву (Діброву здобули ми таки зовсім легко, без одного вби-

того, чи раненого) Мефтон ждав на мене з вечерою. Була бульб'яна зупа й вареники зі сметаною. Потому пили ми липовий чай. Мефтон кури́в свій смердючий бакун.

— Сьогодні приїздив отець Гардибан...

— Я знаю того отця. Він один із тих, які різко протиставились нашому рухові.

— Невже ж?

— Аякже...

— Чого ж він приїздив?

— Хотів бачити командирів.

— Чого?

— Казав, що приїде ще завтра. Казав, що тепер треба нам усім разом іти. Бо треба забути, що було. І ще казав вас поздоровити. Щиро поздоровити, казав.

— Мене?

Мефтон закопирив губи і засміявся.

— Та таки так...

Отець Гардибан — визначний діяч. Але я і він — дві протилежності. Я і він, як вогонь і вода. Колись — він не подав би був мені руки. „Диверсант” — промимрив би. А тут — каже: поздоровити. Ще й „щиро”. Дивні часи настали на Україні. Богу дякувати.

Дійсно. Що було — те й відгуло. Коли ми самі між собою битимемось без кінця — нічого путнього з того не вийде. Боротьбою за минувшину — майбутнього не здобудемо.

Мефтон казав:

— Всі ріки зливаються в одне море. В наше рідне, українське море.

Я простягнув руку.

— Давайте — пускати байдяки на оце наше море.

Він потиснув мою руку і глянув прямо в очі. Аж мене заморозило.

В очах тих зоріли передвісники української перемоги...

Середа

Сьогодні приїхав до нас доктор Шварц. Перепрошую. Не доктор Шварц, а друг Чорний. Цілу родину німці вивезли, а його задержали в шпиталі. Та він знав, що і йому довго не вдержатися, тому через одного з підпільників звернувся до командира Павура (якого він колись лікував), щоб підпільля рятувало його. На кілька годин перед вивозом решти жидів Шварца забрали з міста. Йому запропоновано стати лікарем для наших відділів. Так доктор Шварц переїхав на друга командира Чорного.

Він тиснув мені руку (його призначено на квартиру до Мефтона) — і казав:

— Тепер я німців не боюся. Я — УПА...

Четвер

Один день у людському житті чималий проміжок часу. В історії — хто знає?

В історії один день — секунда, а може ще й менше. А скільки в такій секунді важливого може статися?

Як би то описати?

Хоч командир Шелест був певен, що я потраплю описати, все що бачитиму, я не такий уже переконаний, що дійсно зумію це зробити.

Бо уявіть собі:

Трєох ворогів наступало на нас водночас.

По шосе, що зараз за Млиновим, загуркотіли німецькі автомашини, повні війська.

„На боротьбу з бандитизмом” вислані...

В тому самому часі — басайвці зачали наступати від Ощева.

І тоді також з ліса виступили большевицькі парашутисти, які злетіли з нічного неба, як несподіваний і небажаний дарунок.

Командир Гамалія вискочив із своєї квартири і зарепетував:

— Перша сотня — на шосе!.. Друга сотня на Ощів!.. Третя сотня на ліс!.. Рушай!..

Три сотні зірвалися, як весняна повідь. Четверта сотня залишилася в селі.

Щоб рушити на поміч, кому найбільше треба буде.

Мені відтак оповідали, що німці, побачивши повстанців, зупинилися на шосе, як йолопи. Не вистачило їм відваги вступити в бій. Завернули машини і пітнали, як би всі чорти за ними летіли.

Басаївці пробували наступати, але побачивши перед собою не безборонних селян, ані навіть мало досвідчених у воєнному ділі самооборонців, — але таки правдиве військо — відступили і сховалися в лісах, що поза Ощевом.

Третя сотня наступала на большевиків. Я був із третьою сотнею.

Стрілянина тривала доброї пів години, а тоді від ліса повійнув білий прапор.

Большевики пропонували переговорювати.

— Давайте переговорювати.

— Давайте...

Командир Осока вийшов із наших становищ і подався у сторону ліса. Я ішов з ним, тримаючи на держаку білий прапор. Осока станув, а я враз із ним. Він оглянувся і покивав рукою друзям. Мовляв: уважайте. Як що до чого — не дайте пропасти.

З лісу вийшло їх двох. Теж із білим прапором у руках. Підійшли, застромили прапор в землю і старший з них відрекомендувався.

— Старший лейтенант Козуб, а це сержант Ермолоф...

— А я командир Осока, а це командир Гефайст.

— З якої ви армії, товаришу? — тамтой.

— З Української Повстанської Армії, лейтенанте.

— О, то ви наші, — посміхнувся большевик.

— Ні, не ваші, лейтенанте; ми з тієї Української

Повстанської Армії, яка не тільки проти німців, але і проти вас, проти большевиків.

— Ми за таку не чували.

— То зле, лейтенанте; зле ваша розвідка працює. Бо то вже час, щоб усі про визвольну боротьбу українського народу почули, навіть там у вас.

— А я ж — теж українець...

— То що на вас робить московська форма?

Лейтенант обрушився.

— Це не московська, а наша радянська...

Сержант докинув.

— Саша, пощо тратиш слова, Вони — фашисти...

Командир Осока заскреготав зубами, аж іскри посипались.

— Якби це, сержанте, не була така парляментарна розмова, — то я б так упалив вас у пику, що аж очі з лоба вилізли б вам. Ви нікого фашистом не прозивайте. По вашій фізіономії бачу, що ви таки настоящий русский баран, то й не дуже вам дивуюся. А крім того хіба в вашій армії не вчили, що, як старші говорять, молодшому „нада” мовчати?

А звертаючись до лейтенанта, що слухав тієї дивної для нього розмови, додав:

— Ото ж як, лейтенанте, будемо битись, чи може миритись?

Лейтенант якось так нерішуче глянув на свого товариша. Тамтой здвигнув раменами...

— Саша, давай назад до лісу.

— Пожди Альоша...

— Нас прислали тут для в'язку з партизанами, якідесь у тих околицях повинні бути, — продовжував лейтенант, — і для саботажу на тилах у німців. Нам до вас — ніякого діла.

Командир Осока зареготав.

— Е, лейтенанте, та діло то воно й є, бо бачите, тут ніяких ваших партизанів немає, бо ціла територія під

нашою владою, а диверсію на тилах у німців то робимо й без вас. Для вас вихід один: або накажіть своєму радистові, (а такий у вас напевно є), щоб покликав літак і забирайтеся звідсіля, або, коли між вами є дійсно українці, — приставайте до нас. За українську Україну боротися.

— Фашисти! — зверещав сержант і, хватнувши лейтенанта за рукав, подався дозад.

Лейтенант шарпнувся і вирвав рукав з московської долоні.

— Чекай...

Але москаль не чекав. Він летів до ліса.

Лейтенант стояв нерішучий, ніби не знаючи, що зробити. Тоді із лісу вискочило їх ще троє.

— Ми тоже українці!...

Сержант пропав у лісі...

— За мною! — окомандував Осока.

Залишивши білі прапори на землі, ми зачали бігти в сторону нашої сотні.

Заки проте добігли, з лісу загаркотів кулемет.

Лейтенант закричав:

— Їх там тільки троє...

Білі прапори, чи то від наглого вітру, чи від чого іншого, захиталися, а відтак прив'яли до землі.

Один із большевицьких партизанів, який біг із нами, дістав кулю в ногу.

Ми його підібрали.

— Московські сволочі, — засичав старший лейтенант, — Петю підстрілили, мого кращого дружка...

Кулемет із ліса замовк.

Ми верталися до Млинового. З трьома большевицькими партизанами не варто було заходитися.

Субота

Вчора бійці відпочивали, а я мав лекцію із новими членами нашого куреня. Із старшим лейтенантом Олек-

сою (Сашею) і його друзями. Треба було пояснити їм цілі нашої боротьби. Вони слухали мене, як слухають люди отця на Великдень. Ставили питання. Якто воно було в 1941? Чому українські націоналісти нібито з німцями ішли? Я пояснював їм, що ми не ішли з німцями, а проти волі німців. Я розповів їм про київські розстріли, про львівські арешти, по те все підпільне хвилювання, яке, зачавшись в 1941, — розлилося тепер морем повстання. Питали, яка то має бути ота Україна, за яку воюємо. Чи то правда, що націоналісти хочуть вивішати всіх комуністів і комсомольців? Чи то правда, що ми маємо зв'язки з капіталістами, і що ті нас потиху піддержують? Цілий день забрало мені, щоб їм пояснити всі справи. Я пробував все те в'яснити, як найкраще і найзрозуміліше. Я їм казав, що ми ні за капіталістами не є, ані не думаємо всіх комуністів і комсомольців вішати. Бо напевно, ми думаєм, і між членами партії і між членами комсомолу є порядні українці. Що ми воюємо за таку Україну, в якій не буде ні гірших, ні ліпших, а всі одинакові, всі українські. Де всі матимуть рівне право і рівну справедливість. Що в нашій повстанській армії є і поляки і жиди, а навіть узбеки і пружини. Що ми недавно відбули конференцію поневолених Росією народів і там домовились, що наше спільне гасло „свобода народам і свобода людині”.

Під вечір ми розставались друзями.

Старший лейтенант, який відходив до командира Ігора, потиснув мені руку:

- За таку Україну дійсно варто поборотись.
- Давайте, поборемось...

Неділя

Нагло на землю впала горяч. Небо над нами синє і високе, таке високе, що аж дна його не можна додати, а сонце пражить, немов хотіло б спалити землю на шкрум, на попіл, щоб буйні вітри дмухнули й розвіяли той попіл по всесвіті, щоб і сліду із землі не оста-

лось. Сонце, що є благословінням землі і яке завжди пестить її своїми золотими добрими променями, розбуджуючи все до життя і зростання, того дня налилося червоною кров'ю, ніби від злоти і від сили тієї сонячної можна було запалитися, а то й згоріти.

В селі тихо. Друзі проходжуються вулицями села із місцевими дівчатами, щось весело говорять, жартують, усміхаються, ніби на світі глибокий, щасливий мир, а не страшна війна. Але так то вже й є у людському житті. Не можна завжди в тривалому напруженні триміти. Треба розважитись і позабути за щоденність. Вона сама про себе в відповідний час нагадає.

Я сидів із доктором Шварцом-Чорним на призьбі й у нас завелася розмова. Він людина літня, розумна, лікар знаменитий і дійсно щиро для нас працює, хоч може й не розуміє сенсу нашої боротьби. Йому може виглядати, що ми пориваємось із мотикою на сонце. Якже це так? Горстка людей — проти двох найбільших армій світу? Я пробував йому пригадати, що великий слон часами від укулу малесенької мухи тсе-тсе здихає. В кожному разі ми для нього тимчасове пристановище, тимчасова охорона від знищення, остання дошка рятунку.

— Ви мислите, — казав він, видержуючи мій погляд, — що ваші ідеї таки переможуть у недалекому майбутньому?

— Я певен того, хоч я не знаю, що ви „недалеким майбутнім називаєте”.

— Скажемо, за вашого іще життя.

— Це трудно сказати. Я вояк. Мое життя тут ні-причому. Важним є життя народу. А я певен, що мій народ іще за свого життя діждеться сповнення своїх завітних мрій.

Він покивав головою, а відтак додав.

— Я обсервував вас націоналістів іще за Польщі, а відтак за першої советської окупації. Мені здається, що ви вірите і живете перманентною революцією.

— Залежить, докторе, що ви під перманентною революцією розумієте. Наша революція — це не якась самоціль. Це засіб для здобуття цілі, самостійної вільної України. Крім того, мені здається, що й цілий світ у такій перманентній революції триває. Глядіть на нього, як він міняє свій вигляд впродовж століть, а то й упродовж десятиліття. Як старі форми валяться під ударами поступу і під наступом нових форм, як нові ідеї приходять старим на зміну і хоч ті нові ідеї не завжди кращі, але вони інакші. І такі переміни ніколи не здійснюються спокійно. Завжди супроводить їх війна, чи суспільний катаклізм, переворот. Чи не є такою перманентною революцією оте невинне змагання людства до ідеалу?

Доктор Чорний знов хитнув головою, навіть підсміхнувся.

Підняв руку і нею закрутив у повітрі якогось млинка.

— Ви мали б рацію, та є різниця між тією, так мовити б вселюдською перманентною революцією, а тією, що стається в Україні. Я прожив в Україні ціле своє життя. Пережив і революцію сімнадцятого і все після неї. І мені видається, що українська революція іще не оформила виразно своїх постулатів. Мені здається, що в Україні завжди в тому ж самому часі кілька революцій рівночасно стається. Й одна другу поїдає. А ваші національні вороги тільки тим радіють. Мені здається, що вашій революції чогось бракує, того чогось, що робить революції переможними. Того чогось, що потрапило б об'єднати усіх українців в одну могутню силу. Ви всі поодинокі — кожен сильний, а зібрати вас разом — десь могутність поділася. Наша жидівська історія подібна, але в нас хоч релігія одна і вона саме перевела нас через тисячеліття розпрому. А в вас, вибачте мені, але мені так видається, вір багато, хоч ніби й в одного Бога вірите.

Я гірко усміхнувся.

Трудно не признати рації, коли вона очевидна. Але я мусів додати.

— Ви докторе бачили в останніх тижнях і днях, що діється на нашій землі. Ви напевно завважили те колосальне зворушення і захоплення, що промінює з кожного українського лиця. Це, ми певні, остаточне народження тієї спільної віри. Велика віра не родиться одного дня. Вона наростає. Вона розгоряється, як могутен вогонь. І тепер палахкотить вона вже нестримно.

— Так, що ви вірите в вашу остаточну перемогу?

Він глядів мені прямо в очі в його погляді тримтіло м'яке співчуття.

— Нашу війну, докторе, ми мусимо виграти, бо інакшого виходу немає. Коли б ми капітулювали, коли б ми заперестали змаг — ми пропали. Верх взяли б усі ті, яких дехто зве „реалістами”. Вони, одні знайшли б компроміс із Польщею, другі з Румунією, треті з Росією, а Україна стала б тільки географічним поняттям. Їхні правнуки вже стали б поляками, росіянами, чи мадярами і тут саме страшена загроза для нас. В подібний спосіб, сприймаючи „реалітети” ми втратили нашу шляхту і велику частину провідної верстви. В війні тій нашій вистояло українське село. А коли б ще й українське село склало зброю — фініс Україне.

Мовчанка зависла над нами, як нагла хмара.

Я додав по хвилині. Без пристрасі. Спокійно.

— Воно може й дивно комусь, що український націоналізм найглибше закорінився саме в українському селі. Комуністи твердять, що це в душі українського куркуля той український націоналізм заляг. А коли так, то кожен український селянин — куркуль. Та ви знаєте, що це велике спрощення справи. Українське село, що за націоналізмом постало — не куркульське, а статечне, українське, господарське село. Село, яке тяжко гарує, яке потом своїм і кров'ю скроплює цю святу землю і тому її так пристрасно любить. І тому так її за-

пекло обороняє. Це те правдиве українське село, про яке співав Шевченко. Те — з садом вишневим, з соловейком, із хрущами, що над вишнями гудуть; село якого покищо не потрапили здобути й розорити навіть большевики. Те село сприйняло, як росу цілющу, ідеї українського відродження.

Доктор Чорний встав. Він виглядав трохи кумедно в повстанській формі, але було в його постаті щось такого, що казало догадуватись, що і він можливо колись при якомусь війську служив.

— Ви вірите в рівність усіх громадян такої націоналістичної України?

— Ви повинні знати, докторе. Ви ж на такій націоналістичній Україні, як ви кажете, саме тепер перебуваєте. Україна — це велика держава, вона не може вести іншої політики. Ви знаєте, що за часів Української Народньої Республіки ми мали не тільки міністра для польських і жидівських справ в нашому уряді, але й одинокі з усіх тодішніх держав били гроші з написами навіть у єврейській мові. Ми знаємо, що державу українську будувати мають усі, хто на території України живе, чи жити бажає. Ми не дбаємо наприклад, хто буде вести українські льокомотиви, поляк він із походження, жид, чи турок, щоб тільки провадив їх для користі українського народу. В минулому, можливо, ми не завжди вміли людей чужонаціонального походження для нашої справи прихилити. Та й люди ті більшого зацікавлення нашими справами не виявляли. Вони радше йшли рука в руку з окупантами. А коли траплялися вийнятки, то наше суспільство таких людей особливо шанувало. Ви напевно чували про такого доктора Якова Насса? Він у часі визвольних змагань керував жидівським відділом, який боровся за волю України. І доктор Яків Насс серед нашого суспільства завжди займав заслужене, шановне місце. А й тепер, знаєте ж докторе, скільки ваших одновірців врятовано українськими людьми, скільки ваших дівчат на українські папери виї-

хало до Німеччини, де напевно врятуються. Ви знаєте історію отця Еміліяна Ковча?

Доктор Чорний похилив голову.

— Святий чоловік був...

— Докторе, таких святих є більше, тільки ми про них іще не знаємо.

Доктор простягнув мені свою руку.

— Дай Боже, щоб так і було, як ви кажете. Бо навіть у недавньому минулому бувало й інакше...

Я спалахнув. Я не прийняв його руки...

— Докторе, ми говоримо загально, а не про винятки. Серед нашого сорокамільйонного народу є і зброд і бандити. Є такі і серед інших народів і серед ваших одновірців. Ви не схочете, щоб я наводив вам приклад Кагановича, під якого руками кривавими сльозами плакала ціла Україна. Не хочете, бо ви за нього не відповідаєте. Так само, як український народ не відповідає за тих, які за шмат гнилої ковбаси пішли служити наїзникові. Ви знаєте самі, докторе, що сьогодні ви один зпоміж нас. І як такого, рівного нам усім, кожен з командирів і кожен із бійців вас трактує і шанує. І так воно буде в вільній Україні. Там всі добрі люди будуть і вільними і рівними.

Доктор Чорний ще раз подав мені руку.

— Можливо ви вмієте читати з хмар. Це важливе. На хмарах записане майбутнє людства...

Вікторок

Зловили большевицького партизана. Звідкіля ж їх ото в останні часи й набирається? Стільки літ ніхто про них нічого не чував. Ніби під землю запалися. Як чкурнули в сорокпершому туди, де дідько добраніч каже, так і пропали. А тепер, як лобода в передновок.

Привели його до Гамалії. Я саме тоді в Гамалії сидів і переглядав матеріял для нашої курінної стінної газети.

Високий такий, білоголовий. Біле волосся в нього не від старости, а таке якесь як вилиняли коноплі. Мигає овоїми маленькими очима то сюди то туди, як заєць у пастці і тільки з ноги на ногу переступає.

— Друже командире, — зголосив дзвінко молодший командир Сосна, — зловили большевицького шпигуна. Зайшов до баби Мокрини, тої що під лісом і просився, щоб переховала його поки „товариші” надтягнуть. Баба Мокрина заховала його в стодолі, а нас, звичайно, повідомила.

— Сідайте.

Той сів.

А сівши, процідив крізь зуби.

— Мучте мене не мучте, я нічого не скажу вам. Я радянський партизан Міша Продненко і крапка. Тобто все.

— Ви українець?

— Да...

— Так чому ж не українське „так”, а кацапське „да”?

— Це всьо равно...

Командир Гамалія сказав:

— Хіба в вас, а у нас бачите ні. Таки зовсім ні.

Гамалія глядів хвилину на радянського партизана і відтак ніби від нехочу:

— Ви певно голодні?

Той аж підскочив на кріслі.

— Що ти сказав?

— Я запитав, чи ви не голодні, бо бачите, в нас такий український звичай, щоб голодного гостя, прощеного, чи непрощеного, насамперед накормити.

— Ви шуткуєте?

— Друзі, — тукнув Гамалія, — а подайте гостеві щонебудь попоїсти.

Той дійсно їв, якби нічого зроду не бачив.

Ніби виправдовуючись, кинув.

— Три дні блукав лісами...

А коли вже до-сита попоїв, Гамалія ще підсунув йому тютюну.

— Закурить нашого, українського, повстанського. Закурили...

Послався синій димок попід стелю.

Міша Продненко цікаво і вже не перестрашено розглядався по квартирі. Він глибоко втягав дим (певно також вже три дні не кутив).

— Це знаю... Це Шевченко... А це хто такий?

— Симон Петлюра...

— То ви петлюрці?

— І так і ні... Ми українські повстанці, а Петлюру большевики вже давно замордували.

— Так проти кого ви воюєте?

— Проти німців...

— Так ви значить за радянський союз, як і я...

— Бачите, — казав Гамалія, — тут то воно вже зовсім не так. Ми тепер воюємо проти німців, а як ваша радянська армія тут присунеться, воюватимемо і проти неї і проти всякого, хто на нашу землю наїздити схоче.

Міша аж рота відкрив.

Забув цигарку потягнути.

— Ви хочете з радянською армією воювати?

— Та не хочемо, а мусимо...

— Ви божевільні. Ми ж найбільш модерну армію новітніх часів в порох розбили і від Сталінпраду женемо її, ледви встигаємо. В нас тисячі літаків, небо закрили, в нас тисячі танків, аж земля стогне, в нас мільйони війська, а вас скільки?

Гамалія розвів руками й усміхнувся.

— Ви пам'ятаєте сорокперший? Пам'ятаєте, як сталінські армії сотнями тисяч в полон здавалися і багато думало, що перед німцями ніщо вже на світі не встоїться? А що сталося за декілька коротких років? Самі кажете: в порох розлетілась наймогутніша армія всіх часів. Таке буде й із вами.

— Ви таки жартуєте, — голосно засміявся Міша Гродненко, — ви здорово жартуєте.

Гамалія встав і підійшов до нього.

— Давайте не будемо жартувати. Скажіть мені: ви член партії?

— Звичайно...

— І ви дійсно українець?

— З Полтави.

— Ну то скажіть мені іще, якто ви, українець із Полтави, можете бути членом такої партії, яка душить і поневолює український народ?

Він глянув просто Гамалії в очі.

— В нас ніхто нікого не переслідує, ні не гнобить. Це все пропаганда.

— Дійсно? А голод тридцятих? Хто його приніс на Україну? Ми, чи Сталін із своїми соратниками?

Партизан почервонів від досади.

— Контр-революційні вигадки... І все...

— Вигадки? — шипів Гамалія. — Гинули люди з голоду, чи ні? Вивозили людей тисячами на Сибір, чи ні? Розстрілювали тисячі без суду, чи ні?

Радянський партизан і собі встав.

— Це ж були вороги народу...

— Якого народу? Російського, чи українського?

— Радянського.

— А де ж отой такий радянський народ і взявся? Ви ж самі кажете, що ви українець, а не якийсь там кацапський „радянець”?

Той зацокався. Обтер піт із чола.

— Нам правду казали, що українські націоналісти найзапекліші вороги радянської влади.

Гамалія тицьнув йому пальцем просто в груди, ніби самого серця хотів діткнутися.

— І ще казали вам, що тих українських націоналістів треба більше нищити, як гітлерівців. Що першим ворогом для большевизму не так фашисти, як україн-

ські революціонери, українська вільна людина і що саме ту вільну українську людину треба всіма засобами ліквідувати, щоб і сліду по ній не стало. Що ворог, казали вам, українче з Полтави, це в першу чергу ваш брат, українець, тільки такий, що в московському ярмі ходити не хоче.

В кімнаті стало тихо. Аж від тишини тієї образи на стінах захиталися, ніби й собі в розмову хотіли встрягнути. Грізно дивився в долину Тарас Шевченко, смутно всміхався Головний Отаман. Чутно було людські віддихи. Були вони схвильовані. Й ще чутно було глоси зза вікна.

Там проходили повстанці.

Гамалія перервав мовчанку.

— Подумайте над тим усім, Михайле Гродненко. Запитайтесь у свого сумління, хто каже правду, чи Сталін, чи може ми. Запитайте, хто підняв прапор свободи над українською землею, Петлюра, чи Троцький. Чи вам дорога на Москву, чи може на Київ? Подумайте...

Тоді Гамалія звернувся до мене.

— Накажіть друзям, щоб відпроварили його за Буг. Там він знайде дорогу до своїх.

Міша Гродненко встав також.

— І там, над Бугом, щоб мене пристрелили?

Гамалія аж здригнувся, аж руками викинув.

— Ми не енкаведівські опричники, Михайле, запам'ятайте собі це раз і на все. Ми відпроваримо вас поза наші лінії — і йдіть з Богом. Давайте собі раду. Нам до вас більше ніякого діла. Тільки, як дійдете до своїх, то перекажіть їм, щоб вони краще з німецьким наїзником воювали, а не з українським народом.

Гамалія стояв такий великий, великий і такий вогонь ясний горів у його очах.

Михайло спроквола підійшов до Гамалії.

— Дозвольте стиснути вашу руку. Не дякую вам за те, що відпускаєте. Ми партизани — на смерть завжди готові. Але дякую вам за те, що ви мене, хоч кому-

ніста, всетаки за людину вважаєте. Бо хоч я і комуніст, але я таки український комуніст.

Гамалія потиснув йому руку щиро...

— З українськими комуністами ми скоро домовилися б. Ми — українські повстанці за правду і за рівність, за братерство і справедливість. Але з московськими комуністами то ніяк не договоримось, бо їхній комунізм має стільки спільного з правдивим комунізмом, як Гітлер із соціалізмом. І запам'ятайте іще, що доки хоч один український націоналіст у живих — Москві не опати спокійно, бо „ще не вмерла Україна”.

Я з двома друзями відпроваджував Михайла Гродненка за Буг. Там він попрощався і якимось так ніби сумно, ніби жалісно сказав:

— А може ми ще колись і зустрінемось.

І пропав у лісі, за Бугом.

Друзі трохи бурмотіли.

— Вони з нашими так не церемоняться. Ще нам якої біди на голову нанесе.

Я засміявся.

— В тому саме й різниця, що ми — не вони. А з бідою якимось там уже й упораємось...

Середа

Сьогодні вперше від сходу донеслися важкі вибухи. Кажуть, що то червона армія „катюшами” обстрілює Володимир. Стояв я з Мефтоном біля хати і надслуховував. Гупало, ніби проми десь били, тільки блискавки не було видно.

Мефтон зідхнув.

— Сунуть...

Я подивився на похилу постать українського селянина і жаль стиснув мені серце. Ми — підемо далше. Він і такі, як він, мусять зістатися. І що їх жде? Коли „колпаківці” перелітали нашими околицями то й казали:

— За нами прийде НКВД: воно вже й буде розбиратися.

Ой, знаємо, знаємо, як то воно буде там розбиратися. Ще ніхто ні сорокового, ні сорокпершого не встиг забути. Ще пам'ятають люди тюрми у Львові, Самборі, Кам'янці, Володимирі і Рівному... Ще пам'ятають люди тисячі по звірському вбитих здичавілими енкаведівськими опричниками молодих і старих, жінок і мужчин, а то й старців сивоголових.

Ще пам'ятають люди тривожні ночі, коли нечаяно приходили вивози в далекі Сибіри...

Ще пам'ятають...

І пам'ятатимуть доки світ світом.

— Сунуть...

Мефтон дивиться кудись вгору, в синє весняне небо і голос його такий тихий, тихий, як легіт весняного вітру.

— І доки вони так будуть сунути на нас, як татарські навали?

Не раз і не двічі таке питання ставало переді мною, перед нами усіма. Ми знаємо, що зірвалися ми на нерівний бій, але чи можна було інакше? Кожен такий зрив стрясає душею українського народу, розбуджує її, насилнос її новою, ще більш пламенною вірою. На місце тих, що впали приходять другі. І даліше маршують до тих заобрійних стовпів на яких виписана, вирізьблена краща доля нашого чудесного народу.

Іти треба. Стати не вільно. Хто став, хто пристав, той уже впав.

Вулицею маршує відділ командира Довбенка.

Довбенко — колишній капітан червоної армії. В сорокпершому залишився на Західній, наші його пригорнули, заховали перед німцями, він так і до нас пристав. Одним із нас став. В повстанській армії — самий кращий командир. І відділ його, в якому друзі з різних сторін широкої України — кращий відділ. Ідуть і спі-

вають гучної, повстанської, такої, що від неї аж сонце ще ясніше усміхається.

Неможливо, щоб їх марш тай даремним був.

А скільки таких відділів маршує в сучасну пору широкими просторами чарівної України?

Неможливо...

— Сунуть, сунуть, пеські сини... — каже Мефтон. Я йому у відповідь:

— Сунуть і пересунуть... Не перші й не останні... А глядіть: по тих, що сунули на нас вже й сліду не остало, а ми триваємо. І витриваємо.

Дивимося один одному в очі. Мефтон ніби кріпше об землю чоботами зазирається. Ніби вгрузає глибше в весняну пухку землю.

Каже твердо.

— Витриваємо...

Субота

Ну, й погані три дні випали. Поперше погода попсувалася. Надтягнули хмари, зависли над землею, як загроза, і тільки дощем холодним побризкували.

З Горохлина в четвер надлетів тонець. Від станичного.

— Відділ УПА заквартирував у лісі. Командиром — якийсь Гонта. Не прийшли за зв'язком, а так просто виїшли з лісу і реквірують усе, що вдасться.

Ми про ніякий відділ Гонти не чували. По друге ніякий наш відділ ніколи без зв'язку не приходить. А по третє ніякий наш відділ не грабить. Гамалія змісця викликав мене до себе.

— Знов якісь розбишаки підшиваються під УПА. Візьмете дві сотні і зробите порядок.

Ми виїхали перед полуднем і під вечір дібралися до Горохлина. В селі неспокій. Голова сільської управи оповідав, що того дня Гонта із своїм штабом прийшов у село, скликав старших і зажадав м'яса, горілки, чобіт і добровольців для поповнення свого відділу. На зав-

тра рано. Інакше, казав, буде біда. Казав, що революція велика справа і нічого для неї не треба жалкувати. В п'ятницю рано ми оточили ліс. Одну чоту залишили в селі. Ми залягли на полях й обсервували. Наказ був такий: ждати, поки ті з ліса не рушаться.

Дійсно десь коло дев'ятої години ранку з ліса виїхав на баскому коні Гонта враз із своїм почотом. Вони прямували в село. Ми їх пропустили. В селі ждала на них чота Бистрого. Їхали вони хвацьки, щось весело між собою перегукувались і заїхали в село. Там на них наскочила чота Бистрого і після короткої перепалки вони здалися. Ми тоді вдарили вогнем по лісі. Ліс мовчав. Ми зачали підступати. Бою властиво не було. Ті, що в лісі, не мали великої охоти заводити бій і також здалися. Було їх щось зо двадцятєро, хлопи дебели, випашені, як пацюки.

— Ви хто такі? — запитав я.

— Повстанці...

— Які повстанці?

— Та повстанці...

— Тьху з такими повстанцями... Бандити ви звичайнісінькі. Зараз же синьо-жовті розетки поскидайте, а то вас канчуками сперіщимо на квасну капусту...

Розглядалися вони перестрашено на всі боки і зривали синьо-жовті розетки.

Ми повернулися до села.

Друзі переслухували Гонту.

Це була ще одна така банда, яких намножилось у той час чимало. Гонта служив при поліції, а коли побачив, що все розлітається, зорганізував таку банду „не журись” і давай під плащиком „повстання” грабити населення.

Бистрий впалив його в писк, аж той впав на землю.

— Ти сволоч! Тільки стид і ганьбу приносиш. Прикидаєшся українським повстанцем, а ти грабіжник звичайний, бандит.

Той лебедів.

— Та я, паночку, хотів також до УПА пристати, але не було ще як... Я бігме зібрав хлопців і до вас поступити хотів.

Бистрий стрілив його в морду ще раз.

— Таких, як ти в УПА нікому не потрібно. Бандитом був і бандитом здохнеш.

Тут вискочив друг Недошитко. Він показав рукою на Гонту і скричав.

— Я його знаю, він у мойому селі з німцями контингент здирав. А сучий же син був... Пірший від німців.

З бандитського табору забрали все, що ті награбили і віддали селянам. Бандитів же пов'язали і повезли до Млинового. Хай Гамалія розбирається, що з ними зробити.

Гамалія переслуховував кожного зокрема. Між ними були й непогані хлопці. Збаламучені. Тих ми прийняли до себе. Гонту засуджено на смерть.

Гамалія казав мені:

— І ще з такими ми мусимо справлятися. Збереться така банда, під повстанців підшиваються, беззаконня чинять, праблять, пвалтують, мордують, а то все на наше конто записується. Тьху!...

Неділя

Набрали сьогодні чимало боєприпасів.

Головним шосе відступала якась мадярська частина. Наші жінки стояли по обох боках шосе з кошиками, а в кошиках тих ковбаса, яйця, сало, ну і самогон.

Пів дня виміна йшла, аж курилося. Одна граната — одне яйце. Кільце ковбаси — рушниця. Кіло сала — емпі. Пляшка самогону — скринька муніції. Заки мадяри перейшли, обібрали їх наші жінки з усього, але наладували всяким салом. Між мадярами кількоро, що по нашому говорили. Чи вони таки наші, чи може мадяри з Закарпаття, хто знає.

Оповідали, що фронт зовсім валиться і що „німець капут”.

Боєприпаси заховали в бункри.

Бо в нас будуються бункри.

Не можу докладніше описувати де і як, бо це таємниця. Землянки будуються для того, щоб можна там було перебувати, як большевики надійдуть. Тільки найбільше втаємничені друзі знають входи до землянок. А землянки ті укріплені, добре збудовані і заобезпечені харчами, муніцією, боєприпасом.

Довга боротьба нас іще жде.

Так казалося у приказі головного командира.

Понеділок

Фронт застряг, кажуть під Володимиром. Німці пекельно бороняться. Та то їм не допоможе. Курінь Ігора дістав наказ податися на Захід. Ігор приїздив до нас попрощатися. Галайда теж незадовго відійде на нове місце. Ми ще маємо залишитися. Нова ситуація. Басаївці вже не показуються, тобто наше завдання виконане. На якийсь час наші люди можуть віддихнути. Та, на як довго?

Прибіг гонець із міста. Німці евакуюються. Кажуть, що розбирають базу. Як звичайно — праблять. Командир Гамалія вислухав гінця, що оповів, як то все відбувається. Ніякого ладу ні порядку. Заїздять вермахтівські автомашини на базу і ладують, що хочуть. Гамалія посміхнувся і покликав мене.

— Гефайсте, їдьте до Пільського. Там у нас три автомашини. Заховані. Витягніть, візьміть кількох друзів із місцевої сітки, що вміють водити авто, переберіться в вермахтівські уніформи і спробуйте щастя.

Я так і зробив.

В місті суматоха. Розгардіяш. Підїхали ми під базу. Станули в чергу. Добилися до магазину. Наладували

три тягарівки борошном, тютюном і всяким іншим добром і назад у Пільське.

Ніхто на нас й уваги не звернув.

Комплетна розтіч.

В повітрі висить незнана тривога...

Вівторок

Доктор Шварц-Чорний сьогодні за обідом сказав:

— Ви знаєте, я починаю набирати для вашого руху великої поваги.

— Дякую, докторе, а чому ж це так?

— Бо я бачу, що ваш рух — ідейний рух, гуманний. Я дозволю собі сумніватися, чи ви виграєте тепер іще ту війну, яку наважили, але я впевнений, що колись скоріше, чи пізніше ви свою обітувану землю знайдете... Як то кажеться у нашій біблії: „Бог відновить їхні сили, вони піднімуться на крилах орлів, вони будуть бігти і не відчуватимуть умучення, вони ітимуть і не млітимуть...”

Командир Галайда сьогодні відходить також.

Залишається тільки наш курінь.

Середа

Надворі повіяло весною, аж під серцем занило. Вчора був у нас командир Шелест і командир Сергій. Командир Шелест казав, що десь у Карпатах має зібратися наш революційний парламент і створити підпільний уряд. Командир Сергій відходить у Карпати. Він став командиром старшинської школи, що там. Ми з Сергієм — старі друзі. Разом верстали ще підпільні довоенні стежки, разом переживали сорокперший, разом оба входили до тюрми в Кам'янці після відступу червоних і перші бачили страшну масакру українських в'язнів.

Важко розставатися із старим другом.

Потиснули один одному руку.

І нічого не говорили.

Командир Шелест говорив про ситуацію на фронтах і в краю.

— Один ворог відступає, другий надходить. Боротьба буде тяжка. Але видержимо.

— Видержимо, — як відгомін донісся голос Гамалії.
Мусимо видержати...

Четвер

Большевики коло Радехова. Мефтон зажурився. Він каже.

— Візьмете мене до УПА?

— Та де ж вам, Мефтоне, в повстанці?

— Та й лишатися немає як.

— Та ніби так.

— Хіба на Словаччину виїздити?

— Це може бути добра думка.

— В мене брат у Канаді, може якось і до нього доб'юся. А може ще й щось іншого статися.

На тому й стало. Мефтон казав жінці лагодити скромні статки.

Не він один. Збиралися на виїзд й інші. Ті, яких сини були при дивізії. Їм ніяк було лишатися. З Млинового десятеро газдів приходило до Гамалії на пораду.

— Як ви кажете?

— Всі не можуть піти в ліс. І всі не можуть закордон виїхати. Але кому треба — тому треба. Немає чого задармо пропадати.

Через Млинове сьогодні переходило кілька відділів УПА з Волині. Вони прямували в Карпати. В Карпатах збиралося наше військо, бо там і легше від ворога відстоюватися і легше першу навалу фронтів перебути.

Плян простий: після перевалу фронтів деякі відділи будуть демобілізовані, перейдуть у підпілля. Решта буде продовжувати збройну боротьбу.

Доктор Шварц-Чорний залишиться у Млиновому. Він з нами далше не піде.

Він за старий на повстанське діло, таке, до якого ми приготовляємось.

Він дивиться кудись перед себе, довбає пальцем у маленькому своїому носі і задумано каже:

— А я таки вас полюбив. Сумно буде без вас.

— Ви, докторе, за нас не забувайте.

— Не забуду, ви ж мені життя врятували. Може, Бог дасть і вам якимось віддячитись зможу. Хто знає...

Субота

Нині виїздив Мефтон а з ним ще кількоро. Ціле село плакало. А стара Мокрина, та що має хату під лісом і є найстаршою жінкою у селі підійшла до Мефтонового воза і так сказала:

— Мефтоне, тут вам на дорогу від старої Мокрини. І подала йому колосок пшениці.

— Щоб на чужині ви ніколи голода не знали...

І ще подала йому цвіток проліски:

— Щоб вам на чужині рідна земля все пахнула...

І також подала йому маленьку пляшечку свяченої водиці.

— А це, щоб Мати Божа вас щасливо через всі чужі краї перепроварила і до нас здоровими повернула...

Всі плакали.

Плакав і Мефтон...

Затюпали коні...

Ми переглянулись з Гамалією.

І нам певно новий шлях постелиться незадовго.

Куди він нам постелиться?

Понеділок

АЛЯРМ!!!

Прибігли гінці...

Німці наступают на нас з двох сторін. Ідуть великі колони... І звідкіля їх ще стільки набралось?... Коман-

дир Гамалія викликав мене. Мушу поспішати. Ще багато дечого хотілося б записати, та хіба все опишеш? Зшиток покладу між книжками Мефтоновими, може виховається.

Ще тільки мушу дописати:

— Слава Україні!...

(Я притискаю до грудей записник командира Гефайста і мені вчуваються лопітливі вітри, привиджується синява безконечного українського неба і вчувається таке могутнє, таке щире, таке незабутнє: Слава Україні!...)

— 0 —

НАПИС НА ПАМ'ЯТНИКУ

Я пригадую колишнє кучеряве літо, коли в повітрі пахнуло вчасними овочами й кошеними житами.

Гамір спливав у далечіні.

Здалека доносився прохїт кованих колїсниць і вибухи гранат. За обрїю надходило кострубате невідоме і його тасмничі очі світилися попід хмарами зеленими вогниками.

По обох боках мощених шляхів кипїла та й шумїла повстанська воля.

Я сидїв на ганку звичайної такої сїльської хатини і читав журнал Н-ського повстанського загону.

І тоді — нагло пронїсся шалений чвал і запінений кїнь майже черкнув головою об вікно.

Це були ви...

Це були ви, незабутній прапороносце нашої багряннокрової революції, і це мала бути наша остання зустріч на Україні чудесній.

Я ще бачу перед собою ваше високе чоло і горїючі дорогочінними волнями очі ваші і ще чую ваш дзвінкий, молодий, а такий спокійний голос.

Вулицями села прокочувалися тачанки, повні озброєних друзїв. Вулицями села проїздив віддїл героїв, які посеред всесвітньої завірюхи підняли високо у синь прабатьківські прапори. Це були ті, яких командиром були ви, незабутній друже Володимире...

У повітрі лопотїв велично воскреслий прапор великої надії і дуже держали ви його в своїх долонях.

А на прапорові горїло, палало волнем богатирської крові: СВОБОДА НАРОДАМ! СВОБОДА ЛЮДИНІ!

Ви, Володимире, зіскочили з коня і сказали так просто й голосно:

— До побачення!...

І стільки...

Я поглянув глибоко в ваші, такі знайомі, повні кипучої сили очі, і — нічого не сказав.

Бо — пощо було слів?

Чи слова могли висказати, те, що всі ми тоді відчували? Те, чим повнився наш золотий український простір, що спливало потоками хвилювання із блакитняви небесної?...

Чи слова можуть розповісти, як двигалася наша батьківщина до нечуваного зриву; в могутньому страдальному пориві піднімаючись до сонця, до волі, до того всього, що людині найдорожче, найсвятіше? Чи ж словами можна було б описати ті буревії, що розривали пруди сірих постатей, які стискаючи кріси, куняли на простих мужицьких возах, приїжджаючи з незнаного й прямуючи в незнане?

Чи ж слова є в силі описати те все, що апокаліптичним хуртовієм звивалося від обрїю по обрїй?

Ні...

І тому ми мовчали...

Ви сказали „до побачення”.

Я помислив: „що дай Боже”.

І стільки.

А постаті на тачанках ніби прочунались від вітру, що звідкілясь надлетів, і кинули в далечінь бурхливий визов. Пісня затріпотіла крильми, неначе птиця із казки і полетіла світами.

...Колони бистрі у даль пронеслися,

і проклятий світ в вогнях загорів...

Повстанців рине до бою сто тисяч,

і мають буйно веселі прапори...

І тоді ви, Володимире, кинули, нагло вискочивши на коня:

— Слава!...

І кінць рванувся і почвалав у далечінь, як завжди:
— вчити чужинні орди, що Україна — не колонія для
божевільних неробів, а вічно й незмінно свободолюбива
земля...—

Це було того кучерявого літа... Тепер каже хтось,
що ви впали...

Володимире, я не можу повірити...

Я не вірю!...

Коли ж таки так, то я тригадую, що ви так дуже
любили черлені рожі. Але де взяти їх, тих черлених
рож?...

Вони ростуть... Вони виростуть і зацвітуть вашою
благородною кров'ю. Із вашої і тисячей таких, як ви
богатирської крові щирої, виростуть вони, а з ними враз
зросте і вона, та вимріяна, виспівана і виборена вами:

Воля України...

— О —

З М І С Т

Будда з червоними очима	7
Волинянка	22
Пісня про засніжену чоту	27
Криваві рожі	42
Перемога командира Павура	48
Богиня перемоги	53
Мачок	59
Пісня про співучі поля	66
Прем'єра	74
Командир Зірка	80
Камера ч. 2	86
Пісня про смерть	102
Шехерезада воскресла	106
Галя	111
Старий	134
Р 33	139
Волні зза обрію	151
Пісня про рідні прапори	154
Оповідання про зелений ліс	161
Святвечірний епізод	167
Пісня про золотий круг	172
Пісня про радість	179
Записник командира Гефайста	183
Напис на пам'ятнику	221

